

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Бојана Димитријевић

Департман за социологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за социологију

Редакција
Проф. др Драгана Захаријевски
главни и одговорни уредник
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Доц. др Горана Ђорић
Др Гордана Стојић
секретар редакције
Мр Јелена Петковић
заменик секретара

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ћирила и Методија 2
godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Годишњак је објављен уз финансијску подршку Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Од 2005-2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.
Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година VIII/8 (2012)

Ниш 2012.

PERIODIKA

Series
Annuals

Department for Sociology
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Sociology

Editorial Board

Dragana Zaharijevski
Editor in chief

Branislav Stevanović
Danijela Gavrilović
Gorana Đorić

Gordana Stojić
Editorial Assistance

Jelena Petković
Deputy Editorial Assistance

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2
godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

САДРЖАЈ

Никола Божиловић
ПОТКУЛТУРНИ СЕЛФ И СИМБОЛИЧКА АГРЕСИЈА

Миодраг Б. Миленовић
СЕКСУАЛНОСТ И СЕКСОЛОГИЈА – ОД ПРАКСЕ ДО НАУКЕ

Тања Костић
УЛОГА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И МУЗЕЈА У ПРОЦЕСИМА
РЕДЕФИНИСАЊА КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА
У СРБИЈИ И НА БАЛКАНУ

Снежана Видановић, Весна Анђелковић, Марина Ђорић
„ТАМО МЕ НЕКО ЧЕКА“ – ДОЖИВЉАЈ УСАМЉЕНОСТИ
И САМОПОШТОВАЊЕ КОД АДОЛЕСЦЕНАТА
КОРИСНИКА *FACEBOOK-A*

Ратко Р. Божовић
ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ КАРАКТЕР КАФАНЕ

ОКРУГЛИ СТО

ПРИКАЗИ

Биљана Продовић
СТВАРНОСТ И МАСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ

Данијела Воза
О ЕТИЦИ ИНЖЕЊЕРА

Садуша Ф. Реџић
У ЛАВИРИНТУ СА НИЧЕОМ И ФУКУЈАМОМ

Гордана Стојић
СРПСКО ТРЖИШТЕ РАДА У ТРАНЗИЦИЈИ

Марија Цветковић
ПРИКАЗ *ТЕМА* ЗА 2009. И 2010. ГОДИНУ

Ивана Илић Крстић
РОМИ (ЦИГАНИ) У БЕОГРАДУ

Никола Божиловић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет, Ниш

УДК 316.723-053.6
Оригинални научни рад
Примљен: 23. 11. 2011.

ПОТКУЛТУРНИ СЕЛФ И СИМБОЛИЧКА АГРЕСИЈА¹

Сажетак: У овом раду аутор пропитује карактер идентитета који се формира и приказује у оквиру поткултурних група адолесцената. Пошто се поткултура овде схвата у Хебдицовом смислу, као значење стила, то се и њој кореспондентни идентитети доводе у везу са стилизовима које преферирају млади. Поткултурни идентитети произилазе из субверзивних импликација стила, а у овом чланку приказују се као „идентитети за отпор“. Они су „напуњени“ елементима симболичке агресије. Отпор, одбијање и агресија по правилу су повезани са неким избором и служе очувању поткултурног селфа и симболичког света. Аутор овом приликом поткултурне идентитете идентификује на плану рок музике, коју одликује одбијање мејнстрим културе и противљење вредностима које она подржава.

Кључне речи: Симболичка агресија, отпор, омладинска поткултура, рок музика, субверзија

Увод

У мултикултурним друштвима савременог урбаног простора егзистира велики број поткултура, са поткултурним групама као физичким носиоцима, и стилизовима као идентитетским обележјима. Од свих поткултура најбројније су поткултуре младих јер су млади људи радознали и спремни на ризике у циљу освајања новог. Они су, природно, другачији од старијих, који су конзервативнији и несклони променама. Различити поткултурни стилови (рокера, тедибоја, модова, панкера, хард-кораша, рокабилијеваца, металаца, хашомана, скинхеда, репера, рејвера) произилазе из вредносних опредељења младих, која обухватају смислове и значења. Реч је, у најкраћем, о поткултурним идентитетима, који се најлакше препознају по субверзивности и (мањем или већем) отпору према доминантној, то јест, владајућој (етаблираној, легитимној) култури. Субверзивни идентитети симболички се представљају преко имица, моде, музике, бецева, графита и жаргона (аргоа, сленга) поткултурних актера. Поткултурни селф адолесцената садржи одређени степен симболичке агресије усмерене на изазивање ауторитета, противљење прописима и у сврху одбијања друштвених конвенција. Због тога теоретичари поткултура ове идентитете називају идентитетима за отпор.

¹ Чланак је настао у оквиру рада на пројекту Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу под називом *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Упутно је дати напомену да многе од поткултура и контракултура, карактеристичних за деценије друге половине прошлога века, данас не постоје или постоје у неком виду који је кореспондентан садашњем тренутку друштва и духу времена. Држим да такве поткултуре имају своју генезу, по чему је њихов утицај данас видљив само у појединостима и у назнакама. Зато њихово постојање и утицај ни данас нису безначајни (било у понашању и опхођењу са другима, у облачењу, гестуалности, преференцијама укуса, музичким склоностима и уметничким стиловима). Суб и контракултурни покрети не могу бити једноставно ствар прошлости будући да су, стављајући се на страну одбачених, дали допринос друштвеном напретку, што се посебно осећа у либерализацији начина живота (Sen-Žan-Polen 1999: 195). Исправно је рекао Патрик Рамбо (Rimbaud) да „контракултура једног доба постаје култура наредног“ и да „теме које су се рађале у седамдесетим годинама, крајем овог века су обична ствар“ (Уп. Sen-Žan-Polen 1999: 203–204). То ће рећи да је судбина свих поткултура и контракултура да једном заврше као култура. Јер, свака званична култура је у почетку резистентна према супкултурним садржајима и формама, да би их на крају присвојила и приписала себи.

1. Поткултурни стил и идентитарни образац

Посебност, односно културна разноликост представља основу обликовања поткултура. Реч је о стилу живота одређене социјалне групације који се не схвата као проста изолованост већ различитост, а понекад и ексклузивност у понашању, одевању, комуницирању. Поткултурни идентитет који се манифестује кроз стил заснован је на специфичном културном обрасцу – одређеном вредносном систему, идејама, нормама и правилима понашања, стварању и употреби симбола, укусу, забави, музици, изгледу и говору одређених друштвених група. Поткултурни образци, у начелу, супротстављени су владајућем или доминантном моделу културе, са којим под одређеним условима могу да коегзистирају (за разлику од радикалних контракултурних начела).

Бењамин Перасовић се позива на Алберта Коена (Cohen) пишући о свету унутар света, култури унутар културе, друштву унутар друштва. Коен, који појам културе и субкултуре користи антрополошки, као начин живота, наглашава да су сва друштва и све културе изнутра издиференциране на многе подгрупе, поткултуре добних група, поткултуре унутар поткултуре. По његовом мишљењу постоји фабрика и дућан унутар фабрике, поткултура универзитета и поткултура студентског братства унутар универзитета, постоји поткултура суседства и поткултура породице, клике или „ганга“ унутар суседства. Све те поткултуре деле и отеловљују заједнички културни образац (Perasović 2001: 22–23).

Поткултуре се формирају у оквиру друштвених слојева, а могу се класификовати, између осталог, и у односу на узраст, професије, слободна занимања, пол и родну припадност. Бројне поделе поткултура врше се по различитим принципима – с обзиром на просторну и временску димензију, животну доб и национално порекло (генерацијску и етничку припадност), а такође на основу верске, родне и ине идентификације. Све то чини да поткултуре демонстрирају

групну солидарност (Božilović 2009: 39). Социолошки значајна ствар садржана је у чињеници да поткултуре указују на нестајање идеје целовитости и да најављују симболичко кршење друштвеног реда. Ту је реч о примени отпора кроз стил, о удаљавању од човекове друге, тзв. лажне природе, долажењу до праве изражајне вештине и аутентичног (подземног) стила. О томе пише Дик Хебдиџ (Hebdige), мислећи првенствено на тедибоје, мџе, рокере, скинхедс и панкере. Њихов покрет изазива цензуру, фигуришући као основни носилац значења у поткултури. Елементи спектакуларности поткултура стварају могућност за *субверзивна* читања и откривања сакривених (шифрованих) порука на сјајним површинама стила (Hebdiđ 1980: 28–29). Ваља истаћи да узроци настанка поткултуре и разлози приступања поткултури нису увек рационални и зато их не треба без остатка тражити у сфери рационалитета. Њиховом настанку не претходе никакви симпозијуми, програми и меморандуми. Поткултуре веома често настају без посебног планирања, спонтано, а делање им је усмерено ка циљу који свој *raison d'être* заснива на бекству од анонимне свакодневице испуњене досадом, духовном празнином и безличношћу.

Поткултура кристализује, опредмећује и преноси групно искуство, а формира се изван централних политичких токова. У односу на универзалну културу, поткултура представља релативно заокругљену, самосвојну идентитарну целину; њу чине вредности, правила и норме које чланови групе усвајају и практикују на дуже време, следе и продужавају; поткултуре репрезентују особености социјалних група, слојева и њихових положаја; ту се не мисли на било какву културну црту или појединачну карактеристику, већ на систем вредности који стоји у основи дугорочних, кохезивних и релативно трајних циљева; на крају, важно је подвући да су поткултурне групе креатори и власници различитих стилова (Božilović 2004: 53–54). Поткултура као социокултурни феномен најдиректније се надовезује на *значење стила*. Стил представља конотацију одређене културе. Ако се начин живота може приписати једној широј друштвеној заједници или социјалној групацији, онда стил обележава садржај живота друштвених слојева и, уопште, мањих друштвених група – такозвану стратегију Ја, којом актер кроз поткултуру обележава себе и дефинише личну припадност.

Овде је нужно напоменути да су социолози, по природи свога заната, склони да сваки феномен посматрају као друштвену чињеницу. Међутим, у социологији културе мора се уважавати особеност културних феномена. Тако је и са појмом субкултуре, која од почетка, по Перасовићу, у себи носи двоструко значење. Елем, супкултура често означава неку конкретну друштвену скупину, у властитом времену и простору. Међутим, појам супкултуре често се односи на скуп вредности, норми, веровања, начина живота, на „симболичку структуру“ коју многи анализирају независно од појединачних актера, то јест оних који те норме, вредности, стилове (одевање, музику, сленг, ритуале) заправо живе у својим животима. Због постојања такве симболичке структуре Перасовић сматра да је могуће да појединци, а не само скупине, припадају супкултурним стилима живота. „Припадност субкултурном стилу не изражава се нужно у вршњачком колективу, појединац може самостално и без посредништва мале скупине партиципирати у ритуалима (рецимо концертима) потврђујући свој идентитет изван стереотипа о чврстим унутарскупним правилима *punkerskih*

(или неких сличних) 'шквадра'. То, наравно, не значи да су због уочавања таквих примјера престали постојати они који управо у скупини и преко припадности скупини оснажују шири колективни идентитет *punkera*, *металаца* или неких других урбаних племена“ (Perasović 2002: 490).

Триангл који чине *попкултура*, *стил* и *идентичитет* нема једносмеран, већ има кружни ток. То значи да се идентитет исказује кроз поткултуру као значење стила, затим да стил представља спољашњу манифестацију идентитета, и да, коначно, оба фактора скупа граде поткултуру са низом препознатљивих карактеристика, проистеклих из културних образаца мањинских група: стратегије мишљења, погледа на свет, вредности, веровања, норми, правила понашања, склоности, сензибилитета, укуса, симболичког представљања, расположења, специфичне осећајности и језичке особености (арго, жаргон, сленг). Ако бисмо све то назвали *унутрашњим индикаторима идентичитета*, онда би *спољашње индикаторе* представљали чиниоци визуелизације субкултурног идентитета: физички изглед (одевање, тетоважа, пирсинг, украшавање, фризура), видљиве манифестације понашања (држање, побуњенички имиџ), па затим избор музике, вештине, ритуали и светковине. Припадници различитих поткултура путем интеракција развијају заједнички симболички систем како би осмислили своје поступке. Они износе различита уверења, изражавају нормативна очекивања, практикују различите обрасце говора и испољавају своје ставове путем телесних покрета (Turner 2009: 117). Не треба, међутим, гајити илузију да су вам, по сазнању ових општих информација, врата поткултуре широм отворена. Привидна јасноћа речи поткултура не може сакрити истину да је она, како би рекао Хебдиц, затрпана тајанственошћу и да наговештава читав низ магловитих појмова, као што су масонске заклетве и подземље (схваћено у смислу покрета или организације чије се активности крећу изван етаблираног друштва или културе).

С обзиром на то да стил није једнозначна и непроменљива, већ историјски релативна категорија, ни поткултуре не представљају вечне, монолитне и окамењене, већ променљиве и релативно дифузне друштвене групе. Оне не обухватају само етничке или језичке групације. Као веома широке по обиму, поткултуре, пише Ентони Гиденс (Giddens), могу обухватити натуралисте, Готе, хакере, хипике, Растафаријанце, љубитеље хип-хопа или навијаче фудбалског клуба. Неки људи, према британском социологу, могу себе јасно идентификовати са одређеном субкултуром, док се други могу слободно кретати између више различитих поткултура (Giddens 2003: 27). То је изводљиво и реално могуће јер се вредности и норме, иако дубоко укоренење, временом могу мењати. Велики допринос тим променама ваља сагледати и у просторном контексту. Наиме, све већа географска покретљивост људи створила је и веће могућности избора међу мноштвом различитих потрошачких производа, а то је, у дискурсу постмодерне социологије, довело до расцепканости (фрагментарности) њихових идентитета, сада заснованих на потрошачким изборима и разноликим животним стилевима (Aleksander 2007: 34).

Кроз културни стил, који представља основну форму кроз коју се обликују идентитети, пробија индивидуалност, креативност, непоновљивост и осећајност. Те особине свеукупно афирмишу једну личност. Ако се сложимо са тим да је идентитет *метифора за препознатљивост*, онда нисмо далеко од оне

добро познате фразе по којој је стил сâм човек (уз напомену – човек се не рађа са стилем, већ се стил учи и обликује у одређеној култури). Припадност једном стилу, оријентацији, тенденцији спецификује се поткултуром којој појединац тежи или припада. Поткултурни стилови представљају најбољу манифестацију културне различитости. Посебан проблем представљају традиционална или предмодерна друштва у којима постоји склоност да се различитост схвати као одступање од нормалности, чак девијантност. Социјални проблем је у томе што се етикета девијантности може претворити у главни статус (*master status*) (Orešković 2003: 30), а познато је да етикета девијаната повећава њихову девијацију.

Поткултурне групе недвосмислено се (концептуално) могу дефинисати преко стила, система вредности, идеологије и значења. Јасно је да постоји повезаност између групе (то јест друштвеног слоја) и симболичког облика представљања, и то на начин да културни облици већ постоје, а да их група једноставно преузима. На овој хипотези Мајкл Брејк (Brake) заснива лично виђење поткултуре. За њега поткултуре нису ништа друго до „системи значења, облици изражавања стилова живота које развија група подређене структуралне позиције као одговор владајућем систему значења који приказује њихове покушаје да реше структуралне противречности настале у ширем друштвеном контексту” (Brake 1985: 8). Ова дефиниција садржи два структурна аспекта: први је социолошки и односи се на припадност групи, док је други, као културно-семиолошки и херменеутички, базиран на анализи значења културе. Поткултурни идентитет припада групи колективних идентитета, али, с обзиром на слободу избора (стила) од стране индивидуа, он активно учествује у обликовању персоналне идентификације.

Поткултуру не одликује она енергија коју поседује контракултура. Она демонстрира одређени стил и на тај начин показује којој симболичкој заједници појединац припада, које осећајне навике подржава а које спутава и кажњава. Перасовић јасно назначава разлику између културе на суб и контра нивоу: „У субкултури, за разлику од контракултуре, добро се зна разлика између сфере рада, или сфере школе, родитељскога дома, и царства слободнога времена у вршњачкој скупини. У том слободном времену стјече се *субкултурни идентитет*; интервенцијама у *image*, одијевање, фризуру, држање и *slang*, праћењем гласбених стилова или присвајањем неких других предмета (од мотоцикла до дроге), млади људи у процесу интеракције стварају свој животни стил, своју субкултуру. Та субкултура представља *симболички оштор*, остаје у сфери слободнога времена, у границама својих ритуала, „селективне потрошње“, а често је и манипулирана културном индустријом, представљајући понекад њезин пуки производ. Овакво разликовање остаје смислено, али неминовно тражи истраживачку, етнографску потврду у разноликом простору и времену (Perasović 2002: 487–488, *kurziv N. B.*).

Емотивна структура чини основу микроструктуре поткултурног омладинског стила, а њу, пише Ратка Марић, одликују „снажни изливи склоности” и „изразита енергија одбојности”. Иначе припадници поткултуре имају посебна интересовања; они се посвећују изабраној области, развијају заједничку историју и обликују сличне емотивне навике. На тај начин граде симболичке светове посебних склоности и поистовећују се са одабраним садржајима, снажније

него са општеприхваћеним вредностима заједнице. Поткултурни стил прости-ре се као некакво *поље симболичке акције*, а чине га следећи основни елементи: а) *имици*, то јест спољашни изглед, б) *музика*, коју готиве актери поткултуре, ц) *појава*, као држање, гестови и изрази, д) *жаргон*, односно посебан речник, из-говор, скривени смисао који преноси поруку и штити тајанствени свет (Marić 1998b: 178). Разликујући стилове по наведеним особеностима, ми заправо пре-познајемо припадност појединим поткултурама: битника, тедибоја, модова, ро-кера, скинхеда, панкера, металаца, хип-хопера, рејвера. Њима ваља придодати и поткултуре са другачијим интересовањима и ангажовањима: теозофе, окул-тисте, жене, Афроамериканце, хомосексуалце и трансвестите, јоги-вежбаче и вегетаријанце, наркомане и разноразне хобисте. У потрази за властитим иден-титетом, многи се прикључују неформалним скупинама, групама за духовни развој попут трансценденталних медитаната, разноразним сектама и осталим шароликим скупинама окупљених око заједничких интереса и вредности.

2. Субверзивна импликација стила

Појам идентитета није лако одредити с обзиром на његову мултидимен-зионалну природу. Он је само наизглед јасан јер се под њим подразумевају врло различите ствари. Много је наука и дисциплина које закорачују у његов простор. Ипак, постоје ствари у вези са њим које нису спорне. У социолошком смислу идентитет представља процес поистовећења појединца са вредности-ма одређене друштвене групе или слоја (почевши од породице, преко локалне заједнице и регије, све до човечанства). Етимологија речи упућује нас на појам истоветност (лат. *identitas*), по којој је неко биће једнако самом себи, значи спе-цифично у неким схватањима, вредностима и очекивањима. У социолошком дискурсу сваки људски идентитет одређује се као социјални идентитет (Jenkins 1997: 4). Међутим, осим социологије, дискурс о идентитету све чешће се среће у психолошким, историјским и филозофско-антрополошким расправама о „појављивању нових идентитета, о новим идентитарним политикама, и иден-титарним пројектима“ (Nastran Ule 2000: 1).

Идентитет је истовремено и *стање* и *процес*, а одређен је припадањем не-ком начину и стилу живота. Најважнија особина идентитета јесте осећај при-падности, схваћен као део људског осећања сигурности. Зато ни из једне врсте идентитета не треба искључивати значење сопственог Ја, које садржи конота-цију властитости или личног идентитета. У трагању за идентитетом увек је присутан чин проналажења оног персоналног унутар колектива, а колективна димензија тиче се родне, националне, професионалне, генерацијске, верске припадности. Свака потрага за идентитетом није ништа друго до пут тражења себе, а тај пут је по правилу дуг, напоран и крајње неизвестан. И онда када се чини да идентитет постаје искључива својина и ствар појединца, резултат личне аспирације, афинитета и избора, пресудну улогу у последњој инстанци остварују фактори културног миљеа и друштвене структуре. У основи културе налазе се концепти и идеје, ништа мање него чула и емоције. „Људи су склони концептуализацији процеса емотивног искуства у интеракцији са културном праксом и социјалним односима“ (Harding 1999: 412).

Посебно је карактеристичан случај са родним идентитетом, који се може сматрати делом поткултурног идентитета. Код њега се ради о питању *избора* идентитета, а он сâм односи се на личну перцепцију и има важну улогу у процесу социјализације. Родне разлике имају свој корен у култури, а не у природи. Зато се родни идентитет дефинише као део личног идентитета који се односи на личну и социјалну перцепцију појединца о припадању односно неприпадању властитом биолошком полу. Он на одређен начин „ломи“ судбину персоналног и поткултурног идентитета јер је сврстан на страну мањинских група (сексуалне мањине) које се боре за признавање својих права на властитост у друштву. О судбини и статусу родних идентитета, међутим, не одлучују појединци, већ на њих пресудно утичу економске, политичке, расне, полне и културне прилике (могућности реализовања стилских особености, различитости, другости). Данаас говоримо о лепези родних идентитета. Она се именује формулом LGBTIQ, што је кровни назив за лезбејке, геј, бисексуалне, трансродне, интерсексуалне и квир (*queer*) особе. Све одреднице представљају ствар личног или, у културолошком контексту, поткултурног избора. Поред ангажмана антрополога и других активиста с подручја академске заједнице, овај проблем је на практичном плану, макар сам са собом, донекле разрешио хипи покрет. Хипици као контракултурна групација су израсли из поткултуре битника, а представљали су покрет изузетне енергије (*flower power*). Они су увели праву револуцију понашања: протестовали су „слободном љубављу“ и „еросом без граница“, како би рекао Јован Ћирилов, српски театролог, заслужан за естетско транспонованње чувеног бродвејског рок мјузикла „Коса“ и његово више него успешно извођење на сцени београдског Атељеа 212 пре четрдесет година.

Наука мора рачунати на то да су питања идентитета отворена, а одговори на њих у најмању руку амбивалентни. Питање избора идентитета, сматра рок музичар Дејвид Боуви (Bowie), нема никакве везе са вашим „ја“. То значи да одговори на питања идентитета не леже у нашем „ја“. Размишљања о овој сложеној проблематици воде нас Фукоовом (Foucault) схватању, које је донекле и Боувијево, да би требало да „водимо рачуна о свом ја“, а не да „познајемо своје ја“. То значи да ствар није у томе ко сам ја (јер могу да будем било шта) већ *како треба да живим*. Полазећи од сопственог искуства, позната поп икона нас храбри да истражимо опасности и могућности „јаства“. Пошто је „ја“ увек проналазак културе, требало би да се држимо подаље од инстант одговора на питања идентитета или од тешких, а брзих правила која инхибирају налажење свога „ја“ (Stivenson 2007: 7).

Као мањинске групе, поткултуре испољавају отпор који може имати различите форме. Најчешће је реч о врсти пасивне резистенције, мада нису искључени ни активни, агресивни видови отпора. Од презира, пркоса, подсмеха, ироније, пародије, сарказма или једноставно кежења он, дакле, може задобити и насилан облик (одбијања, опструкције, отпори, демонстрације, диверзије, физички изливи беса на људима или стварима). У случајевима радикалнијег екстремизма, поткултуре прелазе у контракултуре, које се карактеришу радикалним одбијањем дисциплине и униформности. Ипак, отпор се најчешће доводи у везу са поткултурним разликама, које започињу најпре у интими породичног живота. Ту се ради о *алтернативном идентитету* младих припадника поткултуре, који покушавају да пронађу смисао између родитељске културе и вла-

дајуће идеологије. Поткултурни идентитет има субверзиван карактер. Из њега произилази стил који се препознаје по статусу и значењу револта, неприкривеном Одбијању, чак уздизању злочина у уметност. У стилизовима сачињеним од световних предмета издваја се двоструко значење: „исправан” свет упозорава на њихово злокобно присуство (као „присуство разлике”), док за оне који их претварају у иконе ти предмети постају ознаке забрањеног идентитета, извори вредности (Hebdiđ 1980: 14). Поткултурни селф почива на вери у могућност изградње новог света базираног на индивидуалним слободама.

Импресиван је начин на који Ратка Марић објашњава деловање младих у уобличавању слике сопствене културе у савремености. Садржаји поткултурних активности младића и девојака одвијају се у распону између *избора* и *ошћора*. Активности су усмерене на отпор, при чему носиоци поткултуре одабирају субверзивне знаке, приклањају се „изазову независне производње” и очувања симболичког света. Поткултурни *self* садржи одређен степен „симболичке агресије”, усмерен на обликовање особеног укуса младих. Све је зачињено „безобразним играма” изругивања ауторитету, отказивањем послушности и збуњивањем противника стила. Државна бирократија, оличена у институцијама које могу да контролишу дрскост младих, одмерава разлике, санкционише насиље, учвршћује хијерархије утицаја и прилагођава законе деловања интересима привржених. У субверзивним стилизовима омладинске поткултуре постоје две фазе: једна је *изазивање ауторитетна* строгог душебрижника, *прошивљење прописима* досадног контекста, ниподаштавање одбојних правила, *игнорисање* „бајатог садржаја”, а другу чини *доживљај задовољења*, самоприхватања и опуштања у „свом” свету међу истомислјеницима. Значајно је да истовремено актери обликују ритуал приближавања цењеним особама, поштују одабране вредности, стварају прихватљив стил и цене узор и смислен модел понашања у поткултурној заједници (Marić 2002: 206–209).

Обликовање поткултурног стила започиње онда када актери поткултура крену са откривањем умећа оригиналног израза и када успеју да упадљиво обележе разлике преобрате у искуство самоприхватања. Када им пође за руком да „издрже у разлици”, када науче како да одбране право на свој став и овладају вештинама обликовања значења, могу рачунати на самосталан опстанак у култури. То значи да су освојили независну позицију у стилу и стекли идентитет, дакле постали неко на поткултурној сцени (Marić 1998a: 12). Поткултурни светови младих имају много сличности са карневалским задовољствима: она се одликују смехом, претераношћу, лошим укусом и увредљивошћу, до коначне деградације. Живот у карневалу подређен је само законима властите слободе, а функција карневала огледа се у ослобађању од доминантног становишта света, од клишеа, конвенција и утврђених истина, од свега што је досадно и универзално прихваћено. Карневалска атмосфера тежи допуштању стваралачке разигране слободе, док карневалска деградација представља спуштање свих до једнакости телесног принципа (Fisk 2001: 97–99).

Поткултурни идентитети у савременим условима постају чворне тачке обликовања свести појединаца и група. Они су инкорпорисани у оба основна пола идентификације, то јест у персонални идентитет, као „субјективни” аспект, и колективни идентитет, као „објективни” аспект процеса идентификације. Познато је да је избор поткултурног стила у принципу слободан, вођен

емоцијама и дубоко личан, међутим, и сâм персонални карактер идентификације заснован је на објективним чиниоцима социокултурне средине. Полазећи од те истине, Цветан Тодоров вели да је сваки појединац плурикултуран, и да је индивидуални идентитет исход укрштања неколико колективних идентитета (Todorov 2010: 86). Међутим, док колективни идентитети у целости представљају објективну основу персоналних идентитета и самоидентитета, дотле субкултурни идентитети, као посебни и у већој мери персонализовани, играју улогу некаквог средњег, балансирајућег, члана. Они представљају везивно ткиво које интегрише друштвену и персоналну страну процеса идентификације.

3. Отпор „исправном“ друштву

Идентитет омладинских поткултура могао се утврдити кроз деловање алтернативних музичких, уметничких, интелектуалних, дисидентских, наркоманских и деликвентних социјалних групација. Будући да су се ове групе формирале по принципу различитости или другости (алтернитета), а не сличности (у односу на вредности официјелне културе) јавност је на њих одувек гледала са подозрењем, неверицом, неповерењем и моралним гнушањем. Све *underground* поткултуре младих, оне првобитне – битници, модови, рокери, панкери, скинхеди, а потом и новије – дизелаши, кримоси, рејвери, хардкор, репери, одликовале су се властитим идентитетима. Могло би се рећи: колико поткултура – толико идентитета.

Јаиме Хормигос и Антонио М. Кабело (Cabello) пишу: „Супкултура и традиционална контракултура саградиле су идентитет у опозицији или барем у односу на доминантну културу. Музика је била оружје у овој борби за идентитет. Та чињеница, међутим, не значи музичку активност ни потпуно супротстављање, а ни комплетно интегрисање у друштво. Звук гради под-идентитет заједно са другим елементима, али не мора доћи до борбе са доминантном културом“. Занимљива је паралела коју ови аутори постулирају схематски, а која се тиче односа субкултуре младих и популарних музичких трендова, односно бендова са одређеним музичким карактеристикама. У виђењу ових аутора, на пример, тедибоји су повезани са музиком Преслија (Presley), модси са групом The Who, панкери су импресионирани бендовима Sex Pistols, The Clash и The Ramones, хевиметалци слушају Iron Maiden, Judas Priest и Black Sabbath, рас-тафаријанци обожавају Боба Марлија (Marley), хипици медитирају уз Џенис Џоплин (Joplin) и Хендикса (Hendrix), а гранџери се добро осећају уз музику Nirvana и Pearl Jama-a (Hormigos у Cabello 2004: 267).

Као и све остале врсте идентитета, ни идентитет у поткултури није апсолутан, непроменљив и једнообразан. На пример, у области родне поткултурне преференције могуће је пронаћи више облика сексуалног идентитета: трансексуалан, интерсексуалан, хомосексуалан, хетеросексуалан. Или, у рок идентитету, који се формира по основу музичког укуса, могуће су различите варијанте око којих се окупљају љубитељи попа, хард рока, хеви метала, соула, ритма и блуза, регеа, панка, хип-хопа, техно. Слична је ствар и са неким другим афинитетима, који се крећу у широком кругу од генерацијских преко наркоманских и религијско-секташких до кулинарских идентитета. Наравно, само ако је реч о

релативно трајним обрасцима, а не о тренутној инспирацији субкултурних актера. Увек треба рачунати на могућност да у једној личности могу фигулисати више субкултурно-идентитарних подврста. На пример, неко може уз идентитет своје професије (лекара, рудара) имати и идентитет пасионираног плесача или алпинисте. Ту се не ради о дволичности или лицемерју, већ, једноставно, о двоструком или плуралном идентитету. Што се тиче омладинских идентитета формираних по основу музичког укуса, ту постоје одређени „стандарди”, који говоре о ривалству два света: културне урбане гериле, на једној, и стерилне и заглупљујуће, народњачке и руралне, „пунк” културе, на другој страни. Социолошка истраживања потврђују правило да музичка преференција младих доста говори о њиховој укупној (пот)културној преференцији, односно идентификацији. Све у стилу (поприлично претенциозне) изреке: кажи ми коју музику слушаш, па ћу ти рећи ко си.

Формирање поткултурних идентитета почиње од момента када актери поткултура учине видљивом своју различитост. На том путу наилазиће на отпоре, најпре у сопственој породици, а затим и у ширем друштвеном окружењу. Све ово због субверзивне и резистентне стратегије – одбијања да се подреде важећим процедурама у култури подређивања. Савремена култура доминације мора рачунати с тим да ће наспрам себе имати поткултуру(е) отпора. Иначе, поткултуре и настају у знаку отпора владајућим културним вредностима, а тај отпор одвија се кроз ритуале. Оне подривају режим и саботирају постојећу институционалну динамику. Поткултурни идентитет гради се кроз субверзивни сензибилитет и стиче субверзивним искуством које подразумева много тога: одбијање присиле, пропитивање наредби, непоштовање обавезујућег, изврдавање прописа, изневеравање традицијског обрасца. Да све то не делује „знам шта нећу, а не знам шта хоћу“, скуп свих „нећу“ служи ослобађању енергије за освајање новог, различитог, неконвенционалног и масовно неприхватљивог.

Не налазећи место у реалном животу, поткултурни актери теже да се потврде у алтернативној стварности. У ту сврху обликују самостални стил и стичу *алитернативни идентитет*, који им отвара простор за разнолика задовољства. Зависно од припадности стилу, они се разликују не само од приврженика доминантне културе већ и од актера других поткултура. Млади припадници једне субкултурне групе окупљају се због сличних музичких склоности, а издвајају се одећом, местима на која излазе, фризуром, посебним језицима и шатро-говором, игром, разним украсима, беџевима и другим ђинђувама. Одликују их такође различити приступи агресији, начину провођења слободног времена, вредностима и улози полова. Симболичке структуре субкултурних светова, међутим, не могу се генерализовати, нити посматрати изван просторно-временских оквира.

У целости, актери поткултура најављују своју мисију објавом неслагања и непослушности, а довршавају је походом на *симболе*. Стицањем идентитета у некој поткултури, млади потврђују индивидуалност својих поступака и обезбеђују „резервни статус” у односу на друштвени и лични идентитет. Ма колико били различити, код ових идентитета постоји нешто заједничко: они настају *делањем* и *разумевањем* у друштвеном и културном контексту. Оба контекста „стварају значења, изазивају различита понашања, прожимају свет појединаца и група и ометају обликовање посебних, неразумљивих иденти-

тета. Издвајањем пожељних објеката, понудом одабраних симбола и изменом постојећих значења обликује се нови – поткултурни контекст” (Marić 1998b: 167). Важно је истаћи следеће: поткултурни ангажман младих није плод некаквог нихилистичког пројекта; актери поткултура не кажу само шта неће него износе и оно шта хоће, и за то се залажу; они нису бунтовници без разлога, лењивци, за какве их већина одраслих сматра, већ назначавају поља својих делатности; креативни су, изузетни и непоновљиви; њихове активности носе поруке са значењима; рад доживљавају као стваралаштво кроз игру, а не понављање истога; на крају, они су апсолутно и у свему *другачији*. Није Хебдиц случајно писао о „субверзивним импликацијама стила“. Он је добро знао да су елементи отпора, одбијања и субверзивности карактеристика готово свих омладинских поткултура и да они играју одлучујућу улогу у обликовању поткултурних идентитета. Због тога су идентитети омладинских поткултура у целини познати и као *субверзивни идентитети*.

Млади активно учествују у уобличавању слике савремене културе. За ту сврху они испољавају одређен степен симболичке агресије – играју „безобразне игре“ изругивања ауторитету, отказују послушност и збуњују противнике стила. Противећи се прописима државне бирократије, актери поткултура обликују ритуале придавања значаја одабраним вредностима и личностима; они одабиру прихватљив циљ, цене узор и смислене моделе понашања. Поткултурни отпор није бесмислен – он је, по правилу, увек повезан са неким избором, а све у сврху очувања поткултурног селфа и симболичког света (Marić 2002: 206–208).

Субверзивни дискурс поткултура креће се око изабраних зона. Реторика отпора директно произилази из поткултурног селфа, изграђеног на противљењу „поштованом друштву“. Као елементи склопа одбаченог света, актери осмишљавају реторику отпора, преплићу изразе и стварају значења путем којих настоје да изазову реакцију *straight* друштва и продрмају устале навике. Откачено понашање и „наказне“ појаве младих, смишљени да изазову нелагодност и забуну, тумаче се као претња симболичкој стабилности постојећег поретка. Припадници поткултура чине све како би симболички скренули пажњу на своје присуство у свету који је изграђен на наopakим вредностима. Они показују заједници да није предвидела место за њих. На тај начин актери желе да обесмисле „исправно“ друштво, извргну га презиру и подсмеху и представе га као ругло. Осим простог одбијања и опструкције, они се не устручавају ни од повремених физичких излива беса на људима или стварима. Смисао побуњничког имица састоји се у показивању присуства разлике која код мањинских група ствара идентитет за отпор. Међутим, саме поткултуре не морају према ширем друштву имати нужно антагонистички однос. Оне могу под одређеним условима коегзистирати са доминантном културом. Скала мотива припадности је прилично широка – од мотива као облика конформирања вршњацима, преко моде, добре забаве, сексуалне слободе, ескапизма, до потребе за конструисањем идентитета, бега од родних улога и рада на задобијању друштвених (микро)моћи на основу припадања, што све најчешће и јесте (Stanojević 2007: 279).

Доминантна култура не остаје равнодушна на понашање актера поткултурних скупина, које се назива ништа мање до – девијантним. Зато по правилу долази до „друштвеног одговора“ на такво понашање. Сходно томе, током

шездесетих година прошлога века у социјалној теорији долази до постулирања концепта моралне панике (*moral panic*). Он је базиран на односу доминантне културе и субкултуре младих, а тај однос почива на стварању категоризације појединаца и развијању стереотипа о девијантима, као наркоманима, или проституткама, или хомосексуалцима... Када се појединцу прикачи етикета девијанта, следи поступак „накнадне интерпретације“ који служи учвршћењу стереотипа. У свему томе улога медија је кључна јер вести и информације о девијацији произилазе из нормативних поставки „исправног“ друштва. Ствара се слика потенцијалне несреће или катастрофе у ситуацији у којој нема објективне опасности. Дакле, битна ствар је перцепција опасности, а не њено стварно постојање. Иако је појам „морална паника“ (у вези с перцепцијом пораста „злоупотребе дрога“) почетком седамдесетих први употребио енглески социолог Џок Јанг (Young), ту синтагму прегнантно је социолошки утемељио Стенли Коен (Cohen) бавећи се реакцијом анализе друштва на појаву и сукобе модса и рокера и кампањом доминантне културе против „народних ђавола“ (*folk devils*). У најкраћем, његова формула друштвене реакције на то сажета је у исказу: „Не ствара девијација социјалну контролу, него социјална контрола ствара девијацију“ (Cohen 1972: 14). У случају моралне панике, генерално, елите су наводно забринуте за морално расуло друштва, а уистину су преплашене за сопствени положај у њему (Aleksander 2007: 377).

Вратимо се сада питањима поткултурних стилова и многоструким значењима и смисловима који из њих произилазе. Поткултурни идентитет заснован је на стиливима из којих се рефлектују одређене поруке са значењима. Хебдиц је схватио стил као један облик Одбијања, који је изграђен на значењу револта и истицању статуса. Путем стилова сачињених од световних предмета (зихернадла, зашиљена ципела, туба вазелина) млади упозоравају „исправан свет“ на присуство разлике. Они се не устручавају да предмете који представљају ознаке забрањеног идентитета представе као изворе вредности. Због тога на себе навлаче сумње, нелагодан смех или жесток гнев. Укупна конструкција и смисао стила у поткултури указују на Одбијање, чији значај Хебдиц препознаје у смислу да се гестовима, осмесима и жежењем изрази нека субверзивна вредност. Кроз Одбијање се испољава моћ разобличавања и врши скретање пажње на суштинске проблеме омладине – у друштву које је заокупљено стицањем материјалних вредности (Hebdić 1980: 13–15). Иако отпор и субверзија представљају окосницу омладинског поткултурног идентитета, не значи да су они ретроградни, да су склони простом рушењу и негирању свих вредности. Субверзивне активности могу се упоредити са постмодерним преиспитивањем смисла у свакодневљу и са враћањем дигнитета подземном, алтернативном, маргиналном и периферном дискурсу (поткултуре графита, уличног позоришта, хепенинга, перформанса). У сржи таквог отпора постоји једна делатна димензија, препознатљива у оригиналном, неконформистичком и креативном доживљавању света. У тим стварима млади виде нешто што је вредно и пожељно.

Али, културна индустрија донела је са собом и промене које нису биле очекиване или бар прижељкиване. На њеним крилима рођена је нова култура, са музиком која је у почетку имала карактер побуне, да би се потом развила у демократску масовну културу. Првобитна поп култура уздигла се изнад ауторитета. Њена публика диференцира се према полу, годишту и хобијима, а

не према традиционалним мерилима образовања и породичног порекла. Тако, елементи препознавања постају облачење, музика, магацини, ТВ серије, дроге, оријентални мистицизам, али и алијенација. Културна индустрија доводи до *фрагментације персоналних идентитета* – на врху вредносне лествице не налазе се више социјална класа, проширена нуклеарна фамилија, локална припадност, суседство, религија и националност. Штавише, конзумеризам постаје веома битан за индивидуализацију, јер се на тај начин ствара *модеран идентитет*: ТВ, рокенрол и филм јесу универзални језик (Janković 2009: 29–30). Све ово говори у прилог тези да идентитети нису нити биолошка нити метафизичка него социокултурна категорија и да ће у будућности, у складу са духом времена, бити све више изложени променама.

Поткултурни идентитети ће се у будућности померати са маргине ка центру друштвеног груписања. У свету постмодерне културе, у коме су видљива настојања за избегавањем постулирања универзалних принципа, нема више поларизација по моралним и идеолошким критеријумима нити манихејског подвајања на „добре“ и „лоше“ момке. Избори се сада врше у односу на вредности у свакодневљу и локалној средини и ретко када имају универзалну димензију. У томе је садржана перспективност поткултурних избора и идентитета. Звучи парадоксално, али глобализација културе (преко дифузије и мешања култура, медијске повезаности света и др.) ствара доста погодности када је у питању афирмација културних посебности. Гиденс говори о промовисању локалних идентитета кроз глобализацију, чији ефекти иду у правцу стварања веће културне разноликости, а не хомогености (Gidens 2005: 18).

На крају, за разлику од данашњег времена, некада је постојала очигледна повезаност између музичке преференције омладине и поткултурне идентификације. Симболичке представе и активности обележавају сцену на којој омладинске културе своје идентитете стварају посредством рок музике. За послератну омладину рок је имао значење слично оном које је боп имао за своје припаднике у четрдесетим годинама: он је био изазов, знак распознавања, костим – представљао је виталну крвну струју читаве једне генерације (Gojković 1976: 119). Млади су себе (своје снове и маштања) пројектовали кроз ту музику, истовремено се идентификујући са порукама које је она емитовала. И што је најважније: у овом случају није било никаквог „утеривања у идентитет“, као што се најчешће дешавало у неким другим облицима идентитета – етничким или верским. Ни припадници рок поткултуре, схваћене у њеном најширем значењу, нису дозволили да их неко са стране утера у други идентитет од онога који су сами изабрали. Идеалнотипски модел идентитета рокера могао би се описати на следећи начин: „Рокер не може бити конформист јер се он по *default*-у противи свакој униформности и једнообразности. Његова *индивидуалност* не издваја га из неформалне припадности одређеној културној скупини (супкултури или контракултури), али он ипак настоји да у свему томе не изгуби себе. Да није *идеалист*, рокер би се спонтано и сам уклопио у свет у коме је материјална удобност мера доброг живота. У основи рокерског идеализма стоји *утопијски* начин мишљења и про-мишљања стварности, који омогућава да се, упркос моралном понору пред којим се налази цивилизација, оптимистички иде даље (btw, рокер не сматра да је будућност цивилизације и његова будућност). *Хедонизам* или уживање у животу 'пуним плућима' једна је

од главних одлика рокера, који чулно задовољство ставља испред сваког другог задовољства, док му *пацифизам* односно мирољубивост дође као услов да оствари своје хедонистичке прохтеве“ (Božilović 2010: 165).

Рок традиција не може се избрисати из културног миљеа Србије упркос жељи неких политичара и квазипатриота, који у српску традицију симболички убрајају само Гучу и Трубу, што ће рећи: опанак, православну цркву, ћирилицу и ракију шљивовицу. Поткултуре рокерских група у Србији настају још средином шездесетих и седамдесетих година минулог века, но њихов ангажман долази до правог изражаја тек у време чувене „Милошевићеве ере“. На понашање младих бунтовника супротстављених једноумљу и диктатури примењен је класичан концепт моралне панике, којим су они проглашени „народним ђаволима“, непријатељима српства и „слугама Запада“. Избор србијанских рокера-поткултурњака из сивих и тужних деведесетих био је, с једне стране, такав да су се они сматрали браниоцима урбане културе (у ослањању на идентитет дефинисан опозицијом према доминацији руралних и антиурбаних културних форми), а, с друге стране, они су испољавали интернационални идентитет, уско утемељен у култури урбане мањине. Музика коју су они преферирали, било да су је изводили или слушали, чинила је идентитарну основу њиховог селфа. Симболички се то може осетити као повремени тријумф урбане културе, видљив у моментима стапања градске гомиле и буке у јединствен доживљај заједништва. Као публика рокенрол музике, та поткултурна скупина младих наведена је да се осећа немоћно и изоловано. Уместо тога, музика је постала још снажнији извор идентитета изграђеног у отпору према режиму (Gordi 2001:175).

У корелацији са музиком налази се и употреба сленга, држање, одевање и, уопште, целокупан имиџ. Реч је превасходно о урбаним поткултурама и идентитету који је постигнут у музичком контексту (поп и рок музика), који је био доминантан почевши од половине прошлога столећа. И мејнстрим култура тога доба имала је исту социјалну подлогу, односно контекст, али овде се ради о нормативној разлици у погледу система вредности и заузимања становишта. Док је мејнстрим подржаван медијски и преко тржишних манипулација/машинација, дотле су супкултуре настајале као реакција (са елементима блажег или жешћег отпора) на такво стање. Многа социолошка истраживања, попут оног које је крајем седамдесетих спроводио Сајмон Фрит (Frith) у Великој Британији, показала су да је музика код младих људи идеалан миље за избор и стварање идентитета. Музика инспирише тинејџере при избору стила одевања, укључујући и детаље у украшавању, она им одређује узор и сугерише начине провођења слободног времена. Њихове музичке и вредносне преференције су нераздвојиве или, како језгровито каже Фрит: „Музика се схвата као опредељење за скалу вредности“ (Frit 1987: 91).

Међутим, корелација између музике и идентитарног избора није нимало равна и праволинијска, како се на први поглед чини. Фрит истиче један од парадокса свог истраживања да је група која је највише наглашавала индивидуалне музичке изборе, такође највише истицала значај улоге заједничких музичких укуса у стварању пријатељстава. Наиме, музика је служила као „значка индивидуалности“ на основу које су се бирала пријатељства. Посебну иронију Фрит је видео у томе што су се групе које су највише наглашавале индивиду-

ализам највише узбуђивале када би њихови музички јунаци променили правац – зато што је музика схватана као симбол низа међусобно повезаних вредности. Адолесценти су музику схватали (боље рећи доживљавали) као средство путем којег група дефинише себе; она је била основ припадања групи и начин заснивања идентитета који би био различит од старијих. Група испитиваних ученика била је свесна себе као групе и јасно се диференцирала од културе својих родитеља. Али, Фрит посебно истиче да је у животима њених чланова доминирало осећање *ошворених могућности*. Сви они спремали су се да крену даље – на универзитете и колеџе, у нове градове, ка новим искуствима; били су свесни да је сама група прелазна и привремена и да појединци морају унутар ње очувати своју индивидуалност. У музици су тражили подршку и релаксацију, али су имали развијену самосвест. Из напетости које су произилазиле из њиховог друштвеног окружења, из политике и студирања излазили су уз вулгарне узвице и псовке, а онда су долазили до уверења да им је музика незамењива – као контекст за играње, опуштање, мажење, заљубљивање (Frit 1987: 53–55).

Најважнија порука из свега овога састоји се у томе да поткултуре и поткултурни идентитети не поништавају персоналне идентитете. У поткултури се не одричете своје личности зарад групне припадности; ви сте добровољни активни судионик поткултурног живота, спреман да у сваком тренутку искаже своју индивидуалност. Поткултуре се, чак, ослањају на самосвест и индивидуалност својих актера, од којих очекују увек нове иницијативе – оригиналне и несвакидашње. Једино тако оне могу рачунати на преживљавање у свету у којем царује једнообразност и монотонија сталног понављања истог. Ипак, поткултурне идентитете не треба идентификовати са персоналним идентитетима. Поткултуре такође имају своје обрасце и моделе понашања којих се ваља придржавати и од којих није пожељно одступати. Значи да је свако аутономан не колико он стварно хоће већ онолико колико му то допушта друштво.² На другој страни, не може се порећи да се и у другим облицима колективних идентитета ослобађа простор за испољавање индивидуалности и за креативно мишљење. Ствар је само у томе што су поткултуре мање оптерећене традицијом, практиковањем конвенција и поштовањем колективних образаца мишљења. То се односи једнако на субкултурне групе из времена највећег успона рок културе и на актуелне културне покрете који су израсли на темељима тих субкултура и њихових стилских образаца.

Уместо закључка

Поткултуре су друштвени феномен: њихови носиоци су друштвене групе, а ангажман у сфери културног живота оставља далекосежне друштвене последице. Промене у сфери поткултурног света су видљиве у унутрашњем, организационом смислу, а такође и у спољним манифестацијама. Стратегија поткултура из времена шездесетих, дакако, не може бити иста са активностима поткултурних актера данас. Живимо у свету који се мења, и то неслућеном брзином, тако да егзотична привлачност поткултура из половине двадесетог

² „Сви ми, тврди социологија, говоримо понекад са тачке гледишта групе“ (Goffman 2009: 135).

века, њихова утопијска визија света и шарм обојен оригиналним музичким преокупацијама постају већ део историје која подстиче носталгију. Промене у свету поткултура постају очигледне већ од осамдесетих година, са настанком постиндустријског или информатичког друштва, када долази до стварања нових друштвених покрета – мировних, еколошких, феминистичких, затим покрета за регионалну аутономију, за права разноврсних мањинских и маргиналних група на властити идентитет. Наравно да поткултуре нису друштвени покрети, али не може измаћи пажњи да нови друштвени покрети преузимају неке идеје из арсенала класичних поткултурњака и убацују их у друштвену матрицу, то јест праксу свога времена. У том смислу може се говорити о присутности субкултурних стилова на сцени нових друштвених покрета, на којој су се могли пронаћи познати стилови попут хипијевског, панкерског и других. Уз ове и друге стилове ту су и млади који не припадају профилисаним поткултурама, али у примарно еколошком, феминистичком или неком другом ангажману деле визију рок и поп културе младих. То нарочито долази до изражаја приликом манифестација, демонстрација и „фешти“ поводом неких кампања и акција.

Дакле, групе које су деловале у духу нових друштвених покрета делиле су подручја са одређеним субкултурним стиловима, оне су „позајмљивале“ неке од протестних, субкултурних сензибилитета. Тако је створена алтернативна сцена у правом смислу речи, осмишљена као простор у коме се срећу актери поткултуре, алтернативно-театарски, ликовни и мултимедијални пројекти. Готово свака акција бива праћена одређеним звуковима, од касета до организовања концерата, што је одувек било приписивано догађањима на поткултурној сцени. Све то је пропраћено лецима, бецевима и целокупном иконографијом. „На тим мјестима“, запажа Перасовић, „дошло је до сусрета различитих субкултурних група, до већ познатог спајања пункерских, гаражних, *hard-core* и *noiserskih* импулса с хипијевским, психоделичним, њежнијим сензибилитетима“ (Perasović 2001: 320).

Било би претерано рећи да су поткултуре својим стиловима значајно промениле слику света, али се њихов утицај (уз онај који остварују контракултурни покрети) итекако осећа у бројним акцијама од којих многе вуку корене из алтернативних идеологија. Ту спада, на пример, оријентација на органско гајење хране или повећано ослањање на употребу алтернативних биљних лекова (Bennett 2001: 39). Овај тип поткултурних учинака свакако је оснажио развој алтернативне медицине, која примењује „ненаучне“ методе лечења на бази биљака и уз помоћ акупунктуре, хипнотерапије, музикотерапије, биоенергије, спиритизма и хомеопатије. Будући да и званична (ортодоксна) медицина не одбацује априорно све алтернативне приступе лечењу, неки истраживачи практикују да неортодоксне технике називају *комплементарном*, а не алтернативном медицином (Gidens 2003: 154). Алтернативна култура постоји управо зато да би срушила догме, разорила једнострано виђење света и живота и понудила нове визије.

Што се даљих перспектива поткултура тиче, има индиција да би њихова дејства убудуће могла бити више усмеравана на решавање горућих социјалних проблема, од локалних заједница до такозваног глобалног друштва. Засигурно ће бити све више поткултурних стилова који ће подупирати покрете „зелених“, чија деловања су везана за еколошку проблематику, то јест очување природне

средине и успостављање еколошке равнотеже. Акције ће, захваљујући деловању поткултура, бити креативно осмишљаване и извођене тако да провоцирају учешће све већег броја грађана. На тај начин поткултуре (у било којој новој, постмодерној терминологијој варијанти) неће изневерити своје есенцијалне циљеве који су увек супротстављени свему ономе што стрејт друштво жели да стави „под тепих“ и прикаже као једино исправно. Музика, перформанси, улична дешавања и политичке акције (попут актуелног покрета у Сједињеним Државама вођеног слоганом „Окупирајмо Волстрит“), уз провокативно осмишљене ритуале и хепенинге који чине срж поткултурног идентитета, остаће и даље најубојитије оружје актера савремених културних покрета усклађених са најновијим пост-супкултурним трендовима.

Литература

- Aleksander, Viktorija D. (2007) *Sociologija umetnosti*. Beograd: Clio.
- Barker, Chris (2004) *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*. London: SAGE Publications Ltd.
- Bennett, Andy (2001) *Cultures of Popular Music*. Buckingham: Open University Press.
- Božilović, Nikola (2004) *Rok kultura*. Niš: Studentski kulturni centar.
- Božilović, Nikola (2009) *Izvan glavnoga toka: Sociologija muzičkih potkultura*. Niš: Niški kulturni centar.
- Božilović, Nikola (2010) *Sva lica kulture. Studije i ogledi iz antroposociologije*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Brake, Michael (1985) *Comparative Youth Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cohen, Stanley (1972) *Folk Devils and Moral Panics*. London: MacGibbon and Kee.
- Fisk, Džon (2001) *Popularna kultura*. Beograd: Clio.
- Frit, Sajmon (1987) *Sociologija roka*. Beograd: IIC i CIDID.
- Gidens, Entoni (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
- Gidens, Entoni (2005) *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.
- Gofman, Erving (2009) *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Gojković, Jasminka (1976) „Muzika kao socijalna istorija, bluz i džez“. Beograd: *Ideje*, vol. VII, br. 1–2, str. 99–120.
- Gordi, Erik (2001) *Kultura vlasti u Srbiji: Nacionalizam i razaranje alternativa*. Beograd: Samizdat B92.
- Harding, Jennifer (1999) *The Power of Feeling: Locating Emotions in Culture*. London: Guildhall University.
- Hebdiđ, Dik (1980) *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Hormigos, Jaime y Cabello, Antonio M. (2004) „La construcción de la identidad juvenil a través de la música“. Madrid: *Res*, No. 4, pp. 259–270.
- Janković, Aleksandar S. (2009) *Dug i krivudav put: Bitlsi kao kulturni artefakt*. Beograd: Red Box.

- Jenkins, Richard (1997) *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: SAGE.
- Marić, Ratka (1998a) „Potkulturne zone stila“. Beograd: Kultura, 96.
- Marić, Ratka (1998b) „Potkulturni stil kao polje simboličke akcije“. Beograd: *Sociologija*, 2, vol. XL.
- Marić, Ratka (2002) „Govor potkulturnih stilova“. Beograd: *Iskustva*, 11–12 (IV).
- Nastran Ule, Mirjana (2000) *Sodobne identitete – V vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Orešković, Stipe (2003) „Normalno i patološko“, u *Medicinska sociologija*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Perasović, Benjamin (2001) *Urbana plemena. Sociologija subkultura u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perasović, Benjamin (2002) „Sociologija subkultura i hrvatski kontekst“. Zagreb: *Društvena istraživanja*, vol. 11, No. 2–3 (58–59), str. 485–498.
- Sen-Žan-Polen, Kristijana (1999) *Kontrakultura*. Beograd: Clio.
- Stivenson, Nik (2007) *Dejvid Bouvi. Slava, zvuk i vizija*. Beograd: Clio.
- Stanojević, Dragan (2007) „Od potkulture do scene i plemena: postbirmingemski pristupi u analizama odnosa omladine, muzike i stila“. Beograd: *Sociologija*, vol. XLIX, No. 3, str. 263–282.
- Turner, Džonatan H. (2009) *Sociologija*. Novi Sad, Beograd: Mediterran Publishing, Centar za demokratiju.
- Todorov, Cvetan (2010) *Strah od varvara. S one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.

Nikola Božilović

SUBCULTURAL SELF AND SYMBOLIC AGGRESSION

Summary: In this paper, the author discusses the character of identity being formed and presented within subcultural groups of adolescents. Since culture is here understood in Hebdige's sense, as the meaning of style, its corresponding identities are related to the styles preferred by young people. Subcultural identities stem from subversive implications of style, and are presented here as "identities for resistance". They are "loaded" with elements of symbolic aggression. Resistance, refusal, and aggression are by rule connected to a choice of sorts, and they serve the purpose of preserving the subcultural self and symbolic world. The author uses this opportunity to identify subcultural identities within rock music, which is characterized by the refusal of mainstream culture and opposition to the values endorsed by it.

Keywords: symbolic aggression, resistance, youth subculture, rock music, subversion

Миодраг Б. Миленовић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет, Ниш

УДК 176(091), 159.922.1(091)
Прегледни рад
Примљен: 17. 03. 2011.

СЕКСУАЛНОСТ И СЕКСОЛОГИЈА – ОД ПРАКСЕ ДО НАУКЕ

Сажетак: У раду је приказан кратак историјат кретања и третмана сексуалности у различитим цивилизацијама. Јудео-хришћанска и исламска традиција се према сексуалном аспектима живота односе са подозрењем, сматрајући га нужним злом и увек потенцијалним извором греха. Разлог овоме треба тражити још у Антици, тачније Платоновој дихотомији тело–дух, где се сексуално везује за прво, које је смртно и, самим тим, мање вредно. Супротно западном ставу, Источне традиције таоизма и тантризма сексуалну праксу изједначавају са позитивним емоцијама, те је сматрају пожељном, чак светом дужношћу сваког појединца на путу ка божанском. Нововековним развојем наука, ове супротности су, донекле, превазиђене конституисањем сексологије, као позитивне дисциплине која сексуалности приступа на објективистички начин, чиме се, међутим, осветљава само једна, мерљива страна сексуалног живота, док друга, доживљајна остаје, за сада, у сферама уметности и индивидуалног искуства.

Кључне речи: Сексуалност, западне и источне традиције, објективизам, индивидуално искуство, сексологија

Увод

Човеково интересовање за сексуалност датира од најранијих времена. Кроз приступ тој проблематици може се пратити и кретање различитих модела људског друштва. У свим цивилизацијским епохама сексуалност је играла битну улогу, не мању од економских или технолошких чинилаца, мада њен утицај на друштвени и индивидуални живот није довољно уважаван из различитих разлога, међу којима се, посебно, истичу религијски.

Међутим, без обзира на различити третман у појединим друштвеним заједницама, сексуалност је, пре свега, захваљујући својој биолошкој природи и сврховитости, била предмет интересовања и анализе мислилаца и истраживача из више области. Њој се прилазило са различитих аспеката, па се тако третирао не само у контексту репродукције, већ и као елеменат људске комуникације, средство телесног и духовног развоја, па чак и као филозофски систем.

Аспект који данас доминира у третману сексуалности уобичајен је крајем осамдесетих година 20-ог века, промовисањем сексологије као позитивне научне дисциплине. Погледајмо, зато, у једном кратком прегледу, како је сексуалност постала предмет сексологије, имајући у виду три историјска периода: преднаучни, научни предсексолошки и научни сексолошки период.

Преднаучни период

Преднаучни период обухвата античко доба, рани и средњи век, све до средине 19-ог века, укључујући и Источне традиције Кине, Јапана и Индије, као и арапски свет. Карактеришу га описи сексуалних обичаја и навика људи и покушаји класификације и вредновања истих са верске, моралне, друштвене, па и еротске тачке посматрања. Бележе се храбри, а понекад, и визионарски покушаји изучавања анатомије и физиологије полова, њихових телесних функција, пре свега оних који служе размочавању. Благодареви напредку у тим областима и проблеми сексуалности постају тема разматрања првенствено из угла оплодње, ембриогенезе и развоја врсте. Највећи део историјске грађе о овим питањима налазимо у медицинским, правним или верским списима, а нису занемарљиви ни описи дати у делима лепе књижевности.

Прве цивилизације и египат

Код древних народа сексуална проблематика била је тесно везана за правно уређење државе, проблем популације и плодности, али и за питања хомосексуализма, проституције, положаја жене и институцију брака.

Тако су, на пример, на египатским папирусима записани савети како решавати полне проблеме мушкараца, укључујући и импотенцију, док су Акађани имали прилично поуздана знања о томе како се преносе венеричне болести (Tanahil 1981). Египћани су први примењивали и обрезивање, из хигијенских разлога, да би му Јевреји дали верско значење – симболично је то представљао крвни завет Богу, који је поручио Авраму: „А ово је завјет мој, између мене и вас и сјеме на твојега након тебе који ће те држати: да се обрезају између вас сви мушкарци“ (Књига Постања 17.9).

Стари народи су веома водили рачуна о увећању становништва, сматрајући га предусловом свог опстанка и напретка. Зато су абортус, против природни односи и сви варијетети полних општења који су искључивали могућност зачећа, осуђивани и санкционисани. Код Асираца је казна за прекид трудноће била врло драстична – набијање на колац и ускраћивање сахране, док се у Трећој књизи Мојсијевој (20.13) каже: „Ко би мушкарца облежао као жену, учинише гадну ствар обојица; да се погубе, крв њихова на њих“, или: „Ко би облежао живинче, да се погуби; убијте и живинче. И ако би жена легла под живинче, убијте и жену и живинче“. Упечатљив пример је судбина Онана, библијске личности, кажњеног смрћу због упражњавања мастурбације, иако постоје опречна мишљења истраживача о разлозима за такав његов поступак.

Из Египта потиче и предање о фараону Ехнату, чија је животна судбина (избрисао све трагове владавине свога оца, оженио се мајком, да би га са престола свргао син и отерао у изгнанство) изгледа била инспирација Софоклу за причу о краљу Едипу, а ова касније, Сигмунду Фројду за једну од темељних поставки своје теорије сексуалности.

Грчка и рим

Као и многе друге науке и сексологија дугује старим Грцима један број својих појмова. Еротика, андрогинија, хермафродизам, нарцизам, нимфоманија, хомосексуалност и педерастича (што се, погрешно, сматрају синонимима), сатиријазис, зоофилија... – речи су изведене из грчког језика (Lo Dusa 1973), а срећемо их у делима Хомера, Софокла, Платона, Аристотела. У њима се описује, поред осталог, и врло разноврстан љубавно-сексуални живот богова и људи, из чијих се веза рађају митски ликови. Па тако, на пример, Афродита – богиња полног односа, поред сина Ероса – бога љубавних осећања, рађа са Хермесом андрогиног бога Хермафродита, док са Дионисом даје Пријапа, биће са пренаглашеним мушким сексуалним карактеристикама. Антички мислиоци баве се и питањима репродукције и контрацепције, сексуалним дисфункцијама и инверзијама, па чак и њиховом терапијом. Аристотелу и Галену приписују се и први списи о сексуалним сновима.

Но, несумњиво највећи утицај на касније схватање сексуалности као иманентно телесне функције, а емоционалности као душевног својства, извршио је Платон. Његово учење о раздвојености, па и супротстављености, сексуалног и емотивног, у контексту опште поделе света на материјални и духовни (где је овај други вечан, непроменљив, и зато вреднији), прихватила је хришћанска црква и својим ће утицајем преносити то двојство вековима кроз филозофију, науку, уметност, а, пре свега, свакодневни живот. Последица оваквог става је, можемо унапред рећи, и приступ истраживању сексуалности као објективном феномену, који доминира у савременој науци (Kag 2007).

Старогрчко друштво издваја се по једној, за нашу тему, значајној појави – педерастичи. Њоме се означавала љубав одраслог мушкарца према дечаку пубертетског узраста који још није достигао зрелост. Хомосексуализам, као однос два одрасла мушкарца, у атинској држави је била релативно ретка појава, што није важило и за ратничку Спарту. Она је једна од две заједнице (друга је била држава Маја на Јукатану) која је овај феномен и институционализовала. Спартанци комуникацију са женама, укључујући и ону брачну, нису нимало ценили. Супруге су посећивали ретко, скоро у тајности, ноћу, и то искључиво у сврху стварања потомства, да би главни део времена проводили у касарнским условима, у мушком друштву. Треба, ипак, поменути да су све старогрчке државе строго забрањивале полне односе између одраслих мушкараца и дечака који још нису ушли у пубертет, по чему се нису разликовале од осталих старих цивилизација (Tanahil 1981).

Пошто жене скоро да нису имале већа политичка и законска права од робова, брачна заједница за мушкарце није била баш цењена и занимљива институција, те је из ње одсуствовао када год је могао. Нужна последица таквог мушко-женског односа била је да су велике, многочлане породице у Спарти и Атини биле права реткост. Крајњи резултат је чињеница да је мањак становништва био један од главних разлога који је прекинуо велике дане грчке цивилизације (Biten 2010).

На њено место ступила је нова, виталнија римска империја. Она је другачије дефинисала положај жене. Иако је и даље држана по страни од политике, жена је, први пут, добила велика законска права по питању брака. У њега је

могла да ступа, али и излази, по својој вољи, располажући, при томе, не малим материјалним добрима. А било је довољно да, као регуларни разлог за развод буде наведена (од стране било ког супружника) чак и досада, што је пре тога, а и у каснијим временима било незамисливо, макар са формално-правне тачке гледишта (Mičel 2010).

Како бележи историчар Апијан у својим *Грађанским рајшовима* у Риму, као и у грчким државама, породични живот није био на великој цени. Мужеви су, попут њихових грчких узора, време радије проводили са куртизанама, не интересујући се превише шта им супруге раде, под условом да их ове не узнемиравају. Жене, материјално обезбеђене, нису заостајале у хедонистичком понашању, које је, када се год то могло, искључивало било какве обавезе, па и оне према деци (Аријан 1967). Зато се први пут у Риму одређују посебна места на којима су се ванбрачна и нежељена одојчад остављала и препуштала судбини. А да би и њих било што мање, тражили су се рецепти против нежељене трудноће. Тако је забележена велика популарност гинеколошких савета тадашњих лекара, међу којима се посебно истакао Соран из Ефеса, који је први разликовао спречавања зачећа и побачај, поставио хипотезу о плодним и неплодним данима код жена, а приписује му се и изум контрацептивног средства, направљеног од козије бешике, претече данашњег презерватива. Занимљиво је да се после њега (живео је у 2. веку пре нове ере), све до 16-ог века, такво контрацептивно средство нигде не помиње у медицинској литератури (Bullough, Bullough 1994).

Проблеми са популацијом су прву светску империју, као и старогрчке градове, довели до пропасти. Поред тога што су многочлане породице биле непопуларне, у Риму се одомаћује и појава бракова без деце. Они који су имали децу сматрали су, осим у време ратова када је стопа губитака била висока, рецимо два сина довољним бројем (ћерке се нису рачунале) – једног као наследника, а другог за „резерву“, ако се првом нешто деси (Аријан 1967).

Како нису биле оријентисане ка породичном животу, римске жене су углавном, борећи се против свеприсутног осећања досаде, испуњавале слободно време трошећи новац, што је пред крај другог века наше ере попримило, по економију царства, катастрофалне размере. Оне су расипништво довеле до савршенства, те је то био један (поред хроничног тровања оловом од којег се правило посуђе, општег алкохолисања, смањења плодности мушког дела становништва због свакодневног боравка у прегрејаним купатилима) у лепези субјективних фактора слабљења виталности царства, и коначно, његовог нестанка средином 5-ог века (Konti 2007). Империја просто није имала довољно својих војника да бране њене границе, а на најамнике се није могло рачунати, јер је вредност новца којим их је плаћала стално опадала.

Рано хришћанство

Појава хришћанства доноси неке потпуно нове концепте у развоју мушко-женских односа. Оно, од самог настанка, иако прогањано (мада не толико масовно и драстично, као што се приказује у литератури и историјским филмовима), подрива саме темеље римске империје. Ранохришћанско схватање пол-

ности кроз целибат (апостол Павле га је сматрао бољим и од брака, наводи Прва посланица Коринћанима 6), директно утиче на смањење популације царства, док се из њега изведен аскетизам, који међу становницима Рима достиже врхунац у 4-ом и 5-ом веку, придружује узрочницима пропасти прве светске империје.

Зашто рано хришћанство толико цени полну суздржаност? Зато што је свој став према сексуалности (па и моралу, уопште) заснивало на првом греху, на судбини Адама и Еве. То стање греха се, пак, наслеђује из генерације у генерацију, у затвореном кругу: полна жеља води до односа, којим се на свет доноси ново грешно биће, а оно, опет, преко своје жеље и односа ствара следећег грешника, итд. Стога је коитус грех по себи, без обзира да ли се врши у брачној постели или у борделу (Pejgels 1996). Овакав став стегао је целокупну западну мисао, а нешто мање и животну праксу, снагом која је тек у новије време почела да лабави. То је било и неминовно пошто су знања, после ступања хришћанства на светску сцену, била преношена скоро искључиво преко цркве, а она у цензури и тумачењима није оскудевала. Писменост после 4-ог века ограничава се искључиво на црквене кругове, па су се генерације васпитавале из свега неколико извора – делова Старог завета, целокупног Новог завета, коментара и медитација апостола и ранохришћанских мислилаца поводом наведених текстова уз, претпоставља се, не мали утицај сопствених ставова и искуства.

Добар пример различитих интерпретација је питање содомског греха (хомосексуалног односа). О овоме, Стари завет каже (Прва књига Мојсијева 18.19), да су грађани Содоме тражили од Лота да изведе два Анђела, које је Бог послао како би испитали зла што се у том граду чине, јер су желели да их „упознају“. Да ли су они тиме заиста исказали жељу да их силују или само да виде ко су, ствар је остављена на вољу каснијим тумачима. Неки савремени истраживачи (Pejgels 1996) су за кључну реч, *ујознајти*, у Старом завету нашли да има сексуално значење само у 15 од 958 помињања.

У Новом завету, међутим, осуде хомосексуалног односа су прецизније: „Мушкарци оставивши природно употребљаване жене, распалише се жељом својом један на другога, чинећи срам, примајући на себе одговарајућу плату за своју заблуду“ (Павле, Прва посланица Коринћанима 1.27). Последице су биле значајне и далекосежне. Хришћанство, а касније преко њега и ислам, придружује се јудаизму у осуди и прогањању истополне љубави.

Следећа велика промена у мушко-женским релацијама, у односу на антички свет, тицала се институције брака. Сам Исус је брак прогласио неразрешивим, за оне који су спремни да у њега ступе. Брачне другове, једном везане, више нико нема право да раздвоји, што је стајало насупрот брачном законодавству свих античких народа, укључујући и Мојсијево. Развод се жигосе као тежак грех. Антика је брак схватала као заједницу чији је циљ добијање потомства и ако он није био испуњен, из било ког разлога, ништа није стајало на путу ка разводу. Хришћанство прекида са том традицијом. Ни бракови без деце не смеју се растављати, јер деца нису њихова основна сврха, пошто заједница мужа и жене није створена од људи, већ природни закон уцртан у Божији план. Овакав став је, у почетку, био само препорука верницима, али се, јачањем цркве, полако претопио у законску норму.

До каквих је последица нераскидивост брака довела? До тога да је, слично античким друштвима, дошло до опадања броја становника (без обзира на

пораст ванбрачне деце) у хришћанским земљама, а код богатијих класа појавио се и проблем наследника (јер мушкарац није могао да узме другу жену, уколико са првом није имао сина). С друге стране, породичне везе постајале су чвршће у односу на исте у предхришћанским временима. Друга промена је била у томе што се тиме социјална сигурност жене појачала, јер их више мужеви нису, бар са законске стране гледано, могли тако лако избацивати из кућа, уколико им оне, из неког разлога, нису биле по вољи.

Тако је рано хришћанство по питању многих проблема везаних за сексуалност поставило скоро инверзна правила понашања у односу на пагански свет. Само је у једној ствари следило антички узор, а то је Платоново раздвајање душе и тела, при чему је првој дат задатак да следи Божија правила узорног живота и тако уђе у *вечни рај*, па макар то било и на рачун трошног тела, чији су захтеви, углавном, били повод за грех и ђаволско искушење. И док је у другим друштвима учесталост брачних односа и званично предлагана (на пример, државник Солон препоручује три пута месечно, јеврејски Талмуд и свакодневно, за незапослене) хришћанска црква говори – никада, осим када су циљ деца. Стога је и разноврсност, рецимо, коиталних положаја била искључена и једино је био прихватљив онај у коме је мушкарац изнад жене.

Овако схваћена полност, утемељена на амалгаму стида, страха и одрицања од тела, зарад духовног уздизања, избила је, временом, на прво место ранг-листе грехова и иза себе оставила свакојака физичка и ментална угњетавања.

Источне традиције

За разлику од хришћанске цркве која је проповедала полно уздржавање као сигуран пут у рај, источна верско-филозофска учења имала су сасвим супротна становишта.

Кина

Основа старокинеског приступа сексуалности лежи у ставу да човек и природа не стоје у односу субјекат–објекат. Напротив, „[...] они се стално прожимају, у непрестаном су кретању, комплеметарни у надирању и повлачењу – активном и пасивном односу,“ каже чувена *Књига промена* (Ji Ding 1982). Свет чини прожимајуће двојство активне *јанг* и пасивне *јин* силе, чије узајамно дејство даје вечну *врховну стиазу*, пут односно *тао*. А један од главних начина усклађивања јанга и јина на путу таоа био је (и остао) упражњавање полног односа. Коитус је, тако, уздигнут на ниво свете дужности сваког појединца и представљао је људски одраз спаривања Неба (јанг) и Земље (јин).

Није зато чудно што су управо у Кини написани најраније познати сексуални приручници на свету. Иако се неки од њих на Западу и данас сматрају порнографским, за Кинезе су то била и остала озбиљна дела, смишљена да поуче читаоце како да постигну склад јин и јанга, жене и мушкарца. Први приручници појавили су се у периоду владавине династије Хан (206 година пре н. е. до 24 н. е.) и данас представљају класику таоистичке религиозно-сексолошке литературе. Запад се са њима упознао захваљујући Холанђанину Роберту ван

Галику, првом озбиљном писцу о сексуалности далекоисточних народа, док се данас за главног промотера таоистичког учења може сматрати тајландски аутор Мантак Чиа (Chia 1996).

Шта су садржала прва таоистичка сексолошка дела? Пре свега, ту се расправљало о космичком значењу полног сусрета, затим о техникама и ставовима у току предигре и самог коитуса, као и о његовој лековитости (треба истаћи да је за Кинезе секс био укључен у различите системе традиционалне медицине), а нису заборављена ни упутства за бирање правих жена као и њиховог понашања према мушкарцу у браку, итд. Списи показују да су се различите варијације сексуалног општења (орални и анални однос, хомосексуализам) посматрале, пре свега, у функцији прожимања јин и јанг енергија и зато нису носиле априори негативни предзнак, напротив. Добар пример је хомосексуални однос, који је, у једном периоду, био чак и у моди (као, можда, данас на Западу). Ту се ради, кажу таоисти, о присном додиру два јанг елемента, што није тако хранљиво као сусрет јанга и јина, али није ни штетно. Слично је било и са лезбејством – уважавало се као нормална последица многоженства у високим сталежима. Кинези су, дакле, одобравали полигамију и сматрали је врло корисном, како за појединца, тако и за заједницу. Бракови су се уговарали преко посредника, а узимање нове жене личило је на куповину неког важног материјалног добра.

Оно што посебно треба истаћи, као главну карактеристику таоистичког погледа на свет, је потпуно изједначавање сексуалног и љубавног, који се схватају као синоними. Сличан став има само још тантристичка филозофија у Индији. Све остале традиције сексуално понашање и љубавна осећања сматрају суштински одвојеним, и само понекада (у срећним околностима) спојеним, остајући тако заробљеници старе Платонове дихотомије, са свим позитивним и негативним последицама.

Иако је, временом, таоизам потискиван од нове, рационалистичке филозофије конфуцијанства, Кинези га се нису тако лако одрекли. Усклађивали су та два филозофска система и кретали се даље, кроз историју, све до средине средњег века, у симболичком међудејству таоизма – еластичног, интуитивног, уважаваног у приватном животу, кроз који је говорио јин, и конфуцијанства – бескомпромисног, рационалног, доминантног у јавном животу, одређеног силама јанга. Али са појавом тзв. неоконфуцијанства, таоизам се повлачи дубоко у илегалу, а кинеско друштво почиње да стеже обруч једног, скоро, викторијанског морала. Поштовање полне активности као пута ка духовном уздицању у складу са природним и космичким силама сели се у Јапан, који је сексуалност успешно укомпоновао у своју зен – традицију (Sudo 2001).

Индија

На Индијском потконтиненту приступ сексуалности сличан је кинеском, уз извесне разлике. Полни живот за хиндуистичког Индијца као и за таоистичког Кинеза био је верска дужност и начин духовног уздицања. Прво и, уједно, најпознатије дело о међуполним односима, *Кама Суџра* (Vatsyājana 2002) настало у четвртном веку наше ере, говори детаљно о темама као што су: приступање жени, брачне дужности, технике сексуалног сједињавања итд., при чему се садржај износи сликовито и скоро техничким језиком прецизно. Како, за разлику од хришћанства, рани хиндуизам није поседовао апсолутне моралне

категорије (што је била последица веровања у реинкарнацију), односи међу половима, у контексту опште – међуљудских односа, нису се оцењивали као безусловно исправни или погрешни. Зато неки делови *Кама Суџре* звуче, можда, прилично бездушно и неморално. На пример, саветује се девојци да када види да се младић према њој „хлади“, да му слободно покраде највредније ствари и после се прави као да га никада није ни познавала (3, 5).

И индијско друштво, као и кинеско, признаје многоженство, мада се оно није тако често сретало, јер је зависило искључиво од материјалног стања мушкарца. Последица су, као и у свим полигамним друштвима биле, како позитивне (брзо обнављање становништва после ратова или смртоносних епидемија, стабилан раст популације), тако и негативне (незавидан статус жене која је била скоро у свему зависна од мушкарца, што се, на пример, врло драстично огледало у њеном ритуалном самоубиству непосредно након мужевљеве смрти). Учење *Кама Суџре*, први пут у Источним традицијама, разматра и питање љубави као осећања. Дели је у четири врсте и, без обзира на сва упутства за међуполну комуникацију, износи занимљиву тезу да истинским љубавницима нису потребна никаква правила полног општења, нити им је потребан други учитељ осим љубавног нагона у њима самима. Овим ставом се тако и древни хиндуизам придружује осталим духовним традицијама, али и свакодневном искуству, које говори о љубави као ексклузивном осећању и стању с оне стране свих услова и правила.

На тлу Индије настало је још једно учење које се бави истраживањем људске сексуалности – тантризам. Корене вуче још из давних, преаријевских времена, а уобличавао се стотинама година, трпећи утицаје таоа, јоге и будизма, да би тек у 15. веку попримио свој садашњи облик (Varenne 1990). Суштину тантризма представља идеја да се ослобађање човека може постићи, не филозофијом одбацивања, како уче хиндуизам и будизам, већ напротив, активним деловањем и уживањем у овоземаљском животу. Најефикасније средство за остварење тог циља – духовног заноса, којим се ум и целокупна личност шире у највећој могућој мери, управо је секс. Поред тренутног, екстатичког заноса, тантрички секс омогућује и дугорочну добит која се огледа у подмлађивању тела и умова партнера, својих следбеника (Madukar 1982). Тантризам, даље, учи да се сједињавање са истинском и вечном суштином може остварити разменом енергије међу партнерима, при чему жена има важнију улогу, јер представља главног носиоца те енергије. Енергија се, различитим техникама стимулације, креће дуж нервних центара, или *чакри*, да би се на највишој тачки, чакри на врху главе, спојила са двополном *душом светља*. Двополном, јер су тантристи слично таоистима, сматрали да у сваком мушкарцу и жени постоје елементи другог пола, па су практичари највишег степена могли да уђу у вечно и блажено стање кроз сексуални однос са самим собом. За усмеравање протока енергије кроз чакре користе се *манџре* – магични звучни обрасци, од којих је најчешћа и најпознатија *ом* или *аум*. Њено значење је вишеслојно; једно тумачење је сматра првобитном вибрацијом звука који је створио свет, док, по другом, има метафорично сексуално значење – „драгуљ у лотосу“ тј. пенис у вагини (Tanahil 1981).

Тантризам је, захваљујући свом хедонистичком тону, источњачко учење које је на Западу наишло на најбољи пријем. Инспирисан делима Ошо Рајниша (Rajneesh 1991), индијског филозофа и гуруа, тантристички приступ полности и животу, врши јак утицај на тзв. хипи покрет седамдесетих година прошлог

века и сексуалну револуцију, док је истраживање сексуалности кроз његов енергетски аспект, коренспондирало или било инспирација биоенергетским психотерапијама и широкој лепези терапија оријентисаних на тело.

Исламски свет

Познато је да су, између 8-ог и 12-ог века, исламске земље представљале центар светске науке и културе. Медицинска енциклопедија чувеног природњака и филозофа Ибн-Сине (познатијег на западу као Авицена), која је служила као стандардни приручник чак шест стотина година, до почетка 16-ог века, садржала је и теме везане за сексуалност.

Ипак, најзначајнији утицај на међуполне односе и сексуални живот муслимана извршила је њихова света књига – *Кур'ан*. На њеним страницама могу се срести препоруке, ставови и упутства са снагом закона, којима би се и данас тешко могло приговорити. Она, на пример, прва установљује право жене на развод и наследство, што је у осталим монотеистичким религијама тог доба било незамисливо. Брак је, даље, уговорна институција у којој су улоге строго подељене. Мушкарац може да има више жена (у сврху што већег наталитета), али не сме ниједну да остави или је замени другом, већ их све задржава под истим кровом и материјално брине о њима. Број од четири жене није случајан – то је, наиме, био Мухамедов омиљени број – симболизовао је ред и стабилност. Тако он, после једне тешке битке у којој је његова војска претрпела велике губитке, поручује својим преживелим борцима да се побрину за сирочад и удовице ратника и да ожене две, три па и четири жене (*Кур'ан*, Сура 4.3). Такође и жени, која остане без мужа, он саветује да се одмах уда за другог. Овакав став позитивно је утицао не само на прираштај и брзу обнову становништва после ратова, већ и на чињеницу да се међу припадницима ове вере, и у данашње време, врло ретко бележи појава да мушкарац или жена живе сами.

И док је у односу према женама *Кур'ан* доста либералан (један број Сура посвећен је искључиво њима) друштвена пракса, диктирана од стране мушкараца, иде мало другачијим путем. Један од најзначајнијих мислилаца исламског света, Газали, у својој књизи *Савешти владарима* (Al-Muluk 1964), наводи све муке и ускраћивања које трпе жене због Евиног греха у рајском врту (легенди о Адаму и Еви – муслимани придају исту важност колико и хришћани), почевши од месечног крварења и порођајних болова, па до тога да је лишена могућности да постане владар или судија. Тиме се његово мишљење не разликује много од ставова хришћанских теолога Тертулијана (жена је, за њега, Ђавоља капија), Светог Августина (у свакој је видео наследницу Еве, дакле, грешницу) или Томе Аквинског (сматрао је да су жене дефектне, пре свега морално, у односу на мушкараца), чиме и ова светска религија као да следи традицију Платонове поделе људског бића, раздвајајући телесно од духовног (Morris 1967). Првом приписује однос према стварној, чулној, овоземаљској жени, док је права љубав резервисана за њен узвишени и недостижани, али зато инспиративни лик, који је више у сфери идеалног, него реалног. И управо ће та представа жене, као предмета чисте љубави, преко крсташа стићи и одомаћити се у средњовековној Европи. На њој ће песници и витезови изградити лик „жене-госпе“ и тиме утемељити још један варијетет међуполног осећајног односа, познатог као романтична љубав.

Време романтизма и ренесансе у европи

У периоду од почетка 12-ог до краја 16-ог века, дешавају се врло значајне промене на релацији мушкарац–жена, које ће битно одредити нововековне ставове према сексуалности.

Прво се мења однос према жени. Њена слика се, у доба витештва, од наследнице Евиног греха преображава у узвишену „госпу“ – симбол врлине, предмет поштовања и дивљења. Она постаје недостижна, посвећују јој се стихови пуни хвале и чежње и као објекат удварања песникова је опсесија. Неостварена љубав према таквој жени, због непремостивих препрека, мушкарчева је несрећна судбина. И овакав, романтични однос, скоро да је сасвим под утицајем старог Платоновог двојства, које сада утиче посредно, преко арабљанске идеје да се однос према жени представља као однос „чисте љубави“.

Први велики талас романтизма, пошто је неколико векова доминирао европским континентом, повлачи се пред новом, ренесансном „парадигмом“ међуполног односа. Ренесансна епоха, окренувши се античким естетским узорима, враћа тело у центар збивања. Оно се поново открива и разметљиво приказује у уметности, истражује у науци, а понајвише експлоатише у свакодневном животу, док је духовни однос између мушкарца и жене потпуно маргинализован. Секс, или тачније, разговори о сексу, представљају једну од омиљених тема ренесансе (по чему се она приближила данашњој епохи у свеprisутној вербализацији сексуалности, започетој шездесетих година 20-ог века). Доминантну проблематику тадашњег говора о сексу чини привлачност двоје младих, која се супроставља законима и обичајима, из чега се рађају свакојаке компликације, описане у разнородним књижевним делима (као што је Бокачов *Декамерон*), а у којима сексуални нагон на крају скоро увек надвлада све препреке. Понекад се говори и о сексуалним проблемима, (мушка импотенција у Макајевелијевој *Мандрагори*), на шаљив начин, али и уз препоруку за излечење, било народном, било, том времену примереном, медицинском терапијом (Aleksandrijan 2002).

Све у свему, мушкост се, за разлику од претходних епоха, све мање поистовећује са јуначким делима, а све више са потенцијом и укупном сексуалном ваљаношћу. Стога у доба ренесансе настају и прва права порнографска дела, као што су сонети песника и дипломате Пјетра Аретина (Aretino 1983).

Тако ослобођена сексуалност довела је, упркос тада честим ратовима и смртоносним епидемијама, до пораста у прираштају становништва скоро свих европских земаља. С друге стране, она производи нову, неизлечиву полну болест – сифилис, чије је право порекло, и дан-данас, остало загонетка у историју медицине (овде се намеће још једна паралела, са тзв. сексуалном револуцијом 20-ог века и појавом сиде, као савремене пошасте).

Просветитељство и доба открића

Негде пред крај ренесансе, са рађањем модерне науке, поново се актуелизују стара сексолошка питања, покренута још у доба антике. Само што је сада приступ другачији, потпомогнут новом методологијом, која за основу има анализу и експеримент. Траже се одговори на различита питања полног живота:

шта се збива у копулацији; од чега се састоји семе; да ли о оплодњи одлучује његова количина или састав; али и шта је физиолошко, а шта психолошко у полном акту, итд. Открића и хипотезе нижу се једна за другим, па се догодило да 1642. године Италијан Синибалди напише прво европско стандардно дело о сексуалности – *Geneanthopeia* (Tanahil 1981). Појављују се и прве праве теорије, као што је Декартова „о два семена“, у којој он тврди да се, при сексуалном односу, семе оба пола меша, при чему једно другом служи као квасац (Mogus 1967). Теорију је, међутим, оспорио 1651. године Вилијам Харвеј, лекар енглеске краљевске породице, у свом делу о размножавању животиња, тврдећи да је свим живим бићима заједнички један принцип рађања, из јајета, и зато је предност жене у стварању потомства неоспорна. Допринос оваквом учењу даје и холандски хирург Реније де Граф откривши 1672. године да јаје првих дана после оплодње одлази из јајовода у материцу. А само неколико година касније оптичар Ливенхук, утемељитељ микробиологије, износи чињеницу да се мушкарчева семена течност састоји од ситних, покретљивих сперматозоида. Сва ова открића различито се тумаче и доводе до спора међу биолозима о примату мушког или женског принципа при размножавању, који ће трајати скоро 150 година (Košiček i sar. 1971).

У исто време, јављају се неке, са данашње тачке потпуно погрешне, али врло интересантне теорије, као што је учење о *шелегонији* – којим се тврдило да прва трудноћа жене одлучује о наредним, па зато деца од једне мајке, а различитих очева, личе на оца првог детета (можемо само да замислимо до каквих је породичних пометњи доводила ова, тада у науци, призната теорија). Узмемо још један пример, откриће крвотока средином 17. века, увело је у моду свакојаке трансфузије, јер се мислило да преко крви човек може да се подмлади, промени темперамент итд. Ишло се дотле, да је један берлински лекар по имену Сигмунд Елхолц, предлагао да се несрећне брачне везе могу „излечити“ узајамном разменом крви супружника који се не подносе (Taylor 1954).

Важно је истаћи да се све ове чињенице и теорије, везане за сексуалност, шире и популаришу захваљујући скоро потпуном одсуству забрана од стране државе, па и цркве (један број свештеника, посебно у Италији, чак је организовао и изводио лабораторијска истраживања). Разлог оваквој благонаклоности лежи у чињеници да је, због наглог развоја привреде, главна брига државе била како увећати број становника, а цркве број верника, те су питања, као што је, на пример, који пол има важнију улогу у стварању потомства, била мање важна и маргинализована (Fuko 1978).

Логична последица тога била је да наредни, 18. век обележавају различите популационо-политичке теорије, од којих је највећу популарност стекла теорија енглеског лекара Вилијама Перија. Пери је сматрао да је велики број становника основна претпоставка економског напретка, тј. што више деце, то веће богатство. Иако је овакав став доведен у питање, почетком 19. века од стране једног другог Енглеза, Томаса Малтуса (тврдио је, супротно Перију, да је раст популације обрнуто пропорционалан економском благостању), сексуални живот је, преко своје репродуктивне функције, први пут, независно од свих захтева морала, био утиснут у исти оквир друштвеног значаја, заједно са политиком и економијом (Šoškić 1956).

У веку просветитељства, сексуалност, без обзира на формално-законска санкционисања, осваја велике просторе слободе. Од Русоових савета у складу

са прокламованим начелом повратка природи, до *Лечења венеричних болести* Џона Хантера, који у поглављу о импотенцији прокламује и неке базичне принципе сексуалне терапије (Stanojević 1962).

Епоху обележава још једна, за сексологију важна и контраверзна личност – Маркиз де Сад. Он у својим маштовитим и бизарним делима (*Филозофија у будућу*; *120 дана Содоме* – de Sad 1980, 1981) исмева оптимистично мишљење савременика да самопосматрањем и упознавањем себе човек постаје разумно и племенито биће. Напротив, урањањем у унутрашње лавиринте психе, сматра де Сад, човек нужно открива зло као императив задовољавања нагонских потреба. Иако оспоравана, ова теза налази свој модификовани одјек и код савремених мислилаца као што је, на пример, француски филозоф Жорж Батај (Bataj 1979).

Научни предсексолошки период

У 19-ом веку сексологија се још не издваја из других биомедицинских наука, мада чињенице које се на њу односе постају предмет правих научних истраживања. С једне стране, гинеколози и патолози покушавају да дефинишу основне законе сексуалног понашања, а с друге, психијатри све више износе случајеве сексуалне патологије у односу на тадашња схватања нормалности. Истражује се све више, и једва да прође неколико година између објављивања дела на тему сексуалности.

Тако, 1822. године, немачки физиолог Фридрих Форберг објављује на латинском студију *Figurae Veneris* као приручник класичне еротологије, са коментарима из античких списа о тумачењу разноврсних сексуалних положаја. Следи га 1843, Вилхелм фон Хумболт са *Историјом пошћиваности у људској раси* која садржи поглавља о историји проституције, али и промовише класификацију људског сексуалног понашања у односу на четири могућа сексуална објекта: себе, супротни пол, исти пол и животињу. Још један немачки лекар, Хајнрих Кан, објављује 1843. студију *Сексуалне психопатије* и неке варијетете сексуалног понашања сврстава у менталне болести. Тиме се широке области људске сексуалности селе из филозофско-религијских и правних учења и нормирања у медицинске класификације, где остају до данашњих дана. Сексуалност тако добија нове епитете, као што су девијација, аберација или перверзија (Heaberle 2009). Стицајем околности, исте године, почиње и масовна производња првог савременог контрацептивног средства – презерватива. Први пут се јавља и теза, од стране Карл-Хајнрих Улриха, 1864. године, да је „мушко-мушка“ љубав урођена, јер је природна последица „женске душе у мушком телу“, и даје јој назив *уранизам*, да би већ 1869. године аустроугарски писац Карл-Марија Кертбени, исту појаву преименовао у хомосексуалност. Већ наредне године, психијатар Карл Весфал, користи приказ једног случаја, да би истополну љубав сврстао у психијатријске болести, каквом се сматрала до осамдесетих година 20-ог века (Dynos et al. 1990). Тумачењу сексуалности, у оквиру медицинског модела, доприноси 1874. године и Алберт Нејсер откривши узрочник једне од болести која се преноси полним путем – гонореје (Fogel 1922).

Аустријски полицијски психијатар Рихард фон Крафт – Ебинг 1886. године објављује *Сексуалне психопатије*, у којима представља два екстремна начи-

на доживљавања сексуалног задовољства – садизам, назван по већ поменутом француском писцу и „мазохизам“, по свом земљаку, фон Захер – Мазоху, чија је омиљена романескна тема била сексуално узбуђење мушкарца у ситуацијама када га жена понижава и повређује, физички или психички. Овим се осет бола, без обзира на садо-мазохистичке екстреме, први пут легитимише у западној култури као један од чинилаца сексуалне комуникације (Repišti 2010).

Прво испитивање ставова према неким питањима сексуалности и то код образованих жена доминантног, средњег сталежа, везује се за америчку лекарку Клер Мохер 1892. године. Резултати тог испитивања су, међутим, објављени тек 1980. године (!), пошто је „лед пробилло“, 1976. године, познато истраживање сексуалног живота жена у САД, у организацији социолога Шер Хајт (Hite 1983). Четири године после Мохерове, италијански психијатар Пасквале Пента покреће први научни часопис намењен у целини питањима сексуалности „Архив за сексуалну психопатологију“, а исте, 1896. године, Енглез Хавелок Елис започиње вишетомну студију *Психологија секса* (последњи волумен изашао 1928. године), у коме се разматрају биолошке основе сексуалности, различити типови сексуалних девијација, феномен аутоеротизма итд. Мало је познат податак да је још у то време, крајем 19-ог века, тачније 1897. године, берлински лекар Магнус Хиршфелд основао „Научни хуманитарни комитет“ – прву светску организацију за заштиту хомосексуалаца, која је за свој основни циљ имала опозив немачког антихомосексуалног закона, према коме је сексуални контакт међу мушкарцима био кривично кажњаван (Lo Dusa 1973).

Почетак 20-ог века обележава француски биолог Реми де Гурмон, први пут описујући сексуално понашање животиња у делу по насловом *Природна филозофија љубави* издатом 1903. године, а већ 1905. године излази чувено дело *Пол и карактер* Аустријанца Отоа Вајнингера, у коме он разматра теме бисексуализма, биолошке и психолошке законитости међуполне привлачности, феминизма (први пут, дотад) итд. (Vajninger 1986). Ова књига својом луцидношћу и контраверзним тврђењима (тумаченим и као паранаучна мизогинија обојена мистицизмом) и данас изазива интересовање и провоцира полемику код припадника различитих професија којима је однос мушкарац–жена сфера истраживања. Ипак, несумњиво најзначајнији догађај за историју сексуалности тих година, представљају *Три расправе о сексуалној теорији* Сигмунда Фројда (Frojd 1969), чије појављивање означава почетак стварања психоаналитичког учења и прве праве идеологије пансексуализма на Западу.

Период од 1907. до 1928. године, обележавају радови тројице аутора; први, већ поменути, Магнус Хиршфелд покреће часопис о сексологији, уводи термин транвестија, јасно га одвајајући од хомосексуалности, учествује у оснивању првог Медицинског удружења сексолога и еугенетичара, издаје монументалну студију *Хомосексуалност мушкарца и жене*, и оснива први „Институт за сексологију“ са седиштем у Берлину; други, Иван Блох објављује самостално студију *Сексуални живот нашег времена*, а са Хиршфелдом *Уџбеник сексологије*; и трећи, Алберт Мол, потпуно игноришући тада већ познату Фројдову теорију сексуалности (сматрао је ненаучном), пише књигу на тему сексуалног живота детета, у којој предлаже концепт људског сексуалног одговора у четири фазе (навала узбуђења, његово уравнотежење, врхунац и нагло опадање), чиме антиципира емпиријске налазе о том феномену настале седамдесетих година

20-ог века (Heaberle 2009). Мол се сматра и оснивачем првог Међународног удружења за сексуална истраживања. Наредне, 1929. године, пажњу привлачи француски правник и судија Рене Гијон, својим *Студијама о сексуалној етици*, у којима захтева поштовање сексуалних права и слобода сваког мушкарца и жене, све док се њима не угрожава друго лице. Гијон је, поред тога, критиковао и репресивну сексуалну политику Лиге народа, а касније и Уједињених нација, због тога што су, како је сматрао, ове међународне институције занемариле идеју о сексуалним правима, изоставивши их из Декларације о општим људским правима.

У овај период можемо сврстати и име Вилхелма Рајха, двоструког дисидента – из Фројдовога психоаналитичког удружења и Комунистичке партије Немачке. Он у својим делима (*Масовна психологија фашизма*, *Продор сексуалног морала* и *Функција оргазма* – Reich 1981, 1990, 1990) заступа идеју да сексуалност представља саму суштину живота, отелотворену у сексуалној биоенергији названој *оргон*, коју је, чак, покушао да материјализује и практично примени (основао је у ту сврху и „Институт за оргон“ у САД, 1942. године). Рајх се сматра зачетником широке лепезе тзв. телесних терапија и једним од инспиратора сексуалне револуције шездесетих година двадесетог века, која је, заједно са бунтовним покретима младих у истом периоду, представљала идеолошки изазов тадашњем капиталистичком систему (Palmije 1977, Roszak 1978).

Савремена научна истраживања сексуалног понашања

Научни сексолошки период почиње радом америчког зоолога Алфреда Кинсија и његовим оснивањем „Института за сексуална истраживања“ 1947. године (данас „Кинсијев институт“) у чијој се организацији спроводи, до тада највеће у свету, истраживање сексуалног понашања мушкараца на узорку од 20.000 испитаника (Kinsey 1948). Истраживање је спроведено у форми индивидуалног интервјуа са 500 питања, везаних за скоро све области сексуалног живота (мастурбација, еротски снови, предбрачни, брачни и ванбрачни коитус, хомосексуалност, неуобичајено сексуално понашање, сексуална патологија итд.). Пет година касније, Кинси и сарадници објављују резултате одговора и 8.000 жена (Kinsey 1953) на истоветан упитник, проширен за још неколико области које се односе на: поређење мушког и женског сексуалног понашања, психолошке факторе полних реакција, могућу контролу и улогу хормона у сексуалном понашању.

Кинсијев рад је, и поред мањкавости (пре свега у методолошком погледу), представљао прекретницу у истраживању сексуалности. После овог првог, можемо рећи и доста успешног покушаја, више држава организује истраживања којима се прати сексуално понашања становништва (Велика Британија, Јапан, Француска, па и наша земља, почетком овог века у организацији Друштва за бихевиоралну теорију и праксу).

У другој половини 20-ог века бележи се општи пораст интересовања истраживача из различитих области за сексуалне феномене, тако да 1957. године имамо и оснивање „Америчког удружења за научне студије сексологије“. По-

себно треба поменути рад америчког брачног пара Вилијема Мастерса и Вирџиније Џонсон, који 1966. године објављују студију о физиолошким процесима током сексуалне активности мушкарца и жене праћених у лабораторијским условима. Њихова истраживања обухватила су, на пример, микроскопска праћења промене у анатомији делова гениталног апарата током различитих фаза стимулације, мерење утерусних контракција помоћу интраутералних електрода, бележење физиолошких параметара (ЕКГ-а, пулса, дисања) током мастурбације и коитуса, итд. На тај начин је пружен први јасан и тачан опис физиологије сексуалне активности и положен темељ за адекватно истраживање и интерпретацију сексуалног понашања. Овај брачни пар је 1970. године објавио и обимну студију *Људска сексуална неадекватност*, која постаје основа и за сексуалну терапију (Kaplan 1986), а 27 година касније и *Људску сексуалност*, дело енциклопедијског обима и значаја (Masters, Johnson 2006).

Талас сексуалних слобода седамдесетих година прошлог века, доводи до још једног либералног потеза, 1973. године америчко удружење психијатара укида хомосексуалност као психијатријску дијагнозу, на радост припадника ове сексуалне оријентације, али и уз негодовање једног дела, како лаичке тако и научне јавности. Овај потез следе сличне струковне организације већине других земаља.

Годину дана касније, 1974, Светска здравствена организација препоручује издвајање сексологије као аутономне области истраживања. Тада се, у Паризу, одржава и Први светски конгрес сексолога, да би дефинитивно конституисање науке о сексуалном животу, било извршено у Риму, 1978. године, оснивањем Светске сексолошке асоцијације. Тиме људска сексуалност постаје *предметом* науке, утемељене на позитивистичкој парадигми, која крупним корацима, уз помоћ савремене технологије, „осваја“ просторе човекове интимности са свим позитивним, али и негативним последицама. Сексолошка истраживања, наиме, имају и ту моћ да битно утичу на представу о вредностима којима људска бића теже, чиме, по дефиницији, не остају имуна на различите политичке и идеолошке утицаје, што, међутим, излази из оквира овог кратког историјског прегледа.

Литература

- Aleksandrijan, S. (2002) *Seksualna magija*. Čačak: Gradac.
- Al-Muluk, N. (1964) *Ghazali's Book of Counsel for Kings*. London: Oxford.
- Apijan (1967) *Rimski građanski ratovi*. Beograd: Kultura.
- Aretino, P. (1983) *Mudrovanja*. Beograd: Prosveta.
- Bataj, Ž. (1980) *Erotizam*. Beograd: BIGZ.
- Biten, A. M. (2010) *Stari Grci*. Beograd: Clio.
- Bullough, V., Bullough, B. Eds. (1994) *Human Sexuality: An Encyclopedia*. New York: Gerland Pub.
- Chia, M. (1996) *The multi-orgasmic man*. San Francisco: Harper Collins.
- De Sad, M. (1980) *Filozofija u budoaru*. Beograd: Prosveta.
- De Sad, M. (1981) *120 dana Sodome*. Beograd: Prosveta.

- Dynos, W. et al (1990) *Encyclopedia of Homosexuality*. New York: Gerland Pub.
- Forel, A. (1922) *Polno pitanje*. Beograd: Izdavačka knjižnica Napredak.
- Frojd, S. (1969) *Tri rasprave o seksualnoj teoriji*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Fuko, M. (1978) *Istorija seksualnosti I*. Beograd: Prosveta.
- Heaberle, E. (2009) *Chronology of Sex Research* – na www.williampercy.com/wiki/index.php?title
- Hite, S. (1983) *Izveštaj Hite – seksualni život žene*. Zagreb: Stvarnost.
- Ji Ding – Knjiga promena* (1983) Beograd: Zodijsak.
- Kar, B. (2007) *Seks i psiha*. Beograd: Clio.
- Kaplan, H. (1986) *Poremećaji seksualnih želja*. Beograd – Zagreb: Medicinska knjiga.
- Kinsey, A. (1948) *Sexual behavior in the human male*. New York: W. B. Sanders.
- Kinsey, A. (1954) *Sexual behavior in the human female*. New York: W. B. Sanders.
- Konti, E. (2007) *Stari Rim*. Beograd: Mono Manjana Press.
- Košiček, M. i sar. (1971) *Nauka o spolnosti*. Beograd: Interpres.
- Kur'an* (1985) Zagreb: Stvarnost.
- Lo Duca, J-M. (1973) *Nova enciklopedija seksologije*. Beograd: Nolit.
- Madukar, M. (1982) *Kamatantra*. Beograd: Vajat.
- Masters, W., Johnson, V. (2006) *Ljudska seksualnost*. Zagreb: Slap.
- Mičel, S. (2010) *Istorija rimskog carstva*. Beograd: Clio.
- Morus, R. L. (1967) *Historija seksualnosti*. Zagreb: Naprijed.
- Palmije, Ž-M. (1977) *Vilhem Rajh*. Beograd: BIGZ.
- Pejgels, E. (1996) *Adam, Eva i zmija*. Beograd: Rad.
- Platon (2002) *Gozba*. Beograd: Mono Manjana Press.
- Rajneesh, O. (1990) *Od seksa do nadsvijesti*. Zagreb: Lotos.
- Reich, V. (1981) *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Mladost.
- Reich, V. (1990) *Funkcija orgazma*. Beograd: Mladost.
- Reich, V. (1990) *Prodor seksualnog morala*. Beograd: Mladost.
- Repišti, S. (2010) „Sadizam i mazohizam ili sadomazohizam – koceptualna i empirijska razmatranja“. *Antropologija*, 10 (3): 74–96.
- Roszak, T. (1978) *Kontrakultura*. Zagreb: Naprijed.
- Šoškić, B. (1956) *Iz istorije građanske ekonomske misli*. Beograd: Naučna knjiga.
- Stanojević, V. (1962) *Istorija medicine*. Beograd: Medicinska knjiga.
- Sudo, F. T. (2001) *Zen seks*. Beograd: Mono Manjana Press.
- Sveto Pismo – Stari i Novi Zavet* (1974) Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo.
- Tanahil, R. (1981) *Čovek i seks*. Beograd: Prosveta.
- Taylor, R. (1954) *Sex in History*. London: Vanguard Press.
- Vajninger, O. (1986) *Pol i karakter*. Beograd: Književne novine.
- Varenne, C. (1990) *Tantrizam*. Gornji Milanovac: Dečije novine.
- Vatsjajana (2002) *Kama Sutra*. Beograd: Teovid.

Miodrag B. Milenović

SEXUALITY AND SEXOLOGY- FROM PRACTICE TO SCIENCE

Summary: The paper gives a short history of sexuality in different civilizations. The Judeo-Christian and Islamic traditions regard the sexual aspect of life with suspicion seeing in it a necessary evil and an ever-threatening source of sin. The reasons for this should be looked for in the classical times, more precisely in Plato's dichotomy between the body and the soul where the sexual is related to the former which is mortal and thus less valuable. Opposite to the Western attitudes, the Eastern traditions of Taoism and Tantrism identify sexual practice with positive emotions they regard as a desirable and sacred duty of each individual on his way to the divine. Due to the modern age development of sciences, these oppositions are somewhat overcome thanks to the formation of sexology as a positive discipline which treats sexuality in an objective way thus highlighting only one measurable aspect of sexual life while the other one related to sexual experience remains, for now, in the spheres of art and individual experience.

Keywords: Sexuality, West and East traditions, Objectivism, Individual Experience, Sexology

Тања Костић
Универзитет уметности
Београд

УДК 316.722(497.11):069
Прегледни научни рад
Примљен: 02. 12. 2011.

УЛОГА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И МУЗЕЈА У ПРОЦЕСИМА РЕДЕФИНИСАЊА КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА У СРБИЈИ И НА БАЛКАНУ¹

Сажетак: Криза идентитета, изазвана процесима убрзане глобализације и интеграција, као глобални друштвени феномен није заобишла ни балканске земље. У овом раду ближе ћемо погледати потенцијал културног наслеђа и музеја да се укључе у јавни дијалог редефинисања културног идентитета на простору Србије и Балкана, данас подељеног између ретрадиционализације и модернизације – националног и европског идентитета. Рад ће покушати да одговори на питање каква је улога и одговорност музеја као „чуvara“ националног идентитета у све више мултикултурним и транснационалним друштвима; односно да ли нова времена преплитања и повезивања култура траже и један нови музеј који ће деловати као форум за преиспитивање и комуникацију комплексности културних идентитета.

Кључне речи: Идентитет, модернизација, традиција, културно наслеђе, музеј

Увод

Концепт националног идентитета,² који је у европским, а затим и у глобалним оквирима, пуна два века представљао основни и водећи оквир идентитетске оријентације (Стојковић 2010: 95), данас је изазван убрзаним процесима мобилности и миграција становништва, рапидним развојем комуникационих технологија, те политичких, друштвених и културних интеграција, које националне државе претварају у узбуркана мултикултурна и мултивалентна друштва (Клаић

¹ Рад у оквиру пројекта „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ 179074, на којем је аутор ангажован у својству стипендисте-истраживача Министарства за просвету и науку РС, под менторством проф. др Драгана Стјепановић Захаријевски.

² Да ли су национални и нови, европски идентитети међусобно искључиве категорије једно је од посебно актуелних питања у данашњим процесима преиспитивања концепта културних и друштвених идентитета. Већина теоретичара, дефинишући национални идентитет као историјски облик егзистенције човековог групног, колективног идентитета, национални идентитет види као „основу баштињења, опстанка и развоја европског идентитета – као идентитета културних различитости, дијалога култура и партнерстава различитих цивилизација“ (Smith 1995). Национални идентитет овде се схвата у смислу нације-као-државе, централне власти и политичког ентитета који влада над одређеним физичким простором и односи се на осећај припадности група људи које живе унутар граница тог простора (Kaplan 2006: 153–154).

2004, у: Тојић, К., Симу, М. 2010: 93). Сматра се да ће за само неколико година половину популације у великим градовима Европе чинити људи са двоструким културним пореклом (Gubbels, T., Hermesen, J. 2004: 4). Флуидност и вишезначност колективних идентитета постаје део свакодневице обичних грађана. Ово води ка прилично другачијим концептима самоспознаје појединаца и група, ка већој отворености или ка још ригиднијој реафирмацији идентитета, ка индивидуалној и колективној саморефлексији или, просто, ка забуни (Мокре 2010: 19–20).

Криза идентитета, као глобални друштвени феномен, није заобишла ни балканске земље, које се у последњих двадесетак година (мање или више успешно) налазе на путу демократизације, модернизације и тражења свог особеног места у заједници европских земаља. Могло би се рећи да је потреба за преиспитивањем друштвених и културних идентитета овде од још већег, чак виталног значаја, како су идентитетске оријентације, па и саме претпоставке постојања (границе, државни оквири, облик владавине...) у недавној прошлости већине балканских земаља више пута доведене у питање (Стојковић 2010: 95). Савремени идентитети у Србији и на Балкану разапети су између ретрадиционализације (у форми фрагментације, реетнизације, ретрибализације) и модернизације (Митровић 2010), између процеса (ре)изградње националног и стварања европског, транснационалног идентитета. Зато је реинтерпретација старих и креирање нових, отворених, модерних, плуралистичких, грађанских идентитета, задатак од прворазредног значаја, без кога је нереално размишљати не само о одрживом развоју и европској будућности Балкана, већ и о унутрашњем опстанку балканских друштава (Захаријевић 2006: 45).

У циљу редефинисања културних идентитета балканских земаља и изналажења начина за укључивање њихових специфичности у шири концепт европског културног идентитета (Вос 2010: 142) неопходно је ангажовање свих друштвених актера и поља друштвеног живота. У овом раду ближе ћемо погледати улогу коју музеји и културно наслеђе могу (и морају) имати у промишљању, комуницирању и презентацији плуралних, вишеструких идентитета постсоцијалистичких балканских друштава.

Наслеђе нас опомиње да ми припадамо³

Прошлост није ни мртва ни покојана. У ствари, она чак није ни прошла.
Вилијам Фокнер (William Faulkner)

У временима идентитетских криза, људи се значајно окрећу својој прошлости и наслеђу,⁴ историји и традицији, у којима покушавају да пронађу сми-

³ Heritage³ reminds us that we belong [voice³ offers the promise of what we can become] (Samuel Jones 2009).

⁴ У раду користимо термин наслеђе као појам који укључује и појам традиције. Наслеђе се дефинише као део културе који се састоји од скупа вредности, препознатих, истражених, заштићених и комуницираних као идентитет (Шола 2002). Традиција је део историјског наслеђа који представља стално присуство прошлости у садашњости. Под традицијом се подразумева оријентација људи према прошлости и тек кроз ту оријентацију делови наслеђа постају традиција – објекти и идеје добијају посебно значење због свог порекла у прошлости (Митровић 2010).

сао и себе, односно свој идентитет (Crooke 2006). Ова глобална „опчињеност наслеђем“ (Hoelscher 2006) манифестује се у драматичном расту броја музеја у свету – реч је о феномену који се означава као интернационални „музејски бум“. Сваког дана у свету настане по један нов музеј; само у Великој Британији нове музејске установе се оснивају на сваких четрнаест дана, а 40% свих музеја у САД настало је у последњих тридесетак година (Кривошејев 2008). Истовремено, број људи који посећују музеје и места сећања у перманентном је порасту, те се посете музејским установама данас изражавају у милионима и стотинама хиљада. Интересовање за наслеђе не показују само бројчани подаци. Опсег онога што се данас подразумева под појмом наслеђе се значајно проширио, и поред материјалног, укључује природна и културна окружења, пејзаже, историјска места, локалитете или урбане структуре, збирке, као и нематеријално наслеђе – обичаје, знања, жива искуства (ICOMOS 1999). Наслеђе данас, по речима Томислава Шола, представља све оно што људи желе да сачувају, од незагађеног ваздуха до традиционалног плеса, материјалне културе и природе (Шола 2002).⁵

Ова свеопшта фасцинираност наслеђем, која води до појаве једне нове глобалне „историјске културе“ (Hoelscher 2006) објашњава се потребом да се у сећањима и причама о прошлим временима, у споменицима културе и музејима, пронађу одговори на основна идентитетска питања: ко сам/смо ја/ми, односно шта је то што мене/нас разкликује од других и на ком основу ја/ми успостављамо односе и комуницирамо са другима (Гавриловић 2009: 29). У додиру са наслеђем појединац учвршћује свој идентитет и припадност својој породици односно свом суседству, кварту, граду, завичају, регији, нацији, класи, раси, цивилизацији, религији, култури или било ком другом облику формулисане свести и на било ком нивоу – истовремено на нивоу дома и суседства, али и на глобалном, трансконтиненталном нивоу (Мароевић 1993: 99).

Ипак, како свако сећање на прошлост, никада није напросто дато, већ је увек реч о (нечијој) интерпретацији, наслеђе може постати (и често је током историје било) средство манипулисања идентитетских политика. Оживљавање традиције и повратак „коренима“, карактеристични за друштвену и политичку стварност Србије и Балкана у претходне две деценије, управо је имало за циљ да докаже ко (народ, нација, етничка група) је био „пре“ на ком простору, као и ко је од кога „старији“ (Гавриловић 2009: 161). Тако су у процесима (ре)конструисања националних идентитета и многе научно-историјске интерпретације довођене у питање (нпр. долазак Словена на Балкан, порекло Албанаца, итд.), а стварани нови митови и нове заблуде (парадигматичан је пример присвајање Александра Македонског и античких Македонаца од стране савремене македонске државе (Драгићевић Шешић 2010: 110–111). Када је то било „потребно“ брисани су чак и одређени историјски периоди те је политика заборавља

⁵ Томислав Шола чак инсистира на промени термина музеологија уводећи термин херитологија (наука о баштини), практично обједињујући музеологију и концепт заштите наслеђа. Херитологију дефинише као целину општих принципа, поставки и теорема употребљених за објашњење феномена наслеђа, институција сећања, њихове праксе и пословања, те улоге наслеђа у савременом друштву. Такође, истиче како је циљ херитологије употреба наслеђа у континуирању идентитета и како херитологија тумачи наслеђе као неопходну мудрост потребну за квалитетан развој савременог друштва (Шола 2002).

и данас део званичних политика многих балканских држава: грађански рат у Грчкој, злочини четника у Србији – теме су о којима се у тим земљама и даље не говори (*Ibid.*).

Дакле, потенцијал наслеђа који делује као кључна, полазна тачка у промишљању нових идентитета не сме бити схваћен као трагање за генезом, већ као потрага за откривањем тога што јесмо, у светлу онога што више нисмо (Pierre, N. 1996, у Гавриловић 2009: 30). Овако дефинисано наслеђе се препознаје као једна од основа за самоидентификацију и креирање идентитета – не више схваћеног као монолитног, већ као плуралног културног идентитета тј. културних идентитета (Драгићевић Шешић 2010). Слојеви културе од којих се састоји свака појединачна култура, настајали су (и још увек настају) у времену и простору, тако да је оно што се данас сматра „националном“ или неком другом „аутохтоном културом“ само мање или више успешна комбинација ових претходних (Захаријевски 2006: 44). И савремене балканске културе и идентитети управо се састоје од различитих претходних слојева наслеђа и култура, почев од праисторијских и античких цивилизација преко средњовековних (словенских), турских и аустријских утицаја, до модерних монархистичких и комунистичких и европско-глобалистичких идеологија (Џалто 2010: 155). Давор Џалто (2010) даље примећује да:

Ако се на савремени национални идентитет балканских држава гледа из ове перспективе, онда се он од „угроженог“, затвореног и ксенофобног трансформише у богату ризницу која људе на овом простору, њихов идентитет и културу сврстава у ред значајних светских културних чинилаца. Тај идентитет онда није у опасности да се изгуби, нити је за његово потврђивање или „одбрану“ потребна митологизација и артифицијелно конструисање парцијалних и виртуелних идентитета. Његово богатство и трајност су очигледни. И не само то, његово постојање постаје могући допринос и путоказ европском идентитету који је, будући такође нејасан, још увек у фази артикулације и рационализације (*Ibid.*, 155).

Тако схваћен концепт наслеђа постаје потенцијал прошлости за разумевање садашњости и обликовања будућности (Hoelscher 2006: 200), кључан елемент у актуелним процесима преиспитивања културних идентитета (Драгићевић Шешић 2010) и прилика не само за истраживање и представљање, већ и за боље разумевање, коегзистенцију и повезивање различитих идентитета.

Самим тим и музеји, као институције задужене да чувају, штите, истражују и комуницирају културно наслеђе (Шола 2002),⁶ препознати су као неизоставни актери у актуелним процесима редефинисања идентитета. Међу музејским предметима, појединац спознаје сличности и разлике и заправо утврђује сопствене идентитете у незаобилазним комуникацијским процесима,

⁶ Музеј по дефиницији ICOM-а (International Council of Museums) је стална институција, непрофитна, у служби друштва и његовог развоја, отворена за публику; у њој се спровode истраживања материјалних сведочанстава о човеку и његовом окружењу, она прикупља та сведочанства, чува их, чини доступним и пре свега излаже ради проучавања, образовања и уживања (ICOM). Шола (2002) дефинише музеј као начин самоспознаје, средство критичког и демократског увида у стварност и корективно средство за мудар и складан развој: музеј чува богатство живота, помажући преживљавању било ког идентитета, те континуирању стваралачких сила природе, заједнице и појединца (Шола 2002: 63).

који су различити, непосреднији и свеобухватнији од оних који се стварају конвенционалним путем (језик, писмо и сл.). По томе је идентитет који се ствара у контакту са наслеђем, у музејима и галеријама, местима сећања, различит и комплементаран, али и ненадокнадив за људску врсту у целини (Мароевић 1993: 99). Одговорност музеја да се укључе у јавни дијалог и критичко преиспитивање националних идентитета, још је већа с обзиром да су од самих својих почетака, управо музеји имали централну улогу у њиховом артикулисању и очувању њихове водеће позиције у протекла два века (Macdonald 2003).

Музеј као „чувар“ националног идентитета

*Посећујуче, љубозно се усредреди на своје мисли
и пред колевком њвог господара.*

Фредерик Мистрал, Музеј живота и расе у Арлу
(Frederic Mistral, Museon Artlaten)

Појава националне државе, националног идентитета и јавних музеја крајем 18. века, међусобно су испреплетане. Избијање Француске револуције 1789. године, као кључног момента који је означио почетак ере стварања националних држава у западној Европи, отворила је и еру модерних музеја.⁷ Новим националним државама, изграђеним на идеалима „*liberté, égalité, fraternité*“ требало је дати легитимитет и учврстити везу међу њеним члановима, што се испоставило као нимало једноставан задатак. Сматрати себе чланом нације – државе, као „породице“ која броји на хиљаде и хиљаде људи, који се вероватно никада неће срести (*fraternité*), и истовремено слободним (*liberté*) и вољним (*égalité*) учесником у организовању државе, захтевало је посебан подухват имагинације (Anderson 1983, у: Macdonald 2003: 2). Индивидуална идентификација са бројном непознатом „браћом“ није била одржива на доживљеним друштвеним везама, већ је морала да буде заснована на култури – на дељењу знања и пракси, ритуалима и симболизму (Гавриловић 2009: 16). „Поседовање културе“ постало је кључна одредница националног дискурса која је припаднике једне нације означавала као *bona fide* нацију, која тиме добија и права (или макар одређени степен) на самоорганизовање у државном смислу (Handler 1988). Идеја различитости и самосвојности културних одлика, тј. националног идентитета у односу на све друге, „туђе“, подразумевала је и његово „јавно изражавање“ (Taylor 1989, у: Macdonald, 2003: 2). Тиме су музеји, који су већ постојали као колекције које обједињују вредне културне предмете из прошлих епоха, препознати као идеални агенси за изражавање националног идентитета, тј. чување и истицање културних специфичности дотичне нације (Macdonald 2003).

Имати музеј значило је имати идентитет и тиме полагати право на самоорганизовање у оквиру одређене територије. У том смислу се и за делатност музеја у периоду формирања и дефинисања граница националних држа-

⁷ Мада се први музеји, у смислу под којим данас подразумевамо музеје, настали с краја 18. века, историја музеја сеже много дубље у прошлост: још су у античка времена колекције предмета (*museion* и *museum*) биле отворене за део јавности (пре свега за студенте) (Гавриловић 2009: 13).

ва може рећи да су били интегрални део политичких пројеката (Гавриловић 2009: 159). Након отварања принчевске колекције Лувра 1789. године за јавност, односно њеним претварањем у Централни уметнички музеј (Musée de la République) 1793. године, модел музеја као носиоца националног идентитета је „извезен“ широм Европе и, касније, широм света.⁸ И први музеји на Балкану, попут Народног музеја у Београду, који је основан 1844. године, док је Србија још увек била вазална држава у склопу Отоманског царства, имали су за циљ управо да покажу идентитет младих нација, да допринесу изградњи националног осећања и легитимишу борбу за стварање сопствених националних држава (Гавриловић 2009: 14): Национални историјски музеј Румуније основан 1864, Национални археолошки музеј у Грчкој 1893, Национални археолошки музеј у Бугарској 1905/6. године, итд. (Aronsson 2011). Нарочито, након Другог светског рата, процес деколонизације „јужних земаља“ (у Латинској Америци, од почетка 20. века, а затим и у Азији и Африци, и на крају Океанији), а потом и њено убрзање од 1960. године довешће до стварања нових музеја који су сви до једног носили јасну поруку јачања националне свести (Гоб, А., Друге, Н. 2009: 77).

Музеји су, дакле, пуна два века били кључни институционални медији за артикулисање и чување националног (односно локалног)⁹ идентитета као нечег заувек датог, непромењивог и чврсто везаног за државну територију (Гавриловић 2007). Од питања избора и распореда експоната па до изгледа музејске зграде и унутрашњег простора музеја, организације кретања посетилаца, осветљења, чак и текста на легендама – целокупна „музеолошка чаролија“ (Macdonald 2003) била је у служби слављења и глорификације националног духа. Мисија музеја је била да чува и изнова саопштава јединствене вредности националне културе свима онима који улазе у оквире државе-као-нације у циљу хомогенизације, али и онима ван ње – националним мањинама у циљу њиховог увођења у културу-као-нацију (асимилација), те страним посетиоцима у циљу потврде истих или виших вредности у односу на њихове сопствене националне културе (Гавриловић 2009).

Тек последњих деценија 20. века, нарочито 90-их година, у свету се интензивно преиспитује место и улога музеја у савременом друштву. Концепт

⁸ Сасвим је извесно да Лувр није први музеј отворен у Европи, чак ни у Француској. Међутим, његово оснивање обично се узима као почетна тачка у процесима стварања модерног музеја услед: револуционарног контекста у којем настаје, због политичке мотивације која претходи његовом оснивању, обима збирке које су на тај начин обједињене, симболике саме палате Лувр као претходног седишта краљевске моћи и универзалистичког карактера који ће му убрзо бити приписан (Гоб, А., Друге, Н. 2009: 25).

⁹ „Формула“ музеја као креатора и чувара националног идентитета „поновљена“ је и на другим нивоима локалних управа, посебно у виду градских, локалних или завичајних музеја (*heimat* музеји специфични за Немачку и зону њеног утицаја у средњој и јужној Европи) и који се појављују у 19. и 20. веку (Macdonald 2003). Модел идентитета онако како је артикулисан у националним музејима, примењиван је и у конструкцији и презентацији локалних идентитета – сваки град је изградњом музеја „потврђивао“ свој идентитет, музеји су били симболи вредности локалне прошлости и, обрнуто, „немати музеј“ значило је признавање непостојања значајније историје. У таквим музејима се локално, регионално и државно-као-национално повезивало у јединствен наратив и целовиту слику нације, иако је она заправо била пачворк различитих историја и традиција (Гавриловић 2009: 40).

националног идентитета који су музеји пуна два века „штитили“ – као хомоген, затворен и искључив, показао се неодрживим у савременим глобалним процесима интеграција и повезивања култура – тзв. „пачворк култура“ (Киерп 1998, у Beier-de Naan 2006). Тиме је и само постојање музеја као симбола „чувања и промовисања културних разлика“ (Гавриловић 2011) доведено у питање: Да ли је дошло време да музеј сместимо у музеј?¹⁰

Са друге стране, како национални идентитет схваћен не више у традиционалном маниру, већ као сфера комуникације, коегзистенције и мултивалентности (Beier-de Naan 2006: 195), не може да се раздвоји од транснационалног (регионалног, европског) идентитета у настајању, музеји су добили „другу шансу“ да изнађу начине редефинисања „стarih“ и исказивања „novих“ идентитета. Нова музеолошка парадигма и именом – Нова музеологија – покушава да раскине са два века деловања музеја као инструмента притиска и наметања доминантног културног погледа мањине (националне елите) укупном становништву једне државе. У том смислу, након двадесетак година критике традиционалних музеја као колонијалистичких и расистичких, „изгубљених“ у прошлости, елитистичких и изолованих од јавности, неспособних да одговоре на савремене друштвене промене и изазове свакодневног живота, крај 20. и почетак 21. века поново је музејима доделио кључну улогу ослонца идентификације, овај пут не као „творца и чувара“ већ као „отвореног форума“ за преиспитивање – суочавање и комуникацију – комплексности плуралних, вишеструких културних идентитета (Swartz 2006).

„Глас“ даје обећање шта можемо да постанемо¹¹

Музеј као форум за промишљање и креирање бројних идентитета

Ако је традиционални музеј имао да исприча само једну идентитетску причу (у виду наратива велике нације – државе) остављајући при томе све друге неиспричане или скрајнуте у други план, нови музеј има задатак да омогући да се чују, преиспитају и комуницирају бројни идентитетски наративи. Одатле и настојања савремених музеја (или бар оних који су прихватили начела критичке музеологије) да се обрате свим сегментима друштва, укључујући све оне групе (етничке, али и културне, родне, економске и све друге мањинске или маргинализоване), које, по правилу, нису у музејима проналазиле основ за сопствену идентификацију¹² (Гавриловић 2007). У том циљу, нова музеологија је пред музеје ставила потребу за критичким преиспитивањем сопствених

¹⁰ *Време је, без сумње, да музеј сместимо у музеј* је једна од анархистичких визија судбине музеја Жан Клера (Jean Clair) објављена у часопису *L'Art Vivant* 1971. године (Гоб, А, Друге, Н. 2009: 8).

¹¹ [*Heritage' reminds us that we belong*] voice' offers the promise of what we can become (Samuel Jones, 2009).

¹² Брендон Тејлор (Brandon Taylor) у својој студији о британским уметничким музејима и анализи њихове улоге у формирању британског империјализма, наводи важност функције одевања при посети музејима. Наиме, он описује прецизно формулисане одевне захтеве за посетиоце што би требало да буде услов боравка у музејској згради, као један од изузетно ефикасних видова друштвене селекције (Стојановић 2007).

конструкција прошлости и историјских процеса, које до тада никада нису довођене у питање: Ко поседује прошлост? Шта музејима (кустосима) даје ауторитет да говоре за друге? Кога укључују а кога искључују? Чија сећања су привилегована, а чија могу да се занемаре? Да ли се може генерализовати без игнорисања и како музеј може да посредује између индивидуалних сећања и генералне интерпретације историја? (Beier-de Naan 2006: 187).

Ново читање прошлости и наслеђа, које је подразумевало напуштање виђења историје као „политичке“ и стављање фокуса на друштвене, односно културне и микроисторије, приближило је музеј савременом тренутку, проблемима и потребама данашњице. У музеје почињу да продиру прикази свакодневног „обичног“ живота, па музејске изложбе настоје да прикажу и истраже питања неједнакости и различитости, искључености и маргинализованости (Hudelas 2007). Тридесетак година раније ниједна од ових тема не би се сматрала довољно релевантном или „достојном“ да буде представљена у музеју (Beier-de Naan 2006: 187). Тиме је нова музеологија преусмерила циљеве музеја са прошлости на садашњост а у смеру будућег друштвеног развоја – „будућност“ је постала мото музејског деловања (Crooke 2006: 179).

Музеји се почињу сматрати не само местом чувања, него пре свега центром креирања различитих врста идентитета, а музеолошки рад интегралним делом, чак замајцем друштвене промене. По речима Љиљане Гавриловић, музеји из пасивних и „мртвих“ установа, које покушавају да нас врате негде где заправо никада нисмо били, прерастају у активне и потребне живе просторе у којима можемо да препознамо себе и видимо пут којим би се могло ићи (Гавриловић 2009: 91).

Посебан сегмент промене музеолошког рада односи се не само на проширење поља деловања – у смислу онога о чему се у музеју данас прича, него и начина како се те приче причају (*Ibid.*). Нова музеологија, ослањајући се на идеју да је разумевање стварности (било садашње или прошле)¹³ увек субјективно, обојено емоцијама и зависно од контекста, музеју и кустосу „одузима“ монопол над једнозначном и ауторитарном интерпретацијом прошлости и идентитета.¹⁴ Музеј више није институција која намеће став, која суди или усмерава – уместо тога циљ музеја је да омогући хетерогеност перспектива, те да учини видљивим и дозволи различитост интерпретација, значења и мишљења (Swartz 2006).

У том смислу, велики корак напуштања традиционалног музеолошког дискурса начињен је у просторним и организационим изменама изложбених поставки. Тако се, на пример, све више напушта пракса писаног, текстуалног „објашњавања“ предмета у виду легенди, као вида једнозначне и „наметнуте“ интерпретације историчара/кустоса. Истовремено, аутобиографски документи и лична сведочења (*видео*) постају неизоставни садржаји савремених музејских поставки (Beier-de Naan 2006: 187). За разлику од традиционалних, нове форме

¹³ Штавише, прошлост и не постоји „као таква“, као скуп „објективних чињеница“, у питању је увек нека интерпретација, неко сећање. Мада се, најчешће, заснива на одређеним фактима и чињеницама, на догађајима који су се одиграли, њихов значај и тумачење се, услед различитих околности, може мењати (Малешевић 2008).

¹⁴ Истовремено ауторитет кустоса, као стручњака, мора да постоји, али сада се представља на другачије начине (Jones 2009).

презентације више не подражавају линеарни временски ток напретка (*свећ као слика* или *свећ као изложба*: Mitchell 1988, у: Macdonald 2003), које су посетиоца, по правилу, стављале или изван или изнад поставке, дајући му право да се осећа као наследник читавог тока историје, поносан на своје место које је на самом врху линије успона – наравно, ово под условом да је посетилац припадник већинског народа (Гавриловић 2009). Сасвим супротно, иновативне музеографске технике имају за циљ да „увуку“ посетиоца у саму поставку, којом би он „лутајући“ међу предметима, постао део саме изложбе и био испровоциран да постави себе и свој идентитет у односу на изложене предмете (Beier-de Naan 2006: 194). Нове форме изложбених поставки, отварањем нових простора за различита тумачења, претвориле су музеје у форуме за сучељавање и комуникацију комплексности различитих идентитета, који су отворени за подстицање или порицање различитим интерпретацијама (Swartz 2006).

Музеји поново, након пуна два века, „освајају“ Европу и свет, али овај пут са циљем да представе свет чији идентитет није више заснован на ексклузивном национализму, већ је одређен фундаменталном идејом јединства идентитета кроз вишеструкост. Потенцијал овог „новог“ музеја је препознат и у званичној политици Европске уније као важан инструмент за изградњу нових, европских идентитета. Како стоји у прогласу Европског комитета за културу и едукацију, најважнији задаци савремених музеја јесу очување културног диверзитета, социјална интеграција, помоћ људима у креирању вишеструких идентитета, превазилажење неравноправности култура и уношење локалних карактеристика у европски дијалог (*Museums at crossroads* 2000, у: Гавриловић 2011). И на ширем, глобалном нивоу, препознаје се потенцијал нових музеја да делују као један од кључних актера друштвеног развоја. ICOM-ов статут је, на пример, 1974. године редефинисао значење појма музеј додајући да музеј мора бити у служби заједнице, друштва и његовог развоја. Нови музеј у својим бројним формама деловања – еко-музеји, музеји суседства, сајбер и виртулени музеји, итд., има за циљ „стварање доживљаја живота ван музејских зидова“ (Kirshenblatt-Gimblett 1998: 410). Такав музеј се данас сматра новом „друштвеном технологијом“ која има моћ и утицај преобликовања савремених друштава (Karp, I., Kratz, C. 2006). Овде је потпуно легитимно поставити питање да ли су таква очекивања од музеја донекле претерана и претенциозна. Како примећује Томислав Шола (2002), музеј, као начин самоспознаје, средство критичког и демократског увида у стварност и корективно средство за мудар и складан друштвени развој, има веома добре шансе, ако не да „спаси свет“, онда бар да упозори да је свет у опасности и подстакне на деловање:

Музеји можда неће спашавати свет у кризи (сигурно неће решити све наше проблеме)... Али са педесет година друштвеног инжењеринга, осиромашени и незадовољни, без потребних средстава да заштите свој идентитет и самопоштовање, становници европског Истока требају сваку могућу помоћ (Шола 2002: 32, 17).

Музеји у Србији и на Балкану

Никада нисам успела да се изборим са домаћим задатком да обиђем све музеје са сусиском у „Полицији“ (...) јер нисам схватала разлоге за гледање предмета из времена/догађаја који ме савршено не интересују нити ми ишта значе, у просторима које бескрајно дуго морам да пратим на маји града. Тада још увек нисам сасвим разумела своје апсолутно одбијање постојеће музејске стварности и јасан осећај да она са мном нема никакве везе.

Љиљана Гавриловић, 2009.

Док широм Европе и света музеји постају кључни актери у актуелним процесима преиспитивања старих и креирања нових вишеструких идентитета, у балканским земљама се још увек не препознаје у довољној мери њихов потенцијал. Штавише, чини се да ни сами музеји на овим просторима, не виде своју улогу нити одговорност за укључивање у јавни дијалог промишљања идентитета транзитивних балканских друштава. Што из недостатка свести о томе чему музеји (могу да) служе и због чега су потребни, из непостојања озбиљне и промишљене државне стратегије у развоју музеолошке делатности, али и релативног конформизма и пасивности музејске заједнице, овдашњи музеји налазе се потпуно ван светских музеолошких збивања. Музеји у Србији, као уосталом и у већини балканских земаља, данас су на истом оном месту где су се европски музеји налазили почетком 19. века (Гавриловић 2007: 187). Иако се број музеја стално повећава – у складу са схватањем да имати музеј значи имати идентитет – они су потпуно ван савремених оквира музеологије, као теорије репрезентације културе и конципирања идентитетских пракси (*Ibid.*).

Како је недавна прошлост Балкана обликовала честим политичким и идеолошким променама, и већина музеја на овим просторима је била принуђена да, и по неколико пута за веома кратко време, мења визије колективних идентитета – од националистичко-монархистичких и транс-југословенских идентитета, преко социјалистичких и комунистичких, па све до (ре)традиционалистичко-националистичких и (будућих) европских идентитета у настајању. Музеји су, дакле, са сваком променом идентитетске парадигме, имали задатак да „створе“ и нови „идеолошки обликовани“ колективни идентитет (Цалто 2010).

Тако, на пример, превага идеологије традиционалног/етничког национализма крајем 80-их година прошлог века, посебно евидентна на просторима бивше Југославије, одразила се на музејске поставке кроз хиперболисање вредности и особености новонасталих нација, као и ширењу осећања нетолерантности и одбојности према свему што је одступало од понуђених националних стереотипа. Према Љиљани Гавриловић, стална изложбена поставка Етнографског музеја у Београду из 2001. године, „Народна култура Срба у 19. и 20. веку“, представља један типичан пример изложбе обликоване у овом идеолошком дискурсу, у функцији (ре)конструкције српског националног идентитета, базираног на митској прошлости:

Свима који имају другачији поглед на национални као етнички идентитет, као део сопственог личног идентитета, [изложба] не нуди никакво упориште за идентификацију, нити им се, чак, обраћа. Они који имају другачије схватање националног/етничког идентитета, те не могу да се идентификују са предме-

тима из идеализоване слике српског села [опанака и преслица], изложба музеја поручује или да нису Срби или да нису „добри“ Срби (Гавриловић 2009: 37).

Истовремено, музејске праксе, мењајући идентитетске наративе на основу елемената идеолошких оквира и политичке стварности, нису се бавиле и њиховим представљањем и објашњавањем (Манојловић Пинтар 2011). Изастанком критичког преиспитивања прошлости, односно потпуном негацијом читавих (непожељних) делова историје народа и државе, музејске поставке су и данас препуне тзв. „белих мрља“ и скривених (немих) историја (*Ibid.*):

[...] Најновији период [све после Другог светског рата] је, такође „бела мрља“ – време које не постоји, иако смо га живели. То је период у односу на који (у јавној, пре свега политичкој сфери) и даље постоје потпуно опречне оцене и амбивалентан однос, те се због тога музејски радници устручавају да га чак и помену (Гавриловић 2009: 169).

Идентитетске политике наших музеја игноришу и наслеђе и доприносе других култура.¹⁵ Тек уласком међународних фондација овдашњи музеји су, на њихов подстицај, почели да обликују мултикултурну слику стварности, но она је и данас више дата у специфичним изложбама но што за њу има места у сталним поставкама. Тако, нова поставка музеја у Темишвару, иако приказује град као румунски, немачки и мађарски, превиђа присуство српске и ромске културе у његовој историји. Слично, у једном броју локалних музеја широм Балкана – попут музеја Бора и Неготина у Србији, тек сегментом фолклора (ношња) указује се на постојање влашког становништва, док се у другима, чак намерно потискује сећање на мањине које су некада живеле или још живе на тим просторима (Драгићевић Шешић 2010: 115).

Недостатак савремених музеолошких теоријских оквира и задржавање давно превазиђених идентитетских парадигми, има за последицу да данас скоро сви музеји на овим просторима личе један на други. Иако се материјал који се у њима налази разликује по форми (културно-историјском) и пореклу, начинима коришћења и значењима, суштинска идеја на основу које су формиране музејске збирке и (на основу њих креиране) изложбе јесте идентична. Зато после посете неколиким оваквим музејима посетилац осети *déjà vu* ефекат, без могућности да формира упечатљиву представу о специфичностима и музеја и простора где се налази (Кривошејев 2008). Последица је та да такви музеји не успевају да пруже основ за самоидентификацију посетиоца и препознавање тога ко сам ја/ко смо ми, по чему се ја/ми разликујем/о од других, односно шта ми/нам је заједничко (Гавриловић 2009: 43).

Конечно, у нашој музејској пракси заборавља се чињеница да музеји нису само презентација и интерпретација прошлости. Музејске изложбе су, пре свега, део савремене културне продукције – промишљања прошлости и њеног укључивања у изградњу визија будућности (Kirshenblatt-Gimblett 1998) и намењене су савременом човеку. Посебан значај у том смислу, нарочито за шири балкански простор, представља повезаност музејске праксе са идејом културе мира и мултикултурализма. Како је једини начин за превазилажење конфли-

¹⁵ Тако је Музеј ромске културе у Србији отворен тек 2009. године. Према оснивачком акту, мисија Музеја ромске културе је упознавање како Рома тако и нерома са ромском материјалном и духовном културом, подизање културног нивоа ромског народа на овим просторима, као и упознавање шире јавности са елементима ромске културе (<http://www.romamuseum.rs>).

ката разумевање култура са којима се долази у контакт, музеји се данас чине „идеалним лабораторијама“ за учење како о својој тако и о другим културама и идентитетима:

У њима [музејима] се, управо на бази музејских збирки и постојећих предмета, могу/требало би развијати технике опште културне едукације, као и рад на подизању нивоа културне свести развијањем знања о вредностима своје/других култура, што је неопходно за превазилажење просте примене културних стереотипа на понашање/вредности других (али и свог/својих) културних модела (Гавриловић 2009).

Шта даље... (уместо закључка)

Музеј би требало да буде попут светилоника који нас подсећа на оно шта смо били; који осветљава изазове са којима се данас сусрећемо; и који нас усмерава ка ономе шта можемо да постанемо.¹⁶

Smithsonian MNAAHС

Већина музеја на овим просторима још је јако далеко од ова три идеала савременог музеја. Садашња музејска слика Балкана не делује охрабрујуће, те ће вероватно проћи још много времена када ће грађани Балкана у музеју наћи тај тако потребан ослонац у потрази за сопственим индивидуалним и групним идентитетима у свету који се све брже мења. Данашњи становник Србије и Балкана, тешко да може да препозна себе у једној идеализованој, идеолошки обојеној и конструисаној музејској „реалности“, коју овдашњи традиционални музеји намећу, нити има прилике да у таквим музејима упознаје, преиспитује и комуницира са другим културама и другим идентитетима.

Пут за успостављање музеја који би деловао као катализатор за редефинисање старих и обликовање нових идентитетских оријентација, захтева, пре свега, промену свести унутар самих музеја. Музејски стручњаци морају да прихвате да су се времена променила, а тиме и улога музеја као чувара и браниоца идентитета, тако важна у 19. и 20. веку, захтева нове приступе у контексту све више глобализованог и мултикултурног света. Да би музеји успели да одговоре на изазов редефинисања културних идентитета, што је средишњи код сваке музејске институције, мораће да направе искорак из оквира традиционалне музеологије и преиспитају досадашње (очигледно неделотворне) идентитетске праксе. Музеји на Балкану, како упозорава Томислав Шола, морају да схвате да се „не живи од митова – од њих се само умире, али и да се не живи од акултурације – од ње се само нестаје“ (Шола 2011). У том смислу, охрабрујуће делују иницијативе (иако усамљене) појединих музеја на овим просторима да (ре)дефинишу своју „савременост“ и изнађу начине како да сачувају традицију уз истовремено отварање ка будућности и модернизацији.¹⁷

¹⁶ It [museum] should be a beacon that reminds us of what we were; what challenges we still face; and point us towards what we can become the (Smithsonian MNAAHС).

¹⁷ Једна од тих иницијатива је, на пример, регионални пројекат једанаест музеја западног Балкана „1+1: Life and Love“, који се бави промишљањем концепта љубави и живота, као универзалним вредностима које повезују различитости балканских друштава (<http://www.bmuseums.net>).

Ипак, да би музеји у балканским земљама и стварно могли да преузму на себе улогу покретача друштвених промена, појединачне иницијативе (колико год биле добре и значајне) нису довољне. Оснаживање музеја да делују као платформе за стварање квалитетног развоја и хуманијег и толерантнијег друштва, захтеваће пре свега промену постојећих националних културних и идентитетских политика. Тек остварењем озбиљних и промишљених државних стратегија заштите и очувања културног наслеђа; подстицањем развоја савременог стваралаштва, којим ће дела претходних генерација добити нови смисао и значај; и, најзад, ширењем кругова партиципације у култури, створиће се потребни оквири за деловање музеја у процесима очувања, преиспитивања и изградње нових културних идентитета савремених балканских друштава.

Литература

- Aronsson, P., Elgenius, G. (2011) *Building National Museums in Europe 1750-2010*. Linköping: Linköping University Electronic Press.
- Beier-de-Haan, R. (2006) *Re-staging Histories and Identities. A Companion to Museum Studies*. ed. Macdonald, S. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Crooke, E. (2006) *Museums and Community in A Companion to Museum Studies*. Macdonald, S. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Doudou, D., Jones, S. (2008) *Heritage and Identity in Heritage, Legacy and Leadership: Ideas and Interventions*. http://www.culturalleadership.org.uk/uploads/tx_rtgfiles/Heritage_Legacy_and_Leadership.pdf
- Драгићевић Шешић, М. (2010) „Културна политика, национализам и европске интеграције“, у: *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*. Тојић, К., Симу, М., Београд: Kulturklammer – Центар за културне интеракције.
- Џалто, Д. (2010) „Идентитет из-међу“, у: *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*, Тојић, К., Симу, М., Београд: Kulturklammer – Центар за културне интеракције.
- Гавриловић, Љ. (2007) *Култура у излогу: ка новој музеологији*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Гавриловић, Љ. (2009) *О политикама, идентитетима и друге музејске приче*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Гавриловић, Љ. (2011) *Музеји и границе моћи*. Београд: Библиотека XX век.
- Гоб, А., Друге, Н. (2009) *Музеологија – Историја, развој и савремени изазови*. Београд: КЛИО.
- Gubbels, T., Hermesen, J. (2004) „The Museum of the Future“. *Boekman* 61: 4-7. Retrieved October 10, 2011 http://www.boekman.nl/EN/boekman_61_editorial.html
- Handler, R. (1988) *Nationalism and the Politics of Culture in Quebec*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hoelscher, S. (2006) *Heritage. A Companion to Museum Studies*. ed. Macdonald, S. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Hudelas, J. (2007) „Museums at the heart of communities“. *Museografica* 11 (2), 421–439.

- ICOM. Retrieved 10 November, 2011: <http://icom.museum/>
- ICOMOS. Retrieved 10 November: 2011: <http://www.icomos.org/>
- Jones, S. (2009) *Expressive Lives*. London: Magdalen House.
- Kaplan, F. (2006) „Making and Remaking National Identities“ in: *A Companion to Museum Studies*. ed. Macdonald, S. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Карп, И., Кратц, С. (2006). *Museum Frictions Public Cultures/Global Transformations*. London: Duke University Press.
- Kirshenblatt-Gimblett, B. (1998). *Destination Culture: Tourism, Museums, Heritage*. Berkeley CA: University of California Press.
- Кривошејев, В. (2008) „Предстоји ли Србији ’музејски бум’“, у: *Музеји у Србији – зајочейо путовање*. Београд: Музејско друштво Србије.
- Macdonald, S. (2003) „Museums, national, postantional and transcultural identities“ in: *Museum and Society*, I(1):1–16.
- Малешевић, М. (2008). „Насиље идентитета“. *Културне паралеле* (11–32). Радојчић, Д. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Manojlović Pintar, O. I. (2011). „National Museums in Serbia: A Story of Intertwined Identities“ in: *Building National Museums in Europe 1750–2010* (779–816). Linkoping: Linkoping Electronic Conference Proceedings.
- Мароевић, И. (1993) *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije.
- Мокре, М. (2010) „Да ли идентитети убијају?“ у: *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*, Тојић, К., Симу, М. Београд: Kulturklammer – Центар за културне интеракције.
- Muzej romske kulture. Retrieved November 11, 2011: <http://www.romamuseum.rs>
- Simultaneous Exhibition 1+1: Life & Love. (n.d.). Retrieved March 25, 2011: <http://www.bmuseums.net>
- Smithsonian MNAАHC. Retrieved May 22, 2011: <http://nmaahc.si.edu/>
- Smith, A. (1995) *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Стојановић, Ј. (2007) „Модернизам и музеј: дијалектика перформативности“ у: *Зборник Народног музеја*, 471–482.
- Стојковић, Б. (2010) „Ка одрживом културном идентитету“ у: *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*, Тојић, К., Симу, М. Београд: Kulturklammer – центар за културне интеракције.
- Swartz, H. (2007) *Globalization, Museums and the Evolution of a Plural Identity*. Retrieved March 25, 2011: http://www.saic.edu/pdf/degrees/pdf_files/aap/2007_Hannah_Schwartz.pdf
- Шола, Т. (2002) *Маркетинг у музејима или о врлини и како је обзнаниити*. Београд: Слио.
- Шола, Т. (2011) *Према шопалном музеју*. Београд: Центар за музеологију и херитологију.
- Тојић, К., Симу, М. (2010) *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*. Београд: Kulturklammer – Центар за културне интеракције.
- Вос, К. (2010) „Грађење напретка за прошлост Србије – Презентација наслеђа Србије на „европскији“ начин“ у: *БИТИ ИЗ/ВАН – Ка редефинисању културног идентитета Србије*. Београд: Kulturklammer – Центар за културне интеракције.

- Vukov, N. (2011). „National Museums in Bulgaria: A Story of Identity Politics and Uses of the Past“ in: *Building National Museums in Europe 1750–2010* (133–150). Linköping: Linköping Electronic Conference Proceedings.
- Захаријевски, Д. (2006) „Идентитети у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“, у: *Култура мира и геокултура развоја Балкана*. Митровић, Љ., Ђорђевић, Д., Тодоровић, Д. Ниш: Филозофски факултет – Институт за социологију.

Tanja Kostić

THE ROLE OF CULTURAL HERITAGE AND MUSEUMS IN THE PROCESSES OF REDEFINING CULTURAL IDENTITY IN SERBIA AND IN THE BALKANS

Summary: The identity crisis, triggered by the processes of accelerating globalization and integrations, is a global social phenomenon, which has affected the Balkans' countries as well. In this paper we will take a closer look at the potential of cultural heritage and museums to take part in the social dialogue of redefining cultural identity in Serbia and in the Balkans, today divided between (re)tradition and modernization – between national and European identity.

The paper will try to answer what role museums, as the former “guardians” of national identity, play in the age of multicultural and transnational societies; and if a new kind of museum is needed in today world of overlapping and fusing cultures, the museum which will act as a forum for questioning and conversation about the complexities of cultural identity.

Keywords: identity, modernisation, tradition, cultural heritage, museum.

Снежана Видановић

Весна Анђелковић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет, Ниш

Марина Ђорић

Гимназија “Бора Станковић”, Ниш

УДК 159.922.8:004.738.5

Оригинални научни рад

Примљен: 21. 07. 2012.

„ТАМО МЕ НЕКО ЧЕКА“ – ДОЖИВЉАЈ УСАМЉЕНОСТИ
И САМОПОШТОВАЊЕ КОД АДОЛЕСЦЕНАТА
КОРИСНИКА *FACEBOOK*-А¹

Сажетак: Све присутнији начин комуникације у виду сајбер комуникације пружа могућност адолесцентима да задовоље једну од најзначајнијих потреба овог периода – успостављање нових и интимних односа. Основни циљ истраживања био је испитивање разлика у доживљају усамљености и нивоу самопоштовања код адолесцената корисника и некорисника *Facebook* мреже. Такође су код ове две групе испитивани доживљај усамљености и ниво самопоштовања, с обзиром на пол, економски статус породице и школски успех, а код корисника *Facebook*-а, и у зависности од активности на *Facebook*-у, учесталост укључења, број пријатеља, дужина укључења.

Узорак је чинило 180 адолесцената узраста 17 до 19 година (91 девојка и 89 младих), од чега је 129 корисника и 51 некорисник *Facebook*-а.

Инструменти: Скала социјалне и емоционалне усамљености (Tomasso, Spinner 1997) за процену доживљаја усамљености у три подручја (социјална усамљеност, усамљеност у породици и усамљеност у љубави), Инвентар самопоштовања (Coopersmith 1967), Упитник општих података и активностима на *Facebook*-у.

Нису нађене статистички значајне разлике ни на једном од аспеката доживљаја усамљености, нити у нивоу самопоштовања између групе корисника и групе некорисника *Facebook*-а. Међутим, оне су присутне унутар група на појединим димензијама доживљаја усамљености и у нивоу самопоштовања, с обзиром на пол и школски успех. У групи корисника, значајне разлике нађене су на димензији *социјална усамљеност* у зависности од дужине времена које испитааници проводе на *Facebook*-у.

Охрабрујуће је да се адолесценти из узорка генерално не осећају усамљено, ниво самопоштовања изнад просечних вредности, што посредно може значити да су задовољни квалитетом социјалних контаката. Један од закључака је да оба пола *Facebook* користе претежно ради дружења и конверзације, као и ширења личне социјалне мреже.

Кључне речи: Усамљеност, самопоштовање, адолесценција, Facebook

¹ Рад је настао у оквиру пројекта Министарства за просвету и науку: „Индикатори и модели усклађивања професионалних и породичних улога“, бр. 179002.

Увод

Несумњиво је да све присутнији начин комуникације у виду сајбер комуникације пружа могућност да се на особен начин задовоље многе људске потребе. Супротно од реалног света у коме је, најчешће, све теже успоставити истинску блискост, у виртуелном простору је двадесет четири сата дневно могуће наћи људе расположене да размењују осећања, жеље, идеје, фантазије. Тај међусобни однос је заснован на нешто другачијим основама, а у бити је задовољавање неке од базичних људских потреба – потреба за контактом (Видановић 2008; 2011). Иако сајбер-простор деле људи различитог пола, образовања и узраста, значајну већину чине адолесценти. Активно друштвено умрежавање је и прилика за формирање група и осећај припадања, тако значајних у процесу одрастања. Шта то посебно привлачи младе свету Интернета? У покушају разумевања ове области, пре свега треба имати у виду базичне тежње и мотиве адолесцената.

Facebook

Почнимо од тога да су врло различити разлози због којих се уопште успоставља комуникација са другима у виртуелној реалности. Између осталог, то су трагање за блискошћу, експериментисање новим медијем за комуникацију, упознавање нових људи... Баргх и Мекена (Bargh, McKenna 2004), на пример, наводе да постоје два основна извора мотивације да се ступа у интеракцију са другим особама на Интернету: лични и друштвени мотиви. Тако, осим потребе за контактом, ови аутори тврде да ће, у ситуацији када не може да испољи битне аспекте своје личности у непосредном окружењу, особа трагати за адекватним социјалним оквиром у коме је то оствариво.

Пре само пет-шест година настала је једна од, тренутно, најпопуларнијих друштвених мрежа – *Facebook*. Осећај заједништва се ствара, јер је на једном виртуелном месту могуће окупити готово све пријатеље, што представља сасвим ново искуство у пријатељским релацијама. Просечан *Facebook* корисник у контакту је са чак 130 пријатеља (Петровић 2010), а према званичној статистици објављеној на сајту *Facebook*-а, у Србији је 2010. г. регистровано 2.256.000 *Facebook* налога (Петровић 2010). Са 845 милиона корисника, *Facebook* би био трећа најмногољуднија земља света, одмах после Кине и Индије (Суботић 2012). Ова нова социјална мрежа понудила је врло специфичан вид приказивања нечијег идентитета, доминантно преко изражавања одређених интересовања корисника. Стиче се утисак да начин на који себе представљамо у виртуелној реалности јесте у знатно већој мери под нашом контролом, што се не дешава увек у реалној комуникацији. Чини се да је власнику налога све подређено – како ће уопште тамо изгледати, шта ће доживети, са ким ће се дружити. Сам бира које ће податке пружити, када ће то, и на који начин учинити. У исто време, *Facebook* отвара и могућност за прикривање неке важне информације. Све то укупно ствара осећај да уређујемо односе на начин на који то желимо.

Важан сегмент *Facebook*-а је Зид (*Wall*), који представља неку врсту онлајн сертификата. За многе кориснике он може бити лични, виртуелни, мултимедијални дневник – повремено се на Зид или Статус постављају цитати, линкови или спотови који корисника (посредно), подсећају на догађаје тог дана. Подсетимо се да је вођење дневника годинама пре „електронске ере“ предста-

вљало значајан аспект функционисања адолесцента током формирања идентитета (Кондић, Видановић 2011).

За разлику од осталих друштвених мрежа, форума, блогова, игрица и сл. (на којима се комуницира већином са људима које лично не познајемо), *Facebook* примарно служи да се путем Интернета повезујемо са људима које, у мањој или већој мери, познајемо у реалном животу. Додале бисмо и да би по који корисник, такође, рекао – да се пријатељства и познанства из реалног живота преносе овим путем и у онлајн окружење. Оваква поставка ствари, пре свега, намеће већа ограничења у начину на који људи себе представљају на *Facebook*-у. Већина се овде не представља анонимним надимком и *аватаром*, већ особе иза свог профила најчешће стоје пуним именом и презименом, са листом пријатеља, познаника који их лично познају. Самим тим, и презентација на *Facebook* профили би требала да се креће у оквирима онога што, иначе, особе и јесу, будући да је валидирана од стране људи који их мање или више познају у реалном свету. Да ли је увек тако?

Нека од основних питања, која се постављају при разматрању персоналних карактеристика корисника социјалне интернет мреже, јесу да ли се њени корисници разликују од оних који не желе да се прикључе тој специфичној врсти интеракције коју, на пример, пружа *Facebook*. При томе треба узети у обзир чињеницу да су већ формирани извесни стереотипи о кориснику Интернета који склапа онлајн познанства, који укључују представу о усамљеној особи.

Доживљај усамљености

Како је један број досадашњих истраживања (Weiss 1989; Лацковић Гр-гин, Пенезић, Сорић 1998) указао да усамљени људи често негативно вреднују себе, претпоставља се да би усамљенима Интернет могао понудити могућност да ступају у приснију комуникацију и односе са другим људима, умањити страх да ће бити одбачени, те да би, самим тим, међу онима који склапају онлајн односе, могло бити више оних који имају субјективни доживљај усамљености. Јасно је да је усамљеност универзално људско искуство и већина дефиниција наглашава да је то непријатно и емоционално узнемирујуће стање (Weiss 1973; Replau, Perlman 1982). Веис (Weiss 1973, 1989) прави разлику између емоционалне и социјалне усамљености. Емоционална усамљеност настаје као последица недостатка интимне, блиске везе и често је праћена анксиозношћу, немиром и осећањем празнине, док социјална усамљеност настаје као резултат недостатка пријатеља, заједништва, а праћена је осећањем социјалне маргиналности. Недостатак интимности, а не број пријатеља, води ка доживљају емоционалне усамљености (Clinton, Anderson 1999; Qualter, Munn 2002; Rokach 2009). Квалтер и Мун (Qualter, Munn 2002) с правом наглашавају да особа може бити социјално изолована, а да истовремено није усамљена. Очито да поред објективног, субјективног доживљаја изолованости јесте веома важан у настанку усамљености.

Мада се усамљеност јавља у свим периодима човековог развоја, током адолесценције она је често присутна и релативно израженија. Учесталије јављање таквог доживљаја у адолесценцији претежно се објашњава специфичним развојним задацима и процесима током постизања емоционалне и понашајне независности од родитеља, као и успостављање нових, присних веза с вршњацима. После периода раног детињства, процес индивидуације – сепарације, изнова је у средишту емоционалних збивања.

Истраживања, иначе, показују да усамљене особе, без обзира на узраст, себе процењују као мање социјално компетентне и да су у социјалним ситуацијама анксиозне (Peplau, Perlman 1982; Segrin, Kinney 1995). Даље, због неадекватних социјалних вештина, усамљене особе су слабије прихваћене од других (Nurmi et al. 1996; Segrin, Kinney 1995). Негативне реакције других доводе до негативног процењивања социјалне околине.

Што се тиче резултата истраживања из ове области, издвојиле бисмо налазе по којима је доживљај усамљености негативно повезан са екстраверзијом (Levin, Stokes, 1986), задовољством животом (Пенезић, Лацковић Гргин, Сорић 1999), социјалном компетентношћу (Jackson, Soderlind, Weiss 2000), перцепцијом социјалне потпоре (Jackson, Soderlind, Weiss 2000) и школским успехом (Demir, Tarhan 2001).

Као што се и претпостављало на основу теоријских разматрања, усамљеност је, у низу истраживања, била негативно повезана са самопоштовањем (на пример, Brage, Meredith 1994; McWhirter 1997; Лацковић Гргин, Пенезић, Сорић 1998). Усамљеност и самопоштовање чине важне аспекте интерперсоналног функционисања. Левин и Стакс (Levin, Staks 1986) однос самопоштовања и усамљености посматрају у контексту значаја социјалних релација. Мањи број социјалних контаката доводи и до мањег броја прилика за стварање дубљих интерперсоналних веза од којих особа може очекивати социјалну подршку. Према томе, ниско самопоштовање утиче на величину и квалитет социјалне мреже особе, а последица тога је осећај усамљености.

Самопоштовање

Самопоштовање је евалуативни аспект самопоимања који је у психологију увео Вилијем Џејмс (према: Vasta, Haith, Miller 1995). Постоје бројна одређења самопоштовања, зависно од теоријског полазишта аутора. Овај термин најчешће се користи да би се изразило глобално вредновање себе. Куперсмит (Coopersmith 1967) под самопоштовањем подразумева субјективни доживљај сопствене вредности изражен ставовима о себи, односно степен до којег нека особа верује да је компетентна, успешна, значајна и вредна. Самопоштовање увек садржи евалуативну компоненту, односно придавање неки ниво вредности себи. „Самопоштовање је евалуативни део слике о себи који се изражава у позитивним и негативним осећањима према себи самом и указује на степен у коме особа верује за себе да је значајна и вредна“ (Тодоровић 2005: 87).

Розенберг (Rozenberg 1965) истиче да је у разумевању самопоштовања од суштинског значаја познавање специфичних вредности и тежњи селфа на којима се оно заснива. Ниво приписане вредности може зависити од неког стандарда или унутрашњих аспирација и жеља. Стандард или референтна тачка у односу на коју се процењује целокупна лична вредност може бити унутрашњи или спољашњи.

Општа процена сопствене вредности достиже се у раној адолесценцији и остаје релативно стабилна и трајна у периоду од неколико година (Coopersmith 1967; O'Malley, Bachman 1983; Block, Robins 1993). Према неким ауторима (на пример, Harter 1983), самопоштовање представља кључну улогу у развојном процесу адолесцента.

У адолесценцији услед когнитивног развоја долази до повећања свести о себи, о личним особинама и ставовима које други имају о нама, што може

довести до нестабилности и снижења нивоа самопоштовања. Чини се да је овај процес посебно изражен код девојака, које у овом раздобљу чешће показују и повећану свесност о себи и ниже самопоштовање (Vasta, Haith, Miller Васта 1995). На ранијем узрасту, слика о себи се изграђује углавном на темељу мишљења других и упоређивања с њима, док у периоду адолесценције долази до помака с екстерног на интерно расуђивање, базирано на сопственим мислима и осећајима. Осим тога, процена себе постаје све апстрактнија и уопштенија, а у њој су присутна и прошла стања и антиципација будућих стања, за разлику од процена у млађем добу које су везане уз конкретне активности и непосредну стварност (Лацковић Гргин 1994).

Према трогодишњој лонгитудиналној студији Куперсмита (Coopersmith 1967) на узорку деце од 11 година, општа процена властите вредности достиже се у раној адолесценцији и остаје релативно стабилна и трајна у периоду од неколико година. То је, много касније, показала и Рубинова трогодишња лонгитудинална студија (Rubin 1978) на узорку деце узраста од 9, 12 и 15 година. Имајући све претходно у виду, поставља се питање да ли је ниво самопоштовања и доживљај усамљености код адолесцената повезан са учесталошћу укључивања у социјалну мрежу *Facebook*, временом које проводе на њој, као и типом многобројних акција које ова популарна мрежа нуди.

Проблем и циљеви истраживања

Интимно дружење за младе представља један од основних путева којим се истражује сопствени идентитет, уобличава стварање слике о себи, односно самовредновање. Захваљујући Интернету, отвара се простор за активно друштвено умрежавање и у тим виртуелним заједницама могуће је остваривати осећај припадања. Ове чињенице су нас и определиле да у истраживачком раду, на узорку адолесцената, испитујемо доживљај усамљености и ниво самопоштовања код адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а, као и различите активности на *Facebook*-у.

Дакле, основни проблем истраживања је:

Испитивање разлика у доживљају усамљености (социјална усамљеност и емоционална усамљеност – усамљеност у породици, усамљеност у љубави) и нивоу самопоштовања код адолесцената корисника Facebook-а и оних који не користе Facebook.

Из основног проблема, поставили смо и следеће циљеве:

- испитати разлике у доживљају *социјалне усамљености* код адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а;
- испитати разлике у доживљају *усамљености* у породици код адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а;
- испитати разлике у доживљају *усамљености* у љубави код адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а;
- испитати разлике у *нивоу самопоштовања* код адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а;
- испитати разлике у доживљају *усамљености* и *нивоу самопоштовања* адолесцената корисника и некорисника *Facebook*-а у односу на пол, школски успех и економски статус породице);
- испитати разлике у доживљају *усамљености* и *нивоу самопоштовања*

вања код адолесцената корисника *Facebook*-а у зависности од активности на *Facebook*-у (учесталост укључења, број пријатеља, дужина укључења).

Метод

Узорак и постојање

Узорак у истраживању је неслучајни пригодни узорак и чине га 180 ученика средњих школа (91 девојка и 89 младића). Испитивањем је обухваћено по 60 ученика, III и IV разреда гимназије, економске и електротехничке школе. Прву групу чини 129 корисника, а другу 51 некорисник *Facebook*-а.

Ради се о узорку ученика који показују релативно високе школске резултате (око 50% њих постижу „одличан“ успех). Структура ученика према школском успеху иста је и код корисника и код некорисника *Facebook*-а.

Економски статус је у овом истраживању одређен на основу процене материјалног стања. Ученици су процењивали материјално стање своје породице на скали од 4 нивоа. Структура примања породице је веома слична код корисника и некорисника *Facebook*-а. Код испитаника преовладавају примања породице у интервалу од 40.000–80.000 динара (око 50%).

Инструменти

Скала социјалне и емоционалне усамљености (*Social and Emotional Loneliness Scale for Adults – SELSA*) је модификовани инструмент од стране Ди-Томаса и Спинера (DiTomasso, Spinner 1997). Скала садржи 36 тврдњи. Слагање са тврдњама процењује се на седмостепеној Ликертовој скали. Процењују се три димензије: социјална усамљеност – 13 тврдњи, усамљеност у породици – 11 тврдњи и усамљеност у љубави – 12 тврдњи. Теоретски, резултати могу варирати између 13 и 91 на субскали социјална усамљеност, 11 и 77 на субскали усамљеност у породици, и 12 и 84 на субскали усамљеност у љубави. У овом истраживању коефицијенти поузданости (*Cronbach alpha*) се крећу од 0.22 до 0.61. *Cronbach alpha* коефицијент за инструмент у целини у овом истраживању је релативно низак и износи 0.49.

Инвентар самопоштовања (*Self-Esteem Inventory – SEI – Coopersmith*) је тест самопроцене општег самопоштовања. Верзија инвентара *SEI* из 1967. године састоји се од 58 тврдњи. Скраћена верзија садржи 25 тврдњи, где испитаник изражава слагање/неслагање са њима (Лацковић Гргин, Безиновић 2002). Поузданост скале креће се у вредности од 0.77 до 0.79 (*Cronbach alpha*).

Упитник оживљивања и активности на *Facebook*-у. Део питања односи се на опште социјалне карактеристике о испитанику (узраст, школски успех, материјално стање породице, поседовање *Facebook* налога, чиме су се изјаснили о припадности или неприпадности групи корисника те мреже). Укључена су и питања која обухватају широк обим ставки коју друштвена мрежа нуди. У понуди су 22 питања која се односе на: учесталост укључења, број контаката (пријатеља), дужину укључења и сл.

Резултати

За обраду података коришћене су методе дескриптивне статистике и Т-тест за утврђивање значајности разлика између аритметичких средина (СПСС, верзија 17.0).

Најпре ћемо приказати разлике у доживљају усамљености (социјална усамљеност, усамљеност у љубави и породици) и ниво самопоштовања код адолесцената корисника и некорисника Facebook-а.

Табела 1:

Израженост испитиваних варијабли код корисника и некорисника Facebook-а и статистичка значајност разлика

		Н	Мин	Мах	АС	СД	т*	п*
Социјална усамљеност	корисници	129	13	68	25.81	9.911	.63	.525
	некорисници	51	13	49	26.84	9.799		
Усамљеност у љубави	корисници	129	12	76	42.89	15.436	.03	.974
	некорисници	51	12	80	42.80	16.410		
Усамљеност у породици	корисници	129	11	59	19.94	10.787	.25	.799
	некорисници	51	11	64	20.41	12.468		
Ниво самопоштовања	корисници	129	5	25	18.95	4.439	1.38	.169
	некорисници	51	2	25	17.94	4.425		

* т – (т-тест) разлике између аритметичких средина

* п – ниво статистичке значајности

Упоређивање добијених средњих вредности са нормама за *Скалу социјалне и емоционалне усамљености* указује да су оне на свим димензијама код обе групе адолесцената испод теоријских просечних вредности, док су на *Инвентару самопоштовања* изнад просека. Прецизније, Табела 1. показује да је просечна вредност *социјалне усамљености* код обе групе испод теоријске просечне вредности која за ову скалу износи 52, а за *усамљеност у породици* 44. Највиша просечна вредност добијена је на димензији *усамљеност у љубави*, која код корисника Facebook-а износи 42.89, а код некорисника 42.80, а то је испод теоријског просека који за ову димензију износи 48.

Поређење аритметичких средина *доживљаја усамљености* (социјалне усамљености и усамљености у љубави и у породици) и нивоа самопоштовања (Т-тест) код адолесцената корисника и некорисника Facebook-а показало је да не постоји статистички значајна разлика између испитиваних група (Табела 1).

С обзиром на контролну варијаблу *пол*, није утврђена статистички значајна разлика аритметичких средина испитиваних варијабли ни међу девојкама, нити међу младићима корисницима и некорисницима Facebook-а. Међутим, када се разматрају обе групе појединачно, с обзиром на *пол*, статистички значајна разлика утврђена је у односу на димензију *социјална усамљеност*. У групи корисника ($t = 3.07$, $p < .003$), а у групи некорисника ($t = 2.91$, $p < .009$). Код младића у обе групе виши је скор на овој димензији, него код девојака (Табела 2).

Табела 2:

Статистичка значајност разлика на испитиваним варијаблама код адолесцената корисника и некорисника Facebook-а у односу на пол

		Пол							
		Корисници				Некорисници			
		АС	СД	т*	п*	АС	СД	т*	п*
Социјална усамљеност	девојке	23.23	7.850	3.07	.003	23.35	7.843	2.91	.009
	младићи	28.42	11.098			30.48	10.437		
Усамљеност у љубави	девојке	41.85	16.521	.77	.439	43.19	17.403	.22	.865
	младићи	43.95	14.302			42.40	15.658		
Усамљеност у породици	девојке	18.25	10.506	1.81	.073	19.73	13.274	.59	.694
	младићи	21.66	10.878			21.12	11.802		
Ниво самопоштовања	девојке	19.22	4.211	.68	.502	18.00	4.327	.89	.924
	младићи	18.69	4.676			17.88	4.613		

* т – (т-тест) разлике између аритметичких средина

* п – ниво статистичке значајности

Табела 3:

Статистичка значајност разлика на испитиваним варијаблама код адолесцената корисника и некорисника Facebook-а у односу на школски успех

		Одличан				Врло добар				Добар			
		АС	СД	т*	п*	АС	СД	т	п	АС	СД	т	п
Социјална усамљеност	Корисници	24,25	9,228	1,09	0,278	26,56	11,274	0,02	0,988	29,14	8,935	0,29	0,775
	Некорисници	26,78	10,203			26,62	9,260			30,00	10,610		
Усамљеност у љубави	Корисници	42,82	14,742	1,02	0,309	43,77	17,164	1,44	0,157	42,14	14,685	0,16	0,870
	Некорисници	45,59	14,825			37,31	15,234			41,25	21,238		
Усамљеност у породици	Корисници	19,52	10,397	1,27	0,207	18,15	9,152	1,39	0,171	24,23	13,742	0,39	0,699
	Некорисници	23,07	14,237			15,08	4,924			22,75	14,380		
Ниво самопоштовања	Корисници	20,09	4,322	3,17	0,002	18,79	4,079	1,49	0,142	15,68	3,945	0,85	0,399
	Некорисници	17,07	4,898			20,46	2,402			17,13	4,734		

* т – (т-тест) разлике између аритметичких средина

* п – ниво статистичке значајности

С обзиром на успех који средњошколци постижу у школи, статистички значајна разлика нађена је у нивоу самопоштовања једино код одличних ученика ($t = 3.17$,

$p < .01$). Наиме, некорисници Facebook-а који постижу одличан успех имају нижи ниво самопоштовања, у односу на одличне ученике који користе Facebook (Табела 3).

Табела 4:

Статистичка значајност разлика на испитиваним варијаблама унутар група корисника и некорисника Facebook-а, у односу на школски успех

	Корисници				Некорисници			
	АС	СД	т*	п*	АС	СД	Т	п
Социјална усамљеност	24,29	9,228	2,15	0,029	26,62	9,260	0,05	0,899
	29,14	8,935			30,00	10,610		
Усамљеност у љубави	43,77	17,164	0,19	0,644	45,59	14,825	1,64	0,051
	42,14	14,685			37,31	15,234		
Усамљеност у породици	18,15	9,152	1,69	0,106	23,07	14,237	1,96	0,010
	24,23	13,742			15,08	4,924		
Ниво самопоштовања	20,09	4,322	4,22	0,012	17,07	4,898	2,35	0,003
	15,68	3,945			20,46	2,402		

* *Т* – (*т*-тест) разлике између аритметичких средина

* *п* – ниво статистичке значајности

Корисници Facebook-а који постижу добар успех имају веће вредности на димензији *социјална усамљеност* и нижи *ниво самопоштовања*, у односу на одличне и врло добре ученике. Код некорисника, статистички значајна разлика међу ученицима различитог школског успеха присутна је у односу на димензије *усамљеност у породици* и *нивоу самопоштовања* (Табела 4).

Што се тиче контролне варијабле *економски статус породице*, на испитиваним варијаблама не постоји статистички значајна разлика између корисника и некорисника Facebook-а. Ипак, анализа добијених резултата унутар група, показала је да корисници Facebook-а са нижим новчаним примањима родитеља имају виши скор на димензији *социјална усамљеност* и *усамљеност у породици* ($p < .05$), као и нижи *ниво самопоштовања*, у односу на кориснике са већим примањима родитеља ($p < .01$). Код некорисника су утврђене статистички значајне разлике у односу на *социјалну усамљеност* ($p < .01$) и *усамљеност у породици* ($p < .05$), Табела 5.

Табела 5:

Статистичка значајност разлика на испитиваним варијаблама унутар група корисника и некорисника Facebook-а у односу на економски статус породице

	Корисници				Некорисници			
	АС	СД	т*	п*	АС	СД	Т	п
Социјална усамљеност	38,00	5,292	3,38	0,020	45,00	3,464	12,01	0,004
	23,23	7,037			20,00	1,000		
Усамљеност у љубави	51,33	10,693	0,10	0,303	48,00	14,000	0,82	0,465
	42,90	14,269			40,00	9,539		
Усамљеност у породици	30,67	8,737	2,13	0,017	48,67	13,317	4,90	0,039
	17,98	10,014			11,00	0,000		
Ниво самопоштовања	12,67	1,528	2,39	0,003	9,33	6,658	2,41	0,118
	18,73	4,330			19,00	2,000		

* *т* – (*т*-тест) разлике између аритметичких средина

* *п* – ниво статистичке значајности

Према подацима из Уијитника о активности на Facebook-у, једина статистички значајна разлика међу корисницима, у односу на дужину укључења, утврђена је на димензији *социјална усамљеност* ($p < .05$). Адолесценти који остају дуже од 3 сата показују статистички значајно виши скор на варијабли *социјална усамљеност*, у поређењу са онима који проводе мање времена (Табела 6). Иначе, већина корисника остаје на Facebook-у мање од једног сата.

Табела 6:

Статистичка значајност разлика на испитиваним варијаблама код корисника Facebook-а у односу на дужину укључења на Facebook

	Дужина укључења			
	АС	СД	т*	п*
Социјална усамљеност	23,93	6,002	3,08	0,046
	33,44	17,255		
Усамљеност у љубави	41,94	16,131	1,19	0,133
	47,00	10,614		
Усамљеност у породици	18,28	6,991	1,10	0,342
	23,81	14,195		
Ниво самопоштовања	19,39	4,370	1,33	0,245
	17,63	5,201		

* *t* – (Т-тест) разлике између аритметичких средина

* *p* – ниво статистичке значајности

Резултати истраживања нису потврдили постојање статистички значајних разлика у доживљају усамљености и нивоу самопоштовања код корисника Facebook-а у зависности од учесталости укључивања у току дана. Иначе, највећи број адолесцената укључује се четири и више пута у току дана на свој Facebook профил. Нису добијене ни статистички значајне разлике у доживљају усамљености (на свим димензијама) и нивоу самопоштовања у односу на број пријатеља на Facebook-у.

Дискусија

У жељи да разумемо генерацију којој интернет комуникација постаје неизбежни део одрастања и сазревања, трагале смо за евентуалним разликама у доживљају усамљености и нивоу самопоштовања између адолесцената који су се определили за Facebook и оних који нису приступили тој мрежи.

Резултати указују да на свим димензијама доживљаја усамљености обе групе у узорку имају средње вредности испод теоријског просека. Између група не постоји статистички значајна разлика на свим димензијама те варијабле. Адолесценти обе групе имају висок ниво самопоштовања, а разлике између корисника и некорисника Facebook-а нису статистички значајне.

Добијени налази пружају прилично оптимистичну слику, посебно када знамо да се ради о садашњој генерацији адолесцената која одраста у сложеним друштвеним околностима. Међутим, при доношењу закључака који се тичу

доживљаја усамљености треба бити обазрив, јер је коефицијент поузданости за инструмент којим се процењивала ова варијабла у истраживању релативно низак (.49). Имајући то у виду, можемо у овом случају изнети само извесне претпоставке. Када је реч о социјалној усамљености, изгледа да ови млади људи, без обзира да ли су корисници Интернет мреже, генерално процењују да имају довољан ослонац у члановима своје социјалне мреже, што најчешће ствара осећај припадања и заједништва и чини да се не осећају усамљено.

На основу позитивних одговора адолесцената из Упитника социјалне и емоционалне усамљености (нпр. *Осећам се блиским са својом породицом; Мојој породици је доста ситало до мене, и сл.*), може се претпоставити да родитељи претежно адекватно одговарају на развојне потребе овог периода. Као што Ами Рокаш (Ami Rokach 1990) указује, неке од узрока усамљености код адолесцената налазимо у факторима развоја, међу којима се посебно истиче породица. Истовремено, с обзиром на добијене налазе о усамљености у љубави, адолесценти обухваћени овим истраживањем процењују да су задовољни досадашњим љубавним релацијама. Знамо да је успостављање емоционалних релација изузетно важно у периоду адолесценције, јер недостатак присности и емоционалне везаности у односу на другог најчешће води доживљају усамљености (Weiss 1989). Неспорно је да један од разлога укључивања на *Facebook* може бити тргање за адекватним партнером. Треба рећи и да неке особе немају могућности, понекада ни капацитета, да развију адекватне, блиске релације са другим у стварном животу (не само у адолесценцији), најчешће услед инхибиција, несигурности, неискуства. Просторна дистанца, која је увек присутна у виртуелној релацији, понекада може ублажити бојазни различите природе и дати довољно простора за обраду емоционалних искустава. Може се, такође, поставити питање да ли одлука да се буде на *Facebook*-у посредно указују да ти адолесценти имају активније стратегије у задовољењу емоционалних потреба. Истовремено, како овај вид комуникације искључује многа емоционална и физичка обележја особа на мрежи, у коме је стварно замењено симболичким, а акција фантазијом, питање је колико он нуди могућност изналажења адаптивних решења, а колико представља потенцијални ризик (Анђелковић 2011). Сматрамо да би приликом будућих истраживања требало сагледати и тај аспект.

Важан налаз овог истраживања је да обе групе адолесцената имају висок ниво самопоштовања. Посебно ако знамо да нарцизам и висока нарцистичка повредљивост, као и честе фрустрације (тако својствени адолесцентском периоду), чине ове младе људе најчешће преосетљивим на најмањи недостатак. У разумевању овог налаза свакако треба имати у виду да испитаници у узорку имају претежно одличан успех. Значајну позитивну повезаност између глобалног самопоштовања и школског постигнућа налазимо у бројним истраживањима (Coopersmith 1967; Burns 1982; према Лацковић Гргин 1994; Анђелковић 2010).

Када се помињу разлике у доживљају усамљености код оба пола, досадашња истраживања пружају доста опречне налазе. На пример, Шмит и Курдек (Schmitt i Kurdek 1985) истичу да мушкарци и жене на различите начине доживљавају усамљеност. Мада разлике унутар група нису постављене као специфични циљеви овог истраживања, накнадном анализом, испоставило се да су младићи, независно од припадности *Facebook*-у, социјално усамљенији од де-

војака. То је могуће повезати са већом усмереношћу женског пола, без обзира на узраст, ка интерпесоналним односима (Block, Robins 1993; Van Houtte 2005).

Доживљај усамљености у групи некорисника разликује се у односу на школски успех, док је самопоштовање ниже код особа са ниским приходима него са високим, само у групи корисника. На повезаност школског постигнућа са самопоштовањем и социјалном искљученошћу, указује, на пример, истраживање Добсона и сарадника (према: Demir, Tarhan 2001).

Активност на Facebook-у

Очекивале смо, такође, да ће нам неке од активности на овој социјалној мрежи пружити додатне информације о групи адолесцената корисника. У односу на активности за које смо се определили да процењујемо (учесталост укључења, број пријатеља, дужина укључења), испоставило се да се само доживљај *социјалне усамљености* код корисника статистички значајно разликовао у зависности од дужине укључивања на мрежу. Разумљиво је да боравак на Facebook-у може пружити адолесценту, који је социјално изолован у реалности, осећај да је део групе, да може поделити са другима своја интересовања, искуства, разменити идеје. Чини се, ТАМО ме неко чека! Ипак, треба имати у виду да неки досадашњи налази истраживања (на пример, Leung 2002), указују да усамљене особе, заправо, знатно мање активно користе Интернет, него што је то случај са онима које имају развијене социјалне релације.

Веома велики проценат адолесцената „Фејсбуковаца“ (90%) на својој *лист* *ти контакти* има више од 150 „пријатеља“, што је по Facebook статистици, више од просечног у тој категорији. Нема сумње да је у реалности готово немислива ситуација у којој се срећемо са толиким бројем пријатеља и познаника! Да ли нам сви ти пријатељи долазе на прославу рођендана? Сматрамо да се овакве интеракције на Facebook-у могуће сагледати кроз поставке Грановетера (Granovettera 1973) који прави разлике између „јаких веза“ (међу члановима породице и блиским пријатељима), и „слабих веза“, веза познанства, које чине да нам буде пријатно на послу и у другим социјалним окружењима. По свему судећи, Facebook представља свет „слабих веза“ и данашња технологија, по мишљењу Теркл (2011: 37), „подстиче слављење ових слабих веза као нечега што нам је потребно у умреженом животу“.

Мада то није био непосредни циљ овог истраживања, у покушају прављења профила адолесцента који користи Facebook, занимљиве налазе пружила је анализа појединих активности на овој мрежи. Показало се, на пример, да већина адолесцената преферира четовање. Девојке, у односу на младиће, чешће наводе свој Статус, формирају албуме са фотографијама и прикључују се групама. С друге стране, младићи су склонији игрању онлајн игрица, стављању музичких спотова и онлајн записа на свој Профил. Уз то, више користе *e-mail*, активнији су на форумима и блогovima. Чини се да са члановима мреже девојке више од младића деле своја унутрашња доживљавања, што се, уосталом, дешава и у комуникацији у реалности. Две трећине корисника бира опцију „Пријатељство“ у Упитнику, а више од половине младих жели да истакне свој љубавни статус. Није изненађујући податак да је избор фотографија, које их представљају, најчешће у функцији остављања што бољег утиска.

Упркос, готово, масовном умрежавању у вртуалној реалности, млади људи данас често се описују као егоцентрични, повишено нарцисоидни, и, како

каже Гошет (Gaushet 1996, према: Тадић 2004), ултраиндивидуалисти. Према Тадићевој (Тадић 2004), по свему судећи, младе генерације уморне су од снажних осећања, утопија и приклањају се прагматизму. „Брига и одговорност за друге и *ошће заједничке ствари* се помера ка бризи за себе и *своје ствари*. Удаљавање од других, често и од породичне групе, последица је страха од блискости. Утисак је да млади траже и чезну за истинским и искреним међусобним односима и да у односе уносе нови и савременији сензибилитет, без непотребних и претераних идеализација и себе и других и са мање пројекција“ (Тадић 2004: 163–164).

Закључак

Будући да је виртуелна реалност отворила нове психолошке просторе за веома сложене социјалне интеракције и емоционалне размене, овај феномен свакако заслужује пажњу, бар кроз покушај разумевања неких психолошких процеса који су у основи те појаве. По свему судећи, овај начин комуникације постаје неизбежан део одрастања деце и младих у електронској ери и тешко је са сигурношћу предвидети какве психолошке промене се могу очекивати у не тако далекој будућности. У овом тренутку намећу се нека питања и размишљања.

Адолесценти по цео дан комуницирају са неким, а нису сасвим уверени да су се повезали са неким. Природна жеља за дружењем може добити инстант задовољење и маскирати усамљеност. Да ли ово уводи те младе људе у додатну несигурност у погледу квалитета блиских односа са другима?

Одлука да се буде на *Facebook*-у, на неки начин, значи пристајање да смо увек „доступни“. Да ли масовно подруштљавање угрожава процес индивидуализације адолесцента? Колико остаје простора за развој *капациитета да се буде сам* (о чему говори Winnicott 1996)? Наравно, тај капацитет има посебно значење у адолесценцији.

И, на крају, остајемо, заправо, запитане након добијених налаза у овом истраживању зашто неки адолесценти још увек немају свој Профил на *Facebook*-у. Желели то или не, виртуелни начин комуникације у садашњој генерацији младих се, готово, подразумева. Уверене смо да би трагање за тим одговором пружишло потпуније сагледавање младих који одрастају у електронској ери.

Литература

- Анђелковић, В. (2010) *Одбрамбени стил сценских извођача*. Ниш: Филозофски факултет.
- Анђелковић, В. (2011) Сексуалност на екрану. У: Т. Стефановић-Станојевић (ур.) „Студенти, секс и дрога: Ризично сексуално понашање студената Универзитета у Нишу и њихова искуства са наркотицима“ (59–66). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу.
- Bargh, J., McKenna, K. (2004) „Internet and social life“. *Annual Review of Psychology*, 55, 573–590.

- Block, J., Robins, R. (1993) „A longitudinal study of consistency and change in self-esteem from early adolescence to early adulthood“. *Child Development*, 64, 909–923.
- Brage, D., Meredith, W. (1994) „Causal model of adolescent depression“. *Journal of Psychology*, 128(4), 455–69.
- Van Houtte, M. (2005) Global self-esteem in technical/vocational versus general secondary school tracks: a matter of gender? Преузето 20. децембра 2011. са http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2294/is_9-10_53/ai_n16084046
- Vasta, R, Haith, M, Miller, C. A. (1995) *Дјечја психологија*. Јастребарско: Наклада Слап.
- Видановић, С. (2008) Виртуелна реалност и формирање идентитета адолесцената. У Ј. Тодоровић, С. Видановић, В. Анђелковић (ур.) „Тематски зборник Млади и породица“, Ниш: Филозофски факултет, 183–193.
- Видановић, С. (2011) Интернет романс: замак од песка. У: Т. Стефановић-Станојевић (ур.) „Студенти, секс и дрога: Ризично сексуално понашање студената Универзитета у Нишу и њихова искуства са наркотицима“ (51–58), Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Нишу.
- Demir, A., Tarhan, N. (2001) „Loneliness and social dissatisfaction in Turkish adolescents“. *Journal of Psychology*, 135(1), 113–24.
- DiTomasso, E., Spinner, B. (1997) „Social and emotional loneliness: A reexamination of Weiss' typology of loneliness“. *Personality and Individual Differences*, 22, 417–427.
- Granovetter, M. S. (1973). „The strenght of weak ties“. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380.
- Jackson, T., Soderlind, A., Weiss, K. E. (2000) „Personality traits and quality of relationships as predictors of future loneliness among American college students“. *Social Behavior and Personality*, 28(5), 463–70.
- Кондић, К., Видановић, С. (2011). *О деци и родитељима*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу.
- Лацковић Гргин К. (1994) *Самопоимање младих*. Јастребарско: Наклада Слап.
- Лацковић Гргин, К., Безинов, П. (2002). Купершмитов упитник самопоштовања (СЕИ). У К. Лацковић-Гргин, А. Пророковић, В. Ћубела, З. Пенезић (ур.) „Збирка психологијских скала и упитника“, Свезак 1, (3–4), Сплит: Свеучилиште у Сплиту.
- Лацковић Гргин, К., Пенезић, З, Сорић, И. (1998) Усамљеност и самоћа студената: улога афилијативне мотивације и неких особних значајки. „Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио ФПСП“, 4–5 (36–7), 543–58.
- Leung, L. (2002). „Loneliness, self-disclosure, and ICQ („I seek you“) Use“. *CyberPsychology & Behavior*, 5(3), 241–251.
- Levin, I., Stokes, J. P. (1986) „An examination of the relation of individual difference variables to loneliness“. *Journal of Personality*, 54, 717–733.
- McWhirter, E. H. (1997) „Perceived barriers to education and career: Ethnic and gender differences“. *Journal of Vocational Behavior*, 50(1), 124–140.
- Nurmi, J-E., Toivonen, S., Salmela-Aro, K., Eronen, S. (1996) „Optimistic, approach-oriented, and avoidance strategies in social situations: Three studies on loneliness and peer relationships“. *European Journal of Personality*, 10, 201–219.
- O'Malley, P., Bachman, J. (1983) „Self-esteem: Change and stability between ages 13 and 23“. *Developmental Psychology*, 19, 257–268.

- Пенезић, З, Лацковић Гргин, К, Сорић, И. (1999) „Узроци усамљености“. Радови Филозофског факултета у Задру, Раздио ФПСП”, 38(15), 59–78.
- Peplau, L. A., Perlman, D. (1982) Perspectives on loneliness. In L. A. Peplau, D. Perlman (Eds.) „Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy“ (1–18). New York: John Wiley & Sons.
- Петровић, М. (2005) Интернет као место сусрета: Односи на Мрежи, *Е-волуција*; бр. 11. Преузето 20. јуна 2010 са: <http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/11/odnosi.htm>
- Петровић, М. (2010) Преузето 5. јануара 2012. са <http://www.facebooksrbiya.com/prosecan-facebook-korisnik/magazin/857>.
- Qualter, P., Munn, P. (2002) „The separateness of social and emotional loneliness in childhood“. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43, 233–241.
- Rokach, A. (1990). Преузето 10. јануара 2012 са: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=76930273>
- Rosenberg, M. (1965) *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rubin R. (1978) „Stability of self-esteem ratings and their relation to academic achievement: A longitudinal study“. *Psychology in the Schools* 15(3), 430–433.
- Schmitt, J. P., Kurdek, L. A. (1985) „Age and gender differences in and personality correlates of loneliness in different relationships“. *Journal of Personality Assessment*, 49(5), 485–496.
- Segrin, C., Kinney, T. (1995) „Social skills deficits among the socially anxious: Rejection from others and loneliness“. *Motivation & Emotion*, 19, 1–24.
- Суботић, О. (2012) Преузето 4. Фебруара 2012. са <http://vesti.krstarica.com/vesti-dana/fejsbuk-neprijatnost-po-privatnost>
- Тадић, Н. (2004) Спољашња и унутрашња стварност младих некад и сад. У: В. Ђурчић (ур.) „Трагање за смислом“ (161–166). Београд: ИП Ж. „Албуљ“.
- Теркл, Ш. (2011). *Сами заједно*. Нови Сад: Clío.
- Тодоровић, Ј. (2005) *Васпитни стилови родитеља и самопоштовање адолесцената*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу – ДИГП „Просвета“.
- Clinton, M., Anderson, L. R. (1999) „Social and emotional loneliness: Gender differences and relationships with self-monitoring and perceived control“. *Journal of Black Psychology*, 25, 61–77.
- Coopersmith, C. (1967) *Antecedents of self-esteem*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.
- Weiss, R. S. (1973) *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Weiss, R. S. (1989) Reflections on the present state of loneliness research. In M. Hojat, R. Crandall (Eds.) „Loneliness: Theory, research and applications“ (51–56). Newbury Park, California: Sage Publications.
- Winnicott, D. W. (1996). „Kapcitet da se bude sam“. *Psihologija u svetu*, 1, 55–59.

Snežana Vidanović, Vesna Anđelković, Marina Đorić

“SOMEONE IS WAITING FOR ME OUT THERE” – THE SENSATION OF LONELINESS AND SELF-RESPECT IN ADOLESCENT FACEBOOK USERS

Abstract

Summary: The currently predominant and widespread cyber communication offers a chance to adolescents to engage in one of the most important needs of that part of their maturation and growth – communicating and establishing close relationships. The basic level of our research consisted of the investigation into how the differences in the experience of loneliness and self-respect reflected in adolescent users and non-users of the *Facebook* social network. With regard to this we researched the feelings of loneliness and degree of self-respect taking into account the gender, the economic status of the family and scholastic achievement, including the frequency of logins, number of friends and the duration of sessions in our *Facebook* users who served as subjects.

The sample was made up of 180 adolescents aged 17-19 (91 girls and 89 boys), out of whom we had 129 *Facebook* users and 51 non-users. The instruments employed: The *Social and Emotional Loneliness Scale for Adults* (Tomasso, Spinner, 1997) for assessing the degree of loneliness in three areas (social loneliness, family loneliness and loneliness in love), The *Self-Esteem Inventory – SEI* (Coppersmith, 1967), The Questionnaire about General Data and Activities on *Facebook*.

No statistically significant differences have been found in any of the aspects of the sensation of loneliness, nor in the degree of self-respect between the users and non-users of *Facebook*. However, it turned out that there are differences within the groups manifesting themselves in certain dimensions of loneliness and self-respect depending on the gender and scholastic achievement. In the users group considerable differences have been noted as to social loneliness with regard to the duration of time spent on *Facebook*.

It is encouraging to observe that our sample of adolescents do not feel lonely and that their level of self-respect is above average which may implicitly point at their being satisfied with the quality of their social contacts. One of the conclusions is that both genders engage in *Facebook* activities mostly for social contacts and conversation as well as for expanding their own social network.

Keywords: loneliness, self-respect, adolescence, Facebook

Ратко Р. Божовић
Универзитет у Никшићу
Филозофски факултет, Никшић

УДК 316.728:640.43
Прегледни рад
Примљен: 27. 09. 2012.

ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ КАРАКТЕР КАФАНЕ

Сажетак: У раду се разматра кафана као установа која у друштву обавља низ дјелатности (улога) које се не тичу директно кафанског живота. Те дјелатности су најчешће виртуелног карактера и тичу се ствари из области политичке власти, економског развоја, цивилизацијског напретка и културног осмишљавања живота.

Но, не може се заобићи ни деструктивност кафане, у последње вријеме посебно кафића гдје се напијање јавља као произвођење и покретање разних деструктивних и аутодеструктивних радњи.

Такође се у раду истиче отворени и затворени карактер кафанског дјеловања. *Summa summatim* кафана се посматра не као установа изолована од постојећих друштвених токова, него напротив, као одређени израз и консеквенца друштвеног стања какво оно јесте.

Кључне ријечи: Кафана, кафић, напијање, књижевно-боемски живот, различите кафане

Отвореност кафане

Кафана, и то углавном, она која егзистира у стилу старе „класичне кафане“, али не она савременог изгледа као што су данашњи кафићи, јесте институција од, прије свега, одређеног јавног интереса као што је и опробана форма разнородног заједништва. Она је, поред организованог и јавног дјеловања, и виртуелно огледање у другоме као и другог у нама самима. Кафана може бити лежа за разно-разне деструктивне радње, али и обрнуто, стимулативни фактор за разноврсна испољавања разноликих појединаца. Кафана, истовремено изнуђује и принуђује, и то тако да је тешко установити да ли је одређено изнуђивање принудног карактера или бива обрнуто, гдје се више изнуђује него што се то намеће као нужна наредба или присила. Колико смо пута били у кафани, а да то нијесмо не само планирали него нијесмо ни жељели, а колико пута нијесмо били иако смо то не само жељели него смо и планирали. Тако нам боравак у кафани обично дође и као наметнута и као добровољна потреба. Истовремено, кафана је одраз и израз одређеног друштва и то тако што је различитог нивоа за разне категорије људства. Има их ексклузивних, елитизирајућих, престижних за опомену господару „дубоких цепова“ а има и оних других за „плитке цепо-

ве“, за рају, за пролетаријат или још више за лумпенпролетаријат. Но, ипак та кафанска стратификација није тако изражена да би се по њој кафане строго дијелиле по слојној стратификацији њезиних потрошача. Каква год да је социјална слика кафане или кафана она се опет не поклапа увијек са количином попијеног пића или по гостима с обзиром на њихов социјални статус. Тако многи добростојећи људи не пију уопште или ако и пију, пију чашицу или двије да би неки од оних са дна социјалне љествице пили што више као да су материјално богатији. Пијење, дакле, разних алкохоличких пића у већим количинама није „посебна привилегија“ имућних људи.

Кафане су, кроз различито вријеме, више опстајале него друге институције, нпр. културне, штавише опстају више и њени културни програми него комплетно институције културе. Но, служиле су кафане и владајућим политичким снагама за разноврсне потребе, највише за потребе које су у функцији сигурносног владања и дужег опстајања на позицијама власти. У те сврхе сналазиле су се кафане на различите начине, све ради сигурнијег опстајања и бољег зарађивања новца.

У кафани су настајале и одређене вриједности. Истовремено, уз уобичајене, ницале су нове вриједности. Уосталом, кафана јесте саставни дио живота сваког организованог друштва и њених појединачних грађана. Без њих, не би био потпун друштвени живот. Нешто би недостајало и то не само оним са више чашица него и оним без чашице. Данас уживамо пуну слободу кафанског живота без обзира на полне разлике. Скоро као да се такмичимо у погледу тога ко ће прије доспјети у кафану. Социјална дистанца кафанских конзумента више је изражена по кафанама („свако бира своју кафану“), него што се бира нешто унутар саме појединачне кафане. Кафани почињу да буду склона и дјеца. Тако, може се рећи, живи кафански живот. Према томе, кафане живе свој живот; једноставно опстају у било којем облику друштвене заједнице. Но, те „кафанске дјелатности“ ипак нијесу формално инситуционално утврђене, већ се претежно неформално одигравају.

Једноставно речено, постоје кафански људи који су регрутовани од разноврсних категорија конзумента и различитог су социјалног статуса. Постоје они скромни људи који обавезно иду у кафану на кафу и читање новина. Али, има и оних који у кафанама пију до изнемоглости. Њима кафана баш добро дође због напијања, све до свеколике исцрпљености. Када изађу из кафане у којој су се напили, скретања нема са основног пута. Једино се живот може одвијати од кафане до кафане, као да је само тамо живот прави. Некима и јесте. Но, поред тих таквих кафанских људи постоје и други. Друго су они који у кафани остварују разноврсне интересе. Кафана им дође полигон за остваривање разноврсних интереса и најчешће непотребних потреба, најчешће потреба преко мјере. Кафана служи и за дружење уз кафу и/или чашицу, без напијања, поготову напијања преко мјере. Поред тога, што је, уз чашицу, мјесто за лијечење тјескоба, кафана је мјесто и за жучне расправе и стваралачке изазове. Она је исто тако и мјесто (формално и неформално) за размјењивање различитих мишљења, као и за разумијевање искуства својег и искуства другог. Кафана је мало гдје остала на истом, непромијењеном. Мијења се и те како она, прилагођава новим условима.

Период транзиције из бившег комунистичког или социјалистичког политичког поретка у грађанско друштво прати масовно настајање и отварање

кафића гдје сви личе једни на друге. Сабијеношћу на малом простору кафићи парадоксално губе своју непосредност. Само споља гледано, изгледа као да остварују највећу интиму. Поред тога, кафићи ипак деструктивно дјелују на млађу генерацију. Разлика се највише јавља у погледу луксуза једних у односу на друге као донекле и по локацијама самих кафића. Кафићи увелико служе постојећим политичким структурама као типично „навијачка политичка језгра“ једне или друге политичке оријентације када се у кафанама жучно расправља (навија) за своју страну. Сретен Вујовић ће то добро запазити и показати на примјеру Србије, посебно на примјеру главног града Београда: „Изгледа да кафане нису сасвим изгубиле на важности и да ће се у политичком смислу ревитализовати, ако ни због чега другог, а оно због овдашњег менталитета и политичке културе који се спорије мењају од других ствари; али и због недовољне изграђености осталих демократских установа. Наравно, при том не треба занемарити нараслу улогу кафане у Београду због појачане трансформације ове метрополе у последњих десетак година“ (Вујовић 2010: 88–89). Али, колико се год друштво трансформисало у процесу транзиције, кафански живот је отишао даље од постојећег стања (напријед или назад) са све већом поплавом кафића, тако рећи на сваком ћошку. То тако далеко иде да „класичне кафане“ ако се нису прилагодиле новом начину организације рада, оне су се онда најчешће угасиле. Тако су кафане једноставно (пре)живјеле наглу промјену организације друштвеног живота. Једноставно су се преселиле из пређашњег свакодневља у једно ново свакодневље, када су се сви мање-више нашли или задесили у кафићима: стари и млади (истина, млади више све до малолетне дјече), образовани и необразовани, имућни и неимућни.

Постоје кафане у разним друштвеним срединама, да не кажемо у свакој средини налазе се неке посебне кафане, уза све друге кафане које дају одређени имиџ кафанског живота средине уопште, него и укупног друштвено-културног живота те средине. Такве су кафане препознатљиво утицајне на свакодневни живот. Веома упорно појачавају и одржавају кафански живот у друштвима у којима чинодејствују. Поменућемо такве двије (чувене) кафане, једна је у Нишу (у Србији) а друга у Шпанији. У Нишу је на далеко чувена кафана звана *Галија* по којој је иначе, добио име познати нишки рок бенд да би се ту поред рокера стационирали још: „љубитељи новог таласа, металци, хипици, добре „рибе“ и оне друге, средљошколци, студенти те разно-разни уметници и песници, што улични, што салонски“ како то описује Александар Благојевић нишке кафане, поготову како су некада (прије 90-их) биле препознатљиве једним распјеваним или (боље речено) распричаним стилем (Благојевић 2010: 988). Наспрам Галије у центру града, „живјела је раније пуним животом“ на периферији Ниша кафана (крчма), звана *Церима*. Иначе, посебно су интересантне те периферијске кафане које напросто нуде кафански живот, нешто што живи у човјеку као дио његове пуније егзистенције. То, дакле, на доста чудесан начин, показује чувена периферијска крчма *Церима* на граници Ниша и села *Доњи Комрен*. У ствари, Доњи Комрен није ни село ни град. Али, кафана *Церима* репрезентује једно и друго (мало село, мало град) са специфичном аромом нишког краја, посебно оригиналном „својом химном“ која гласи: „Казуј крчмо Церимо...“, чиме показује свој животни *cod*. Тиме *Церима* конкурише *Галији* са различитостима које су посебно интересантне. Познати социолог са *ex*-југословенског просто-

ра Драгољуб Б. Ђорђевић, понио је печат тог (нишког) краја, а још интензивније новог доњекотренског локалитета. Написаће „читаву“ прилично обимну књигу о крчми, *Казуј крчмо Церимо*¹*. Па ево шта он на једном мјесту у књизи каже о ономе шта је и колико све Церима учинила у његовом животу:

Без обзира на кафанско скиталаштво и искуство за поштовање, нигде и никада се нисам пријатније осећао но у Цериминој кафани. Да ли само због њене атмосфере и онога што се у њој дешавало – друговања, опијања, музике, певаљки и конобарица – или због најлепших година у којима сам био, *матурантских, студентских, последипломских и докторских* дана и последње благодатје деценије пропале нам земље једног уистину невиног времена, не успевам да одгонетнем.

Буди срећан и бићеш добар – изрека је стара. Кафана ме чинила срећнијим а ако ми је уделила и мало доброте – имам ли је уопште и учинила бољим човеком, ред је да јој се захвалим. Кафана Церима је одиграла ту улогу кључном исечку мога живота (Ђорђевић 2011: 56).

Очигледно је да је Ђорђевић кафански човјек; прави бекрија. Али, онај човјек који се у кафани не губи. Друго је питање колико он губи у кафани. Довољно је чути ову његову исповјест и закључити тако, па иако Ђорђевића нисмо ни видјели. Можда га кафана инспирише да ствара. Изгледа да Ђорђевић стварајући пије и исто као што пијући ствара. Не заборавимо да је Ђорђевић стварао веома вриједно, а ствараће, све су прилике, још. А кафане, отприлике, још би стварале да има више Ђорђевића. Али, у свему овоме, најбитније је то да он ствара.

Чувене су кафане по свијету, поготову оне које окупљају стваралачко-боемски свијет. Једна од таквих је кафана *Четири мачора* у Барселони (Шпанија), названа по четворици боема (Ромеу, Касас, Утриљо и Русињол). Русињол је сматрао што је и записао да кафана „Четири мачора“ треба да буде мјесто за цио свијет – „свратиште за разочаране, топао кутак за носталгичаре, готска пивница за љубавнике са севера и андалузијско двориште за љубавнике са југа. Место где се лече болести нашег времена“ (Диас, 2010: 923). А Ортега и Гасет је чак смјело исказао суд – да се Шпанац највише предаје послу за вријеме седељки, ваљда мислећи да је тада слободан, независтан од разно-разних татора у животу свакодневне егзистенције. А једно од мјеста, или боље речено миљеа, за такво нешто је баш кафана или одређеније сједељке у кафанама, гдје „на сједељкама – закључује Ортега – Перес показује Гомесу свој карактер“ (Ибид., 2010: 925). Колико само неиспаваних ноћи и осванулих јутара боемског свијета напросто отпрате предодређене кафане за такву свакодневницу коју баш упражњава тај боемски свијет. У кафанама, иако не тако студиозно, уз објаву већ створених стихова поетског израза, рађале су се нове строфе или је боеме на то подстицало боравање у кафанама.

Кафана за сваког

Без обзира на то што су финансијске могућности оних који чешће борава у кафани различите то опет не значи да ће и пијење бити диференцирано

¹ Периферијска кафана и околн ње, града Ниша.

према тим могућностима. Напротив, дешава се да више пију они који скоро не могу да плате (сиромаси) него они са „дубоким џеповима“ који могу да плате. Склоност пићу је једноставна претпоставка да се човјек напија више него што треба. Кафана, иначе, изједначава феноменолошки разне категорије људи, без обзира на то што се суштински, или по разним обиљежјима, међусобно знатно разликују. Са „чашом“ сви постају једнаки. Кафана је за сваког, такорећи без разлике, отворена до фајронта. Сви могу, на извјестан начин, пити до „миле воље“, без предаха. Иначе, кафана је установа друштвеног карактера, може се рећи више него многе друге установе. Њој се приклањају кафански људи, али и они који, може се рећи, уопште не конзумирају алкохолна пића.

Кафана, скривено откривају, али и обрнуто откривено сакривају. У њима се воде разни тајанствени разговори и договори. Тако нијесу ријетке појаве да се у кафанама склапају тајни договори и уговори као и јавно објављују и прослављају промјене, разни резултати и сл.

Кафана је, у најмању руку, чудесна установа друштвеног живота. Дужина боравка у њој не мора подразумевати и пијење веће количине алкохолних пића. Чињеница је да сваки абонент кафанског живота, ипак подлијеже искушењу да га тај кафански амбијент придобије за себе и отвори му душу за живот лагодне опијености. Театролог Мухарем Первић ће изрећи читаву тираду позитивних особина кафана: од доконости до доколице, од слободе изражавања до ђутљости и сл. Овдје добро дође да њему самом препустимо да каже оно шта има рећи: „У кафани вас воле и они који вас не трпе, оговарају, и они који вас цене. Кафана је једина топла туђина. Немаш куда, али у кафану увек можеш! Највећа сцена кафана обликује посебне глумце; сваки гост има неку врсту дара: један је брбљив, други уме да слуша, трећи увесељава, четврти зна на стотине вицева, пети мисли своју бригу где му је супруга, деца шта раде? Никог довољно не познајете и нико вас не зна у прсте, али сви сте чули један за другог. Гурмански ум кафаном шири и расипа причу, радост, смех! Догађаји из војске, ђачки, кафански, ловачки; прилика да причаш што ти падне на памет! Можеш бити првак у пливању, шаху, кафанска је прича моћна, лако се шири, готово је универзална“ (Первић 2011: 58). М. Первић ипак претјерује када истиче ову стваралачку екстазу у кафани гдје кафански живот ствара услове као подстицаје за стварање дјела високог домета такорећи у свим областима стваралаштва. Питање је колико кафана заиста инспирише, а колико дестимулише ствараоце да стварају врхунска дјела умјетничког израза, колико, у ствари, тиме бива вулкан који просипа лавину стваралачких чуда (о томе вид. опширније: Божовић 2011).

Друго је питање помпезно-потрошачких славља, која су иначе, прави излог новог доба које (до)носи један нови друштвени слој, да не кажемо „нова класа“. Та „нова класа“ представља театрализацију друштвеног живота, а добро је маркира Јелена Ђорђевић када каже: „Театрализација друштвеног живота представља саму срж светковине, а ова опет, моћни друштвени механизам разрешења сукоба“ (Ђорђевић 1997: 53).

Постоји и онај вулгарни облик кафанисања „људи“ као међусобних конурената на заузимању или освајању власти – важно је пити противника, како би „искреније (про)говорио“ (открио се), у ствари, открио тајну. Живи се неко ново вријеме и када су у питању кафана, односно нови кафићи којих има

на сваком кораку. А какви су нам некада били тротоари без било какве значајне улоге? Данас су претрпани када је лијепо вријеме са баштама разних *кафића*. Када већ помињемо кафиће, онда је потребно још нешто рећи о њима као *новом облику шрошења слободног времена*, прије свега, младе генерације. Са кафићима и њиховом пренатрпаношћу само се причињава да је тиме створена већа блискост између конзумента него што је то била у „класичним кафанама“, поготову оним „класичним“ гдје се окупљао боемски свијет.

Поставља се једно битно питање које гласи: које је и какво то вријеме као што је проведено вријеме у кафићима? Јели то дио слободног времена или је то изнуђено, нека врста „слободног“ вријемена? Колико је то вријеме сагласно са некадашњим боемски проведеним временом у одређеним кафанама, као што су нпр. неке специјалне кафане у Београду, па и у неким другим (махом већим за наше прилике) градовима у Србији. Неке од тих кафана представљале су типичне умјетничке клубове. Једна је, иначе и названа клубом, *Клуб књижевника* у Београду, Француска 7. У њима се одвијао књижевни живот иако се више препјевавала него што се стварала нова поезија. Неке од најстаријих кафана биле су *Хећим Томина* и угледна *Ћар Тасина* или кафана *Три шешира*. Познате су и данас *Мадера*, *Два јелена*, *Дом омладине*, *Кафана на Коларицу* и друге кафане у којима се одвијао књижевни живот у оквиру културног, или још уже у оквиру умјетничког живота, гдје је посебно препознатљив књижевно-боемски живот. По томе су биле познате и на ширим друштвено-културним просторима од простора на којима су чинодејствовале.

Познато је да постоје кафане одређених струка (професија), *сџуковне кафане*, које су окупљале нпр. занатлије разних профила стручности, као и типично радничке кафане, па уз ресторане, кафане скромног изгледа као и скромне услуге са популистичким забавним програмом, тзв. „кафане за свакога“.

Интересантна је, такође, стандардна појава која се јавља у скоро свим градским срединама постојање *градских кафана* (како их називају), посебно репрезентативним и рекло би се истакнуто отменим. Највише ћемо на њих у разним градовима, већим поготову. Обично су намјештене на главним трговима или посебно на значајном тргу или у главним улицама са што истуренијом баштом према главном тргу. Можда су постајале „градским“ (по имену) само зато што се у њој и око ње окупљају „прави грађани“ („старограђани“), тј. они који нису земљаци нити сељаци, него генерацијски грађани тог града, гдје су се родили и то не само постојећи грађани већ и њихови преци. Негдје и некада иде до сасвим нерационалне подјеле грађана, гдје „грађани“ умишљају да самим рођењем припадају посебном соју, па би онда и друштво требало да их тако третира. Пребрзом индустријализацијом и њој пратећом, иако закасњелом урбанизацијом формира се тип сељака-грађанина, полутана, који живи на селу или је чврсто везан за село иако ради у граду. Два типа су са одређеном везом са градом, с тим што, један и други тип рачуна за себе да није више сељак, него, да кажемо, неки нови тип грађанина; један од њих двојице је онај који се настанио у граду па, према томе, град му дође као стално мјесто боравка, а други је онај који се није помјерио из свог села, али јесте помјерено село према граду, па и град према селу. Дакле, урбанизацијом равничарских села ближих граду, прије свега, остварених унутрашњом урбанизацијом (изградњом инфраструктуре) на нивоу града сељак све више хоће да живи градским начином

живота. У таквим околностима кафана (и то она у граду а и она на селу) задовоља, поред осталог, културну димензију и тако да на неки начин, бива културна установа.

Кафана је мјесто: састајалиште и свратиште; мјесто за спорење, али и мјесто за успостављање контаката, исто као што је мјесто замарања тако је ако не још више мјесто освјежења послје тешког и монотоног рада; она је, дакле, све то и још по нешто што друге установе нису.

У кафанама су настајале вриједности разноликих облика. Уосталом, кафана је саставни дио живота сваког организованог друштва. Без кафане, дакле, не би био потпун друштвени живот. Кафане су дуго, такорећи скоро до прве половине 20. вијека, биле „мушке установе“ (само за мушки свијет), посебно у друштвима са патријархалним друштвеним заједницама. За велико чуђење је било видјети у кафани даму саму без мушког свијета у њеном друштву. Дуго је трајала та полна дистанција према кафанама, тј. друштвена херметичност када су у питању жене (њихова спољашња друштвено обавезујућа скромност). А, данас уживање пуне слободе тиче се самог питања кафанског живота, па тиме напросто изгледа као да се такмичимо ко ће до ње прије доспјети. Чак су јој и дјеца, све више, склона, а већ да не кажемо адолесценти. То бива тако, да кафане углавном опстају, било у овом или неком другом облику испуњавајући дио живота било којег облика друштвене заједнице.

Три значајне улоге кафане као што су *хоејско-стваралачка*, *комерцијално-трговачка* и *идеолошко-политичка* знале су се одвијати у кафани у њеној историји, а одвијају се и те како данас иако спорадичнијег карактера. Те улоге нису строго формално-институционално утврђене већ се претежно неформално одигравају.

Кафане су мјеста или установе гдје се највише точи пиће, умјерено или прекомјерно. Кафански људи се знају на различите начине опијати. Једно су они који се знају онако „од ћефа“ пити, али ипак ријетко, а друго они „класични“ алкохоличари који често пију и све тако до оних који од пића чак зараде *delirium tremens*. Није ријетка појава да се баш на основу оваквих случајева кафане показују као мјеста за испољавање деструктивних и аутодеструктивних радњи, посебно код адолесцената. Нису ријетке такве појаве ни код особа старијег старосног доба. Кафане су препознатљиве као мјеста за откључавање затворених емоционалних стања код човјека. Обично при пићу наступају различите агресије које иду све до насиља над човјеком и на стварима, посебно вриједним и/или скупочијем. У посљедње вријеме у кафанама (или у кафићима) одигравају се, чак заказују, туче и масовнијег карактера, посебно деликвентна које се неријетко израћају у међусобна убијања. Тако у кафанама зна да пулсира негативна страна живота, гдје се губе људски обзир.

Поред ове мрачне стране кафанског живота, постоји и она, „при пићу весела“ као (позитивна) страна људске егзистенције. Породично кућне свадбе, све више замјењују организоване свадбе у кафанама и то неке у ексклузивном амбијенту као што је вила на Дедињу (Београд) – „Јелена“, у својини браће Карић. Те свадбе су посебно гламурозног карактера. Оне се појављују и као прилике које условљавају потрошачку неумјереност („одријешену кесу“), гдје долази и до својеврсног такмичења у томе ко ће се више потрошити и тиме преко „свадбене тржнице“ истаћи у свијетлу „новопечених“ богаташа. Потро-

шачка галантност није у сврху уваженог гостопримства него више у функцији такмичарског престижа. Кафана као ексклузивитет ту добро дође као јавни полигон надметања – ко има више и може боље. Кафана за њих служи у промотивне сврхе и онда када је употребљена за витализацију себе и своје породице, па на неки начин и самог друштва. Кафана браће Карић, у ствари, вила звана „Јелена“ служи за сталну промоцију декора вриједности нових власника и без свадби и рођендана, што представља својеврсну театрализацију друштвеног живота. Овакве ексклузивне кафане салонског типа „умивене“ од свакодневице највише се користе за гламурозне свечаности, гдје се свадбује и славе рођендани дан и ноћ све до физичке исцјељености.

Тако је то у односу на некада, прије транзиције, када се рођендан заборављао као да није ни постојао. Напросто, нису га се ни сјећали. Одједном датум рођења код „нових личности“ постаје нешто што је специфичан догађај који се слави „на високој нози“, када се клопа и немилосрдно пијанчи „од јутра до сјутра“.

Интересантно је и то што кафане (посебно одређене) уопште играју запажену друштвену улогу у свакодневном животу, и без обзира на то што кафићи експанзионистички заузимају сваки облик угоститељства, па и кафане преуређујући их у нови стил упражњавања кафанског живота; отуда, на неки начин и укупног друштвеног живота. Опет и у тим радикално измијењеним условима кафане опстају и играјући запажену улогу у средини у којој егзистирају. Тешко да могу бити празне и у најтежим тренуцима друштвене кризе.

Карактеристични су страни називи одређених кафана, али и њихова проблематична одрживост пред поплавом на сваком кораку нових кафића у друштву упечатљивих и егзистенцијалних оскудијевања, са неадекватно (често вулгарно) употребљеним домаћим називима (нпр. кафана „Његош“).

Постоје ексклузивне кафане, претежно специјализоване за одређене конзумерске групације (или слојеве). А наспрам њих постоје оне општег карактера за све категорије људства. Овај тип кафане општег карактера наћи ћемо у кафани званој Херцеговина. Она постоји већ скоро 80 година (изграђена негдје око 1925. године) у Херцег Новом. У часопису *Голуба*; Слободан Паповић ће забиљежити поред осталог и ово: „Била је то кафана и за господина и за радника и директора, богатог и сиромашнога“ (Паповић 2010: 27). Још додајмо томе да је била и за Бокела и за Конављанина као и за Требињца. И то није све. У *Херцеговини* су боравили познати боемски писци, гдје су, у ствари, „боемски стварали и стваралачки боемисали“. Такви су били Бранко Ћопић као и Душан Костић. Зуко Џумхур је још од почетка посјете Херцег Новом намјерио да остане у њему. Он, рођени боем у друштву, а и када је сам, често је, у боемском стилу, остајао до фајронта у *Херцеговини*.

Дакле, кафана *Херцеговина* је била својеврсна неформална установа свакодневља која је опстајала кроз различито вријеме и за дужи период времена.

Политичка догађања и то различитих облика и нивоа одигравају се у кафанама. У кафани се знају водити жучне и исцрпљујуће расправе, и то дању и ноћу, у вријеме радног и у вријеме слободног времена. У њима се чак доносе круцијалне одлуке, скидају „политичке главе“, договара стратегија политичког владања грађанима. У области политике кафане знају бити кулисе иза којих се доносе кључне политичке одлуке које су претежно неформалне природе.

По томе је била препознатљива политичка пракса бивших комунистичких друштава. Тако се уз чашицу или и без ње градила стратегија политичког владања грађанима као масом, гомилом, опет у кафани иако се увијек није морало пити. Јирген Хабермас истиче значај кафане уз салоне у Француској као једне нове публике која зна критички резоновати. То се догађа са појавом грађанског друштва у области привредног развоја и нове политике са новом елитом којој припадају и интелектуални слојеви, прије свега, ствараоци, књижевници, сликари, позоришни људи, музичари. Није случајно наглашава Хабермас ни то што се, отварају нова позоришта. Већ у првој деценији осамнаестог вијека у Лондону било их је преко 3000, „свако са својим уским кругом сталних гостију“ (Хабермас 1969: 44). Кафане су посебно одиграле улогу омасовљења разних категорија друштва, чиме су, у значајном мјери, стварале предуслове рађања једног новог свијета грађанског друштва наспрам „старог“ аристократског уређења. Хабермас експлицира ту отвореност кафана: „Кафане су широм отвориле своја врата и то не само вишим круговима.“

Кафане су допринијеле и то не безначајно вјештини политичког реаговања, а и политичкој орјентацији грађанске јавности, како то уочава Љубомир Тадић и јасно истиче да су „прва стецишта приватних људи окупљених у публику била [...] у кафанама и у аристократским салонима, тим чудним мешавинама старе аристократије и нове интелектуалне елите поникле из богатих и образованих грађанских кругова. Фасцинирајућа снага речи, његоване оштре досетке и могуће аргументације, једном речју реторска резоновања првобитно посвећена литератури и уметности која се непосредно коментаришу. Али ова рудиментарна јавност још увек је затворена у тајним или барем за широку публику неприступачним састајалиштима елитних кругова. Јавност је била, другачије речено, сведена на уску публику“ (Тадић 1969: VII). Тако је кафана, уз салоне, имала веома значајну улогу као мјесто окупљања разних категорија људства који све више критички мисле (резонују) и то своје мишљење „на глас“ саопштавају и тим оглашавањем упозоравају да се боре за један другачији поредак вриједности. Тај процес ослобађања од угушености мишљења наметнутог потчињавања двору, гдје се прво књижевници, музичари и позоришни умјетници, међу њима и сликари, еманципују, од еснафа, двора и цркве, све чине да из заната настаје слободно вријеме (*ars liberalis*).

Постоје одређене ексклузивне кафане, одређене за грађење имица, гдје примају специјално (свечано) обучене слојеве. Посебно су чувене и значајне аустријске кафане, а међу њима бечке које се намећу читавом свијету, као посебно уређене и организоване. Према томе, „ко хоће то да разуме мора да зна да је бечка кафана установа посебне врсте коју не можеш упоређивати с ниједном сличном на свету. То је заправо некакав демократски клуб, доступан свакоме за багателну шољу кафе; за овај мали допринос гост може да седи сате и сате, зија сате и сате, расправља, игра карте, прима писма, а пре свега, прочита неограничен број новина и ревија“ (Година Голија 2010: 918). Дакле, кафана уређена са одређеном намјером добре организације представља значајно бора-виште људи за извјесно вријеме и период слободног или ослобођеног времена.

Каква год да је социјална слика кафана (или кафанâ), она се опет не поклапа са количином попијеног пића, нити са гостима с обзиром на њихово социјално стање из једноставног разлога што многи добростојећи људи не пију уопште или ако пију, пију само чашицу или двије да би неки са дна социјалне љествице пили и много више него што то чине имућнији слојеви друштва, што опет не значи да одређени припадници виших слојева не знају немилосрдно кафанчити.

Кафана је сачувана и истовремено одбјегла друштвеност. У кафани се тражи друштво искрено и неискрено. Питање је ко највише воли кафану, или они што стално дежурају у њој или они који бјеже од ње, да не би остали дуже у њој.

Није случајна изразита посјећеност кафанама када у друштву влада криза. Тада кафане знају бити препуне. И данас је исти случај са кафићима. Углавном, кафане су мјеста гдје се човјек сам себи исповједа за многе недаће које га срећу у животу и тако преживљава својеврсну катарзу као облик избављења од разних животних проблема.

Кафана није исповједаоница разних свакодневних невоља са којима се човјек среће, она је прије одбјег од тих проблема и врста њиховог заборава. Кафана је као установа која у друштву обавља низ дјелатности (улога) које се не тичу директно кафанског живота. Те дјелатности су најчешће виртуелног карактера и тичу се ствари из области политичке власти, економског развоја, цивилизацијског напретка и културног осмишљавања живота. Но, не може се заобићи ни деструктивност кафана, посебно у последње вријеме кафића, гдје се напијање јавља као произвођење и покретање разних деструктивних и ауто-деструктивних радњи.

Summa summarum кафана се не посматра као установа изолована од постојећих друштвених токова, него напротив, као одређени израз и консеквенца друштвеног стања какво оно стварно јесте. Према томе, живот кафана пулсира у оквирима владајућих друштвених односа, гдје кафана бива више последица него узрок стања друштва какво оно јесте, а не какво ће оно бити.

Литература

- Благојевић, А. (2010), *...А за гости важи фајронџ!*, Ниш: Теме, г. XXXIV, бр. 3.
- Божовић, Р. Р. (2011), *Природност села (Огледи о црногорском селу)*, Никшић, Филозофски факултет, Институт за социологију.
- Вујовић, С. (2010), *Феномен кафана и модернизација*, Ниш: Теме, г. XXXIV, бр. 3.
- Година Голија, М. (2010), *Мариборске кафане у његовој 1900. – 1940. – његовој историји сањања и раздвајања*, Ниш: Теме, г. XXXIV, бр. 3.
- Диас, Л. (2010), *Таверне, седељке и кафане*, Ниш: Теме, г. XXXIV, бр. 1.
- Ђорђевић, Ј. (1997), *Политичке свечаности и ритуали*, Београд: Досије, Сигнатуре.
- Ђорђевић, Д. Б. (2011), *Казуј крчмо Џеримо (Периферијска кафана и околине)*, Ниш: Машински факултет Универзитета у Нишу, Београд: ЈП Службени гласник.

- Паповић, С. (2010), *Кафана Херцеговина*, Никшић: Голија, година V, бр. 10.
- Первић, М. (2011), *Отпоров и противотпоров*, (Мини есеј: *Хроника једног незадовољства*), Београд: НИН, 24. фебруар.
- Тадих, Љ. (1969), *Тајна грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса*: Предговор за књигу: Јирген Хабермас, *Јавно мњење*, Београд, Култура.
- Хабермас, Ј. (1969), *Јавно мњење (Истраживање у области једне категорије грађанског друштва)*, Београд: Култура.

Nikola Božilović

SOCIAL AND CULTURAL CHARACTER OF TAVERN

Summary: This work considers tavern as an institution which deals with a number of social functions (roles) not directly connected to the tavern's life. These functions are mostly virtual by character and are related to the area of political power, economic and civilisation development and culture.

However, one cannot forget the destructive side of the tavern, especially, at recent times, that of cafés, in which getting intoxicated appears as a producer and a stimulus of different destructive and self-destructive phenomena.

This work also stresses an open and closed character of tavern's dealings.

To sum up, tavern is not regarded as an institution, isolated from the existing social flows, but as a reflection and a consequence of a social state as it is.

Key words: tavern, café, getting intoxicated, literary-bohemian life, a variety of taverns.

Горана Ђорић

На почетку бих дала неколико прелиминарних напомена. Наиме, Национални савет за високо образовање Републике Србије априла 2010. године усвојио је текст Националног оквира квалификација за све дисциплине на нивоу основних, мастер и докторских студија. На основу тог општег оквира квалификација сада је могуће спецификовати оквир квалификација за поједине дисциплине и ово што ми сада овде започињемо је једна од дискусија које би на крају водиле изради националног оквира квалификација за област социологија.

Само да вам представим овде присутне чланове радне групе која је формирана на састанку Српског социолошког друштва: Јасмина Петровић са универзитета у Косовској Митровици, Слободан Цвејић са Универзитета у Београду, Марко Шкорић, колега из Новог Сада, Горана Ђорић из Ниша и председник ССД-а Слободан Антонић.

Претпостављам да није потребно да се питамо чему национални оквир квалификација за област социологија, али ипак желим да укажем на две ствари због којих је, по мом мишљењу, то важно.

Прва ствар има везе са организацијом наставе социологије на високошколским институцијама. Један добро дефинисан оквир квалификација за област социологија може да послужи као основа за формулисање исхода учења појединих студијских програма који се подучавају на департманима за социологију, а затим коначно и исхода учења појединих предмета, начина на који се та обука обавља, оцењивања стечених знања и вештина који би у крајњој линији требало да резултују одређеном квалификацијом наших дипломираних студената. У том смислу овај национални оквир за област социологија на неки начин, уназад, редефинише процес образовања социолога.

Међутим, кад гледамо унапред, односно на тржиште рада за које спремамо те наше социологе, национални оквир квалификација за област социологија је информација послодавцима, како приватном сектору, тако и државној администрацији, затим другим институцијама високог образовања на којима ће наши студенти евентуално да наставе студије, и уопште читавој друштвеној заједници, о томе шта ми гарантујемо да дипломирани социолози знају и умеју да раде. То је други разлог због чега сматрам да је важно да постоји национални оквир квалификација. Позивајући се на тај оквир можемо са пуно оправдања да захтевамо да се дипломирани социолози запошљавају на одређеним радним местима (генерално у систематизацији радних места у Републици Србији, а онда и у појединим институцијама), ако не као искључиви експерти, а онда као представници једног занимања из којег се запослени на одређеним радним местима могу регрутовати.

Чини ми се да пре него што испоставимо те захтеве друштвеној заједници треба да нам међусобно буде јасно шта је то што дипломирани студент социологије, било да је завршио основне, било мастер студије, било докторске студије, у ствари уме да ради.

Ето то је била нека почетна идеја. На екрану видите попис питања о којима, по мени, у овом тренутку, на самом почетку дискусије о Националном оквиру квалификација за област социологија, може да се разговара. Наравно овај по-

пис питања нити је свеобухватан, а са становишта једног оваквог округлог стола може да буде и сувише обухватан тако да не можемо да га темељно исцрпимо, али мени се чини да је велики успех овог стола, или да ће бити велики успех овог стола ако макар дефинишемо која су то питања на која треба да дамо одговор у формулацији националног оквира квалификација за област социологија.

Свако од нас из радне групе ће о неком од ових питања нешто рећи.

За почетак, ја бих пробала да предложим један могући оквир квалификација за област социологија у Србији за који одмах морам да кажем да тражи дораду и употпуњавање. Оквир је направљен као својеврсна компилација или прилагођавање два национална оквира, једног који је Национална агенција за контролу квалитета урадила у Великој Британији, а други који је америчко социолошко удружење направило за америчке социологе, односно за образовање социолога на америчким универзитетима. Ја сам пробала да направим једну компилацију спајањем та два предлога и рећи ћу вам на крају зашто мислим да је, иако у великој мери још увек стојим иза тако насталог оквира, он остао кратак за неколико ствари.

Може се кренути у израду Националног оквира квалификација за област социологије на различите начине, просто због вишедимензионалности квалификације социолога. У овом предлогу, израда националног оквира квалификација је организована око четири групе питања. Ово су ствари на које мислим да један национални оквир квалификација треба да одговори:

- Прва група питања и прва врста садржаја је теоријско-појмовни апарат социолога.
- Друга група садржаја се односи на метод, односно на приступ изучавању друштвене стварности и друштвених појава.
- Трећа група тема се односи на субстантивни обухват – које области у друштвеном животу, коју врсту друштвених појава, дипломирани социолог зна да анализира.
- Коначно, као резултат те три ствари, ми имамо оно што се зове компетенција, заправо конкретно за шта је један дипломирани студент који је савладао одређени теоријско-помовни апарат, метод, субстантивно познаје одређено подручје, оспособљен – шта он, у ствари, зна да ради.
- На крају, пета група су отворена питања – а то је оно што се након покушаја одговора на ове четири групе питања показало као недовршено.

Нећу ићи у детаље у излагању, само ћу навести шта се појављује у ова два оквира квалификација, америчком и британском, на нивоу теоријско-појмовног апарата. Једна ствар је да дипломираном студенту буде потпуно јасна особеност социолошког приступа у анализи друштвене стварности у односу на друге друштвене дисциплине. Друга ствар је да познаје основне теоријске приступе у социологији. (Сада нећемо улазити у то шта значи познавати теорију.) Трећа ствар, да познаје кључне појмове и њихову теоријску међуповезаност. Само да наведем који кључни појмови се наводе у британском и америчком оквиру квалификација: то су *култура*, *друштвене промене*, *социјализација*, *стратификација*, *социјална структура*, *институционација*, *социјална диференцијација* и различити облици *друштвених неједнакости*.

Очекује се да овладавање социолошким приступом и овим кључним категоријама треба да омогући студенту да, с једне стране, уме да објасни функ-

ционисање културе и социјалне структуре у анализи друштвених феномена, и, с друге стране, да покаже разумевање односа између појединаца, друштвених група и институција. То све може да се конкретизује. На пример, нешто са чиме не знам да ли би се наши социолози сложили, макар не они који не поистовећују социологију са социјалном психологијом, разумевање односа између појединаца, група и друштвених институција у америчком моделу, такво је да је студент у стању да: објасни социолошке детерминанте развоја личности, разликује социолошки приступ у анализи личности актера од психолошког, економског и осталих приступа и коначно покаже како социјалне интеракције и личности актера у интеракцији утичу на друштво и друштвену структуру. То би у крајњој линији били исходи учења унутар разумевања односа између појединаца, група и институција.

Кад се говори о методу, истичу се четири категорије исхода учења (о методу ће касније бити више речи): 1. генерално познавање основних методолошких приступа и њихове улоге у изградњи социолошког знања; 2. веома се инсистира на разумевању вредности и употребе компаративне анализе у социологији; 3. познавање низа квалитативних и квантитативних истраживачких стратегија и метода који се сада детаљније разрађују (шта то значи познавати, на који начин познавати); и коначно 4. разумевање односа између социолошке аргументације с једне стране и емпиријске евидениције, тако да је студент у стању да... (у оквиру квалификације се за сваку од ове четири категорије детаљно дефинишу исходи учења).

Приметили сте да се до сада уопште не говори о неким одређеним подручјима друштвеног живота (нпр. породица, економски систем, образовни систем). Тај субстантивни обухват социолошког знања се у оквиру квалификације појављује на два начина:

Студент треба да познаје најмање две посебне социолошке области до детаља тако да је у стању да практично примени сва своја теоријска и методолошка знања унутар анализе те две области. Не знам какво је ваше искуство, али кад ја то упоредим са оним што ми имамо на департману у Нишу мени се чини да имамо много области социолошког знања које захтевамо да студент познаје, али зато мање дубине. Дакле, површно познавање великог броја специфичних области друштвеног живота на једном релативно површном нивоу познавања.

И друга ствар о којој се овде говори (у британском и америчком оквиру квалификација), у субстантивном смислу, је познавање националног друштва, у нашем случају српског друштва, његове унутрашње разноврсности, његовог места у међународном контексту, тако да је студент у стању да... (детаљно се наводе исходи учења). Практично, све оно што је горе наведено као опште-социолошко знање сада би требало да буде демонстрирано унутар познавања националног друштва и примењено на анализу националног друштва.

Из тога што је до сада речено језгро компетенција социолога би биле следеће ствари. Ја ћу их кратко поновити. Наиме, као што видите, с једне стране се говори о капацитету или компетенцији истраживачког типа (способност да формулише и истражи социолошки релевантна питања, способност употребе главних теоријских перспектива у анализи друштвених појава, способност прикупљања, анализе, процене и преношења емпиријских социолошких информација, квантитативни, квалитативни метод, способност извођења једнос-

тавног социолошког истраживања) – дакле све ове компетенције на неки начин указују на једног социолога истраживача. Следећа компетенција је способност писања и презентовања стручног и академског текста. Ово сада мало помера компетенције ка аналитичару државних политика – способност примене социолошког знања у креирању, анализи и евалуацији конкретних мера у области социјалне и других јавних политика. И, последња компетенција се односи на разумевање етичких импликација социолошког истраживања.

Шта се отворило као питање за дискусију?

Прво, овако постављени оквир се мени чини презахтеван у односу на студентску популацију која нама долази макар на нивоу основних студија. Можда не би било лоше да покажемо шта се од овог може постићи на основном нивоу студија, а шта на нивоу мастер и докторских студија.

Друго, поставља се питање у којој мери су овако постављене компетенције усаглашене са радним местима на којима се наши дипломирани социолози сада запошљавају. Можда би требало те крајње компетенције наших социолога на конкретан начин повезати са радним местима на којима се они могу запошљавати. Мислим да би то требало да буде део једне симултане кампање која, с једне стране, креира радна места и полаже право на одређена радна места за социологе, зато што, са друге стране, ми компетенције социолога дефинишемо на начин који тим послодавцима јасно ставља до знања да дипломирани социолози знају да раде оно што се од запослених на тим радним местима очекује.

Ја сам у рудиментарном облику пробала да формулишем која су то потенцијална радна места, наравно не као конкретна радна места у систематизацији неких институција, већ генерално, као врста послова. Дефинитивно, нешто где нам се већина социолога запошљава то је *професор социологије и грађанског васпитања* што би захтевало неку врсту додатне методичке обуке. Друга врста послова су *социолози истраживачи*, чак и ако не раде у истраживачким институтима. Можда бисмо могли да „произведемо“ неког ко има добру технику прикупљања података, кроз добру обуку за прикупљање, обраду и презентовање података. То не мора да буде научник, али може да буде неко ко за друге уме да прикупи, обради и презентује одређене податке о друштвеном животу.

Трећа група су *аналитичари и евалуатори социјалних политика*, једна улога социолога коју он у Великој Британији у дужем временском периоду недвосмислено има.

И коначно нешто што би могло да се назове *пројект менаџер*. Нисам сигурна да је то добро име. Знате да, рецимо, у НЗС постоји пракса изграђивања индивидуалних и групних планова запошљавања где се, можда из перспективе акцијске социологије, поставља запошљавање појединих група као један пројекат који одређена обучена и компетентна особа може да реализује. Или, постаје све актуелније питање постпеналне социјализације, сада имамо алтернативне санкције затворским санкцијама, и имамо захтева да се формира некаква група која би те бивше затворенике ресоцијализовала, прихватила у друштвеним околностима, дакле опет нека врста пројекта са „људским материјалом“. Мени се чини да у овој епохи где сваки облик активности узима форму пројекта, са одређеним додатним знањима наши би дипломирани социолози могли да се етаблирају као пројект менаџери.

Треба можда размислити о још некој области или врсти послова за социологе.

Слободан Цвејић

На почетку да се захвалим организатору, прво Горани на доста припремљеног материјала који је олакшао да се крећемо кроз тему и на томе што је била отворена за то да чланови радне групе додају теме и питања на ову листу, јер сама та околност је већ показала до неке мере како перципирамо овај проблем и како ћемо њиме да се бавимо. Друго, мој општи став према овом састанку данас и овом питању је да је добро да данас отворимо дискусију на ову тему и да не треба да исхитрено доносимо решења док не продискутујемо шта ће бити различита мишљења и различита виђења ове теме јер није у питању само промена закона, доношење нове стратегије о високом образовању, све тежи положај социолога на тржишту рада него и проблеми са образовањем и професијом социолога у светским размерама. Пре пар дана смо добили позив да потпишемо једно отворено писмо, вероватно и многи од вас, од стране Европског удружења за социологију, због тога што и Европска комисија затвара такозвани DG за друштвене науке при ЕК што значи да ће недиференцирано дистрибуирати средства за друштвене науке, што индиректно има ефекта и на социологе, да не говоримо о томе да су неки универзитети у свету затварали катедре за социологију и да је била жестока борба да се то не уради. Дакле, ми ћемо вероватно у овој дискусији узимати неке земље и катедре као пример како бисмо формулисали студијски програм социологије, истовремено треба да будемо свесни да ни тамо где ми мислимо да су видљивији и боље профилисани, ови универзитети у својој заједници не остављају утисак да дефинишу јасан и употребљив профил, да кажем таквим речима.

Наравно, ја ћу се сложити са свима онима који кажу није проблем у самом профилу, проблем је у томе у којем правцу се развија данашње друштво и тако даље, али ми не можемо да се затворимо у своје двориште и одатле се жалимо како нас нико не схвата и не види, него морамо да бирамо пажљиво неке стратегије које ће омогућити да заправо професија буде видљива и применљива у савременом друштву.

У том смислу ја мислим да ми нисмо у позицији да дозволимо себи да превидимо овакве реалне околности и да морамо да дефинишемо овај оквир компетенција довољно флексибилно да он омогући да наша професија опстане. У том смислу ја хоћу да продискутујем, не једну тачку посебно, него општи контекст и општу поставку, кратко, јер мислим да треба да сви дискутујемо о томе.

На првом кораку хоћу да кажем да, сада кад слушам ово што је Горана изнела, имам утисак да ми већ као да дискутујемо у контексту да смо се сложили око неких ствари, а нисам сигуран да ли се слажемо. Ово подразумева, мање више, да смо ми прихватили концепцију студија отприлике онако како је она дефинисана болоњским процесом, да смо прихватили те нивое у професионалном образовању социолога какви постоје по садашњој концепцији, што по мени не би требало да буде спорно и, друго, да већ сад дискутујемо о конкретним садржајима наставе на различитим нивоима овако како су предочени овде. Онако како стоји тренутно стање са реформом наставе социологије на нашим универзитетима, ми имамо врло шаролику ситуацију која се одражава на то какви су садржаји, какве су стратегије на тим катедрама.

Прво, гледајући укупан број социолога који образују наша одељења, по мојој грубој процени то није превелики број за оно што би тржиште могло да прихвати. Ово тржиште би могло да двеста и нешто социолога годишње прихвати, ако узмете да је просечни радни век 37 година, то би значило да у Србији треба да буде запослено око 7500–8000 социолога у току сваке године. Ја не знам тренутно колико има запослених социолога у Србији, не знам да ли наше удружење има податке, али не би ме чудило да је то тако чак и у околностима у којима социологију у средњим школама могу да предају кадрови недовољно квалификовани за то. То не би требало да је спорно, према томе не мислим да разговарамо у ситуацији у којој катедре праве конкуренцију једна другој.

Међутим, имамо ситуације да негде социологија још увек није одвојена од филозофије... ако није тако, добро. Мислим на то да просто функционално не морају да се позајмљују садржаји других наставних програма да би се попунили сопствени програми студирања. Хоћу да кажем да то може да има утицаја на то каква ће се концепција студија социологије дефинисати и афирмисати кроз то.

Следећа важна ствар, ако полазимо од исхода па идемо у назад, ка садржају и начину наставе који треба да произведу одређени исход, што је по мени природан и логичан процес, ми морамо да пођемо од реалних околности, од тога шта постоји на нашем тржишту и од тога шта је пројекција за неки догледан период како ће се одвијати ситуација на тржишту рада.

Једна важна ствар јесте да ми дефинишемо некакве профиле социолога, и Горана је понудила једну листу која се мени чини мање-више исцрпном. Око овог што је до сада поменуто углавном постоји консензус. Важно питање за мене јесте на којем нивоу студија ће се формирати ови профили, односно ми можемо да идемо ка томе да формирамо ове профиле до одређеног степена на сваком нивоу, и то је сада велико питање, шта ће бити опште студије социологије, са општим предметима и општим нивоом знања, а од ког момента ћемо ми усмеравати ка јаснијим профилима. Из тога следи веома важно питање – да ли ће те основне студије социологије бити препознатљиве на тржишту. Ми не бисмо смели да да привучемо било кога ни на три године студирања, ако он неће знати шта може да ради, или ако му барем не буде речено шта би требало да може да ради после те три године. Другим речима, мислим да треба да дефинишемо некакав профил, радно место и за оног ко је студирао три године (у нашем случају сада четири године), а да буде много јасније шта ће он радити са дипломом, тј. са завршеним мастер студијама. Мислим да ћемо мање дебате имати око докторских, више око садржаја него око тога чему докторат.

Нисам случајно поменуо ово три или четири године, мислим да је то важно питање у овом тренутку. Ми ћемо пред следећи циклус акредитације који је врло близу доћи у позицију да о томе треба да дискутујемо. Прошли пут је то питање било жртвовано због тога што смо сви имали проблем финансирања, и због финансирања није било реалистично прећи на трогодишње студије, јер би неко изгубио посао, мање би новца долазило у буџет. У овој новој ситуацији, у којој је држава спремна да финансира добар део мастер студената, треба размотрити ту могућност и опцију. Сад износим своје лично мишљење. Те четири године су превише за један општи ниво знања, а премало за добро профилисаног социолога на тржишту. И у том смислу ја видим да би они које бих ја

звао истраживач-сарадник и нешто што бих звао сарадник у истраживању или дефинисању јавних политика и нешто што не бих звао али би могло да прође, да кажемо новинар сарадник, могли да се профилишу кроз три године студија.

Професор средње школе ионако по закону ће морати да има мастер студије тако да то не морамо да дискутујемо и низом изборних предмета он може у следећем нивоу школовања да стекне квалификације из области дидактике, педагогије и психологије. Ми неко такво решење у Београду имамо и онда бисмо просто препоручили студентима шта је то што треба да раде и добијали бисмо самосталније истраживаче и наставнике као профил на мастер нивоу студија.

Оно што је битно јесте да овде треба да схватимо неке ствари које се односе на сам садржај тих студија. Ради се о томе да оно што сам ја до сада схватио бавећи се могућностима да се унапреди настава јесте да код многих наставника постоји једно, како бих рекао, линеарно схватање преноса знања студентима, где се на сваком нивоу наставе додају нове области. То је начин на који се студира. Мислим да је то погрешно, да заправо постоје области и теме које се обрађују на сва три нивоа студија, али се шири обим информација и изоштрава фокус у употреби тог знања.

Да узмем пример методологије, за мене је то једно прилично спорно место, то не би требало да иде тако што би се студенти на основним студијама учили битним епистемолошким питањима из области методологије, основним да, али не са много разраде, него би добили више практичних и применљивих знања. Значи, базичне ствари онолико колико је потребно да не употребите погрешно технике које ћете користити, да на следећем нивоу добију један шири оквир и шири контекст и да умеју да боље разумеју методологију, а на докторском нивоу да отварају питања и нуде одговоре, другим речима да унапређују саму методологију.

Значи, ово се не тиче само форме или само пуког набрајања неких елемената него се тиче и начина на који ће нешто бити конципирано. То нас враћа на почетак. Зашто разговарамо о исходима?

Основни циљ је да за ова три нивоа ми препознамо колики је ниво компетенција студената. То је тренутно важније него сам садржај јер ће вероватно различите катедре понудити различите врсте специјализација или нагласак на различитим стубовима социологије с обзиром на своје кадровске могућности, традиције и тако даље, али треба да на сваком од тих нивоа на сличан начин профилишу профил који ће одатле изаћи.

Ненад Поповић

Ја сам пре свега хтео да будем практичан у овој дискусији. Ми водимо разговор о националним оквирима квалификација, о томе како да направимо једну листу компетенција којима треба да овлада неко ко је добио неку диплому на социологији, без обзира да ли је то бачелор, мастер или докторат. Слажем се да тај оквир мора да буде флексибилан, али он не сме да буде толико

флексибилан као да никаквог оквира и нема. С друге стране, не сме да буде ни сувише узан тако да се то претвори у неку врсту онога што у средњим школама чини наставни план и програм, да заправо нема никакве могућности да се на високошколским установама наставни програм обликује зависно од специфичности институције на којој се студира. Али кад правимо тај оквир, ја имам у виду пре свега његову примену. На основу тог оквира ми ћемо морати да правимо планове студија, на основу планова мораћемо да правимо силабусе за поједине курсеве, који ће тек онда бити конкретизовани и добити једну јасно препознатљиву форму.

Кад погледамо све ове материјале које нам је Горана припремила и кад имамо у виду наставу из методологије, ја сам просто пробао да видим шта је то што један човек који прође кроз цео циклус образовања социологије, шта ће он знати и, кад је методологија у питању, ево шта се ту све помиње:

- познавање низа квалитативних и квантитативних истраживачких стратегија и метода
- разумевање односа између социолошке аргументације и емпиријске евиденције
- разумевање дистинктивног карактера социологије и социолошке анализе у односу на друге дисциплине и здраворазумско објашњење.

Да би се дакле испунила таква очекивања, социолог би морао да влада знањима, и нарочито вештинама, које се односе, прво на прикупљање података (прикупљање, проналажење, повезивање информација, вештине проналажења информација на основу примарних и секундарних извора информација, процењивање и вредновање емпиријске евиденције). Ово што сада читам су тачке из већ презентованих националних програма, америчког и британског.

Друга велика област односи се на различите поступке анализе података (дакле, способност анализе, процене и преношења, комуницирања емпиријских социолошких информација, коришћење статистичких и других квантитативних техника, поступци квалитативне анализе).

Трећа група тих компетенција се односи на изразу, односно прављење нацрта, *research design*. У том оквиру очекује се да један социолог има способност да формулише, постави и истражи социолошки релевантна питања, има способност идентификовања одговарајуће квалитативне и квантитативне истраживачке стратегије и метода увиђања њихових релативних предности и недостатака и способност извођења једноставног прелиминарног почетног социолошког истраживања.

Даље се очекује да тај стручњак буде у стању да евалуира резултате добијене истраживањем, дакле да уме да процени релативне вредности конкурентских теорија и објашњења, да развије рационалу аргументацију, да интерпретира евиденцију и текст и да има компетенције да процени домете и ограничења сопственог знања.

На крају, он ће морати да влада и некаквим практичним вештинама које се односе на планирање и руковођење истраживачким пројектом, те презентовање резултата истраживања. Дакле, мораће да буде оспособљен за писање и презентовање стручног и академског текста, да има вештине планирања и управљања временом, односно управљања пројектом и вештине групног и тимског рада.

Оно што се мени одмах наметнуло као питање јесте заправо како орга-

низовати преношење, односно стицање тих вештина. Шта треба пренети студентима, на ком нивоу студија, колико детаљно? Ја се ту потпуно слажем са оним што је колега Цвејић говорио. Мислим да обуку у оквиру методологије треба почети према овешталим принципима педагошким, од једноставнијег ка сложенијем, од конкретнијег ка апстрактнијем, треба започети обуком за различите технике прикупљања података и за елементарне облике анализе тих података. И то је оно на шта треба ставити нагласак кад је у питању основни ниво студија.

Ми смо имали једну праксу у образовању социолога да прво постављамо јако високе захтеве. Како сада стоје ствари, са садашњом реформом универзитета, са редуковањем програма, мислим да мање од половине свега овог што набројам може да се стекне на нивоу основних студија. Ако мене питате, ја бих најрадије оне теме које се тичу принципа научног рада, основних приступа одложио и оставио за ниво мастер студија. И кад говоримо о компетенцијама које ће дипломирани социолог стећи, отприлике на основним студијама он ће моћи да буде у стању да прикупи податке (он ће бити неко на кога ћете моћи потпуно да се ослоните да ће моћи да поуздано прикупи податке током истраживања), владаће елементарним поступцима анализе (дескриптивна, биваријантна, евентуално статистичка контрола, на најрудиментарнијем нивоу) и биће у стању да изведе врло једноставно истраживање, дакле да буде у стању да формира један једноставан истраживачки нацрт.

Друге компетенције би требало развијати тек онда када се студент определи за истраживачки рад, дакле, када упише мастер и када крене ка докторским студијама.

На мастер нивоу би заправо требало, по мом суду, нагласак ставити на принципе и на приступе уз развијање вештина анализе података, а на докторским студијама радити превасходно на упознавању различитог дизајна и на евалуацији онога што се тренутно ради у свету у области из које ће кандидат докторирати.

Други практичан проблем који ја ту видим јесте на који начин организовати пренос знања, кроз какве курсеве и како то добро координисати са другим дисциплинама које ће се изучавати у току студија.

Ту пре свега имам две дилеме, једна се односи на однос социолошке теорије и методологије. Како се сада ствари дешавају на универзитетима, ту има јако много преклапања, мислим да се јако много исти садржаји предају и кад се говори о различитим теоријама, теоријским приступима, начинима објашњавања или тумачења друштвених феномена из предмета који се баве теоријом и предмета који се баве општом методологијом. Други проблем који би требало системски решавати односи се на обуку из области анализе података. На основу искуства које сам стекао радећи са студентима, смем да тврдим да елементарни курс статистике не оспособљава студенте у довољној мери чак ни да разумеју текстове настале на основу истраживања, да не говоримо о самосталној анализи података добијених истраживањем. На другој страни курсеви и општи приручници из методологије истраживања не посвећују овој области довољно пажње. Осмишљавање курса анализе (не само статистичке) података се због тога намеће као приоритетни задатак.

Јасмина Петровић

Спремајући се за данашњи округли сто, заправо листајући материјал који сам добила од модераторке, мислила сам да причу на другачији начин поставим, али будући да смо отворили нека конкретна питања која се тичу методологије, рећи ћу прво две три ствари о томе.

Потпуно се слажем са колегама Цвејићем и Поповићем. Ненад је сасвим конкретно изнео које компетенције треба да буду исход учења на методологији. Наравно постоји проблем како пренети та знања и можда катедре треба да размисле о укључивању студената у рад института, будући да би део знања из методологије могао бити савладан и ангажовањем у истраживањима која врши високошколска установа, на пример. Детаљан списак компетенција које нам је колега Поповић предочио је сасвим коректан. Можда том списку треба додати исход који је важан за ниво докторских студија – а то је да студент докторанд, можда већ и на мастеру, мора да разуме како одређена теорија или избор теоријског оквира води употреби одређене методе.

Што се тиче предложених тачака за дискусију, истичем да сам размишљала о више њих. Најпре, дотакла бих се процедуре доношења националног оквира компетенција за социологе. Иако је идеја већ негде поменута, пошто она није била јасно изнесена, предложила бих, да процедура доношења националног оквира буде добро осмишљена и пре свега, демократски изведена. Када радна група направи неку врсту предлога, пожељно би било да искористимо механизме СДС-а да наш предлог буде упућен свим члановима, наставницима са свих катедри како бисмо добили повратну информацију о понуђеном решењу. Могуће је да се један број колега неће укључити, али мислим да ћемо добити и одређен број квалитетних сугестија. Мислим да то није без значаја у процедури доношења коначног оквира квалификација.

На списку тема за дискусију који је дала колегиница Горана Ђорић налази се и проблем који је она желела да отворимо у данашњем разговору – да ли је социологија хуманистичка дисциплина или наука. Мислим да је то питање од кога је требало започети читаву дискусију. Ја бих га започела тако што бих проблем постулативно решила. Дефинитивно, реч је питању поводом кога се може отворити врло широка и аргументована академска расправа. Међутим, мислим да, уколико говоримо о социолошком методу на начин на који смо то вечерас чинили (сложили смо се кроз расправу и о компетенцијама у тој области – бар присутне колеге који се баве методологијом), не треба доводити у питање научни карактер социологије. Ако студенти социологије озбиљно изучавају социолошки метод, где савладавају основне епистемолошке принципе на којима се темељи наука, а потом и поједине методолошке оријентације у социологији и њихову конкретизацију кроз упознавање са различитим методама за прикупљање и сређивање искуствене грађе, постаје излишно посебно дискутовати о томе да ли је социологија хуманистичка дисциплина или наука.

По мом суду, одговор на речено питање на неки начин сугерише и оквир наставних програма који подржавају постулат (да социологија јесте наука) и самим тим нужен минимум који се захтева по питању емпиријске утемељености једне науке. У непосредној вези са реченим јесте и одговор на питање

у којој мери темељити социологију на емпиријској евиденцији. Чини ми се да нема сумње да треба истрајати на инсистирању да социолошка сазнања треба заснивати на искуственој евиденцији. У сваком случају, мера ће бити одређена садржином плана и програма за поједине предмете, у чијим оквирима би, по мом мишљењу, требало уградити захтев да се општа теоријска сазнања допуне проучавањима резултата истраживања одређеног броја проблема у посебним социолошким дисциплинама.

О поменутом питању али и ономе о чему је колега Цвејић говорио, па и о језгру дисциплине, требало би продискутовати и кроз призму кадровских потенцијала на појединим катедрама, који су до сада у великој мери бојили програме, њихову садржину, број и профил изборних предмета. Требало би скренути пажњу да је профил наставног кадра приликом акредитације одлучивао који ће од предмета ући на листу обавезних и нарочито изборних садржаја. Из наведеног разлога, потребно је прецизно дефинисати, не само шта је језгро дисциплине (што је мање више поштовано приликом састављања програма), него и на који начин су формиране/ће бити формиране групе изборних предмета. Такође, потребно је донети одлуку и о томе да ли ће студент бити у обавези да избором са листе предмета продуби знања из једне, две или више посебних социолошких дисциплина.

Што се тиче компетенеција које излазе из оквира оних везаних за саму струку, дакле, општих преносивих компетенција, будући да реч је о кумулативним способностима које се током школовања стичу, мислим да би требало да преузмемо модел са других светских универзитета, јер су углавном универзалног карактера. Међутим, око конкретног садржаја националног оквира стручних квалификација, слажем се са реченим да морамо врло, врло пажљиво приступити њиховом дефинисању, при чему их треба оставити отвореним и довољно флексибилним како бисмо заиста могли да помогнемо да стручњаци које образујемо нађу своје место на тржишту рада.

Осврнућу се на још једно питање које је Горана отворила у материјалу за дискусију који нам је упутила – тиче се односа образовања социолога и стручњака у области социјалне политике и социјалног рада. Будући да сам стицајем околности водила катедру у Митровици где се образују социјални радници и да сам активно учествовала у образовању тог профила, знам колико је важна наша дисциплина као теоријски основ на коме се заснивају остали, рекла бих оперативни предмети из ове области. Социјалне околности, нарочито оне повезане са глобализацијом и њеним последицама, пре свега оним негативним, утицале су да се знатно повећају очекивања у односу на професију социјалног радника, што у коначном подразумева да су социолошка знања крајње неопходна у разумевању друштвеног оквира у којима делују планери у области социјалне политике, али и практичари у области социјалног рада. Наша дисциплина и област социјалне политике се преклапају у одређеној мери, међутим, залажем се да програми за једну и другу дисциплину буду врло пажљиво планирани како не би била начињена грешка са формирањем фактички двопредметних катедри где бисмо добили недовршен продукт таквог образовања – неупотребљив кадар ни у једној од поменутих области.

Имамо искуства са нишком катедром за социологију која је покушала да преквалификује дипломиране социологе у социјалне раднике. Добила сам

мишљење људи из институција социјалне заштите где је преквалификован кадар добио ухлебљење, који тврде да запослени нису имали компетенције да се баве конкретним пословима у области социјалне заштите. Такође, сами полазници који су користили услуге преквалификације, веома су незадовољни квалитетом добијених знања. Истакли су да је квалитет образовања добијеног на основним студијама социологије био далеко изнад нивоа компетенција савладаваних за рад у социјалној заштити. Зато је потребан опрез са „мешањем“ образовних профила.

Потпуно сам свесна да нови тип образовног система нуди могућност комбиновања и профилисања знања за појединца, слободније кретање међу струкама, и сама се залажем за такву врсту избора, али потребно је водити рачуна да не институционализујемо неупотребљиви образовни профил који, при том, неће ићи у прилог професионализацији наше струке.

Марко Шкорић

За разлику од претходника, који су говорили углавном о организационо-практичним проблемима, фокусирао бих се на питање да ли је социологија хуманистичка дисциплина или наука, јер сматрам да највећи број проблема које има наша наука проистиче управо из ове дилеме. Нажалост, већина социолога сматра да је социологија хуманистичка дисциплина, што се пренело и у велики део јавности, која је перципира као ближу књижевности него осталим друштвеним, а поготове не природним наукама.

Социологија се, према неким ауторима, може поделити на научну, хуманистичку и артистичку, иако су могуће разне поделе, али само схватање да социологија може да буде хуманистичка и артистичка, заиста говори, што се мене тиче, о алармантном стању у социологији, јер не постоје физичари који изнутра подривају физику као науку, док је то у социологији честа појава.

Моје искуство у раду са студентима говори о томе да њима недостају основна знања из теоријског и методолошког сегмента социологије, а то је непознавање првенствено саме епистемологије социологије која се може поделити на онтологију, епистемологију и методологију. Зато студенти најчешће не могу ни да направе разлику између идеалистичких и материјалистичких оријентација у социологији, која би била сигурно једна од основних и најзначајнијих, а камоли да схвате последице овакве и њој сличних подела.

Ако се направи подела између знања језгра и истраживачког фронта, на најбољи начин се могу видети неке разлике између социологије и физике. Закључак истраживања јесте да се језгра ових наука драстично разликују, док је стање на истраживачком фронту изузетно слично у смислу борбе око тога шта ће од тог знања ући у то језгро. Нешто слично је говорио Кун, и сигурно је познатији пример о парадигмама, а разлика је мала ако се прича уопштено.

У сваком случају, истраживања показују да је физика много успешнија у томе да формулише то језгро дисциплине, што постаје јасно када се види

просечан број референци које се користе за уџбенике из физике – он износи око 80, док уџбеници из социологије имају око 800. Постоји још једна разлика, такође суштинска, а то је да се садржај уџбеника из физике врло мало мења током деценија, односно временом, а садржај уџбеника из социологије се мења из деценије у деценију, и то врло драстично.

У питању је, дакле, једна заиста комплексна ситуација и питање је да ли са њом наша наука може да се избори и на које начине. Мислим да има спаса, односно мислим да је ситуација лоша, али да може знатно да се побољша.

Оно што студенти такође често не могу да разликују јесу псеудонаучне теорије и научне теорије, и мислим да је то заправо једна од најопаснијих ствари које ми студентима преносимо, односно што их не учимо тим стварима, тако да студенти често мисле да је рецимо Шпенглер остварио неки допринос у историји, или да је Хегелова филозофија једнако релевантна као и еволуционо-материјалистичке теорије историје и слично. Дакле, студенти често немају ту моћ расуђивања, односно критичко мишљење на основу којег би заиста могли да схвате шта је оно што се у социологији може сматрати научним доприносом, а шта је псеудонаука коју треба научити, али и одбацити.

Када би студенти боље познавали логику, методологију, филозофију и историју науке, врло лако би могли да схвате да већина социолошких теорија апсолутно не задовољава чак ни критеријум оповргљивости (који наравно није општеприхваћен и увек релевантан, али често може да буде користан) или, што је још алармантније, да најчешће немају никакву концептуалну везу са другим наукама, што је проблем тзв. интелектуалног изолационизма у социологији, који је заиста изражен, често и до смешних граница, а при томе се мисли на то да социолози не познају друге науке.

Дакле, ово је повезано са поменути проблемом језгра дисциплине, истраживачког фронта, кумулативношћу, научношћу и тако даље. У социологији се само гомилају теорије, тако да се оне старије временом игноришу, не зато што долази до њиховог оповргавања, него је у питању нека врста тзв. Планковог принципа или моде, односно помодности. У социологији се теорије најчешће не заговарају из когнитивних разлога, већ из екстранаучних, о којима сада, нажалост, не можемо говорити.

Такође, у социологији постоји најмање још једна разлика у односу на „озбиљне“ науке, јер се најчешће изучава „свето тројство“, односно Маркс, Диркем и Вебер. Међутим, социолози најчешће не схватају да теорије ових великана у великој мери не задовољавају критеријуме научне теорије у модерном смислу, тако да студентима, будућим социолозима, треба скренути пажњу на то да идеје класика не смемо занемарити, јер могу да понуде заиста пуно тога корисног, али преко проблематике конструкције теорије мора се објаснити да је једна ствар одати признање значају и величини класика, а друга сматрати њихове теорије за научне у стриктном смислу.

Један од главних епистемолошких проблема са којима се социологија и њене теорије сусрећу није њихов домет, већ првенствено њихова логичка структура, о чему се такође мало прича, а то је да највећи број теорија у социологији заиста има тзв. *ad hoc* структуру – ону која се гради да би се слагала са већ постојећим подацима. Ту се опет може узети у обзир Диркем, као неко ко је у *Самоубиству* направио заиста *par excellence* теорију која није *ad hoc*,

али то не значи да је она тачна. Када причају о проблему самоубиства, социолози се најчешће позивају на ову теорију, с тим што не помињу заиста бројне критике Диркемових идеја, тако да студенти често мисле да се ради о тачним објашњењима самоубиства и не анализирају њен значај са становишта методологије, без обзира на њену тачност/погрешност.

Поменуто је непознавање или игнорисање других наука, за које сматрам да су поред самоурушавања социологије једно од њених најгорих обележја, за коју су криви сами социолози, а никако социологија као наука. Сваке године се сусрећем са студентима који мисле да је матријархат постојао, да инцест табу представља почетак културе, да је култура повезана искључиво са симболима и да се не налази код других врста итд. Ове заблуде опстају само још у социологији, јер их друге науке не схватају озбиљно и оне се помињу као давно превазиђене идеје. Међутим, у својој аутоинтелектуалној изолацији, социологија најчешће развија моделе човека који нису исти као модели из других наука, али нажалост ни о томе не можемо сада детаљније разговарати. Довољно је само поменути да се сарадња социологије са биологијом и даље назива биологизмом и социолозима на ум падају пре Спенсер, еугеника или социјалдарвинизам, него неодарвинизам или модерна синтеза, за које најчешће не знају ни шта представљају.

Чини ми се да још неке ствари овде нису истакнуте, а то је пристрасан одабир дела која се превode и код нас објављују. Ради се заиста о идиосинкратичним одабирима где се ствара погрешна слика код студената социологије, тако да има издавачких кућа које објављују искључиво постмодернистичку и постструктуралистичку литературу, односно оно што се зове антинаучна литература, и код нас има веома мало литературе која спада у тзв. научно оријентисану социологију, и онда не чуди што студенти, а вероватно и њихови професори, често мисле да је то слика социологије, што није тачно. Такође, то је погодна литература која је лако читљива и свима подједнако неразумљива колико и разумљива, те не чуди што студенти мисле да Фуко, Бурдије и Гиденс спадају у најзначајније модерне теоретичаре у социологији.

Поред превода, треба указати и на значај изборних и обавезних курсева током студија социологије. О томе шта све студентима социологије недостаје може се посебно дискутовати, иако је свима јасно да су то филозофија, антропологија, психологија, економија и историја, али оно за шта се ја такође залажем јесу логика (са екстензијом у виду критичког мишљења), биологија и историја науке, као обавезни курсеви. Дакле, обавезни курсеви из наведених области не морају (и не треба) да буду исцрпни, јер је јасно који њихови делови (теорије, идеје, методологија) могу да буду корисни за социологе, али сигурно су важнији од многих социолошких курсева који се нуде студентима, где обично иза занимљивог назива не стоји ништа што социолозима може да помогне да постану бољи научници.

Данијела Гавриловић

Намеравала сам да отворим питање компаративне анализе професионалне етике социолога (британских, америчких, српских), али не знам да ли има места и времена да се отвара тај важан проблем. Тако се пуно питања наметнуло у овим вашим дискусијама да бих ја да евентуално продубим нека од њих.

Колега Цвејић је предложио структуру студија – три плус два. У том случају би се отворио проблем за која занимања би се такви социолози школовали, шта ће ти људи конкретно радити, у којим конкретним институцијама? Где ће радити програм менаџер кога сте помињали, где је његово радно место? Овом проблему би требало посветити серију округлих столова.

Друго велико питање јесте која знања треба да поседује такав „социолог мајстор“ о коме је Цвејић говорио. Није лако направити социолога након три године, да ли ће он учити нешто од филозофије науке, принципа методологије или ће учити само технике? Тешко је направити есенцију „социолошког заната“ коју ће студенти усвајати у току три године студирања. Ја конкретно мислим да је то тешко могуће, али и о томе можемо и треба да разговарамо.

Важно је и питање зашто би неко предавао у средњој школи тек након мастера. То јесте случај по тренутном законском решењу, али ако неко ко је асистент сарадник то ради док је на мастеру, зашто би мастер био потребан да би неко био професор у средњој школи, зашто неко не може да предаје познавање друштва или грађанско васпитање након основних студија... Да ли прихватити закон као *Светио писмо* или размишљати и дебатовати и о другим могућим законским решењима?

Није тачно да сурово друштво нас социологе не препознаје и не признаје. У многим ТВ емисијама можемо чути психологе, политикологе који кажу: „А не, то је питање за социолога“. Ми социолози не препознајемо која све питања управо нас чекају и на који начин њима можемо да се бавимо, шта је све наша професионална експертиза. У великој мери кривица за наш друштвени положај и улогу коју обављамо лежи у нама.

Професионална етика српских социолога, на пример, тешко може да се уопште пронађе (нема је на сајту социолошког друштва, у Статуту пише да социологу следи санкција у случају прекршаја, али тешко се може упознати са тим које норме не сме да прекрши). Професионалну етику не можемо да установимо јер се још увек поставља питање (па и овде, данас) да ли је социологија наука или хумнаистичка дисциплина? Мислим да је опасно то што се на нашим катедрама још увек предаје теоријско знање, без практичних импликација, што може резултирати смањењем броја студената социологије. Ако не утврдимо шта ће социолози конкретно знати и конкретно радити, та опасност јесте реална.

Слободан Антонић

Ово је веома добар почетак расправе о Националном оквиру квалификације за област социологије из два разлога. Прво, добили смо квалитетан, потпун и прегледан материјал, из којег се одмах виде проблеми и дилеме које треба решити. И друго, материјал је добар не само за данашњу расправу, него и за следећи корак који бисмо, у овој процедури дефинисања Националног оквира квалификације за област социологије, могли да направимо. А то је – расправа на катедрама за социологију свих наших факултета.

Дакле, овај материјал, допуњен или овакав какав већ јесте, могао би да оде на наше катедре, с тим да би чланови Радне групе ССД-а за израду Националног оквира квалификације за област социологије требало да на тим састанцима дају уводна излагања. Онда би се мишљења катедри синтетисала на неком оваквом састанку или на састанку радне групе. Уколико се пак покаже да постоје сувише велике разлике (а ја мислим да дилема, $4 + 1$ или $3 + 2$ можда може бити једна од тих већих разлика) онда би се можда могао уприличити још један круг расправе (пошто је овде добро речено да рад на овом материјалу мора да буде озбиљан и да не треба журити).

У вези исхода, хтео бих да нагласим да би они свакако морали да садрже изражену компонентну која се тиче оспособљености за држање наставе из социологије у средњим школама. Законом о основама система образовања је одређено да наставници социологије у средњим школама морају да имају мастер. Тај закон се односи на све струке и ту социолози немају простора да траже изузеће. Али, оно где имамо простора за деловање јесте боље струковно организовање ради заштите наших професионалних интереса. Ми смо у струковно-организационом смислу запуштена професија, али сами смо криви што је до тога дошло. На неколико састанака Секције ССД-а наставника социологије у средњим школама могле су се чути фрапантне ствари. Рецимо, да смо ми у појединим местима готово потпуно нестали са списка наставника социологије. У Шапцу, од шест наставника социологије ниједан није социолог, сви су политиколози. Један од наредних задатака Српског социолошког друштва и биће да, заједно с Министарством просвете, направимо анкету и да утврдимо ко тачно предаје социологију. Други важан задатак биће да настојимо да обезбедимо једну врсту професионалне контроле над попуњавањем стручних позиција – пре свега у просвети. Зато би у овим материјалима требало нагласити управо аспект оспособљености за држање наставе социологије у средњим школама, како бисмо сутра имали јасно покриће да захтевамо искључење других професија из наставе социологије.

Владимир Вулетић

Хтео бих да укажем на нешто што се можда није чуло и да то кандидујем за размишљање.

Прва ствар, много пута смо данас чули тржиште рада. Ако нас социологија којом се бавимо нешто учи, то је да су тржишта рада данас флуидна и да ће бити све флуиднија. Кад говоримо о тржишту рада, морамо имати у виду, хтели то или не, а сами су социолози то утврдили, да ту некакву извесност којој сви као људи тежимо нема и неће је бити. Ми не знамо које професије ће се кристалисати за 15 година. Треба размислити и о томе када размишљамо хоћемо ли да сужавамо план, да идемо у правцу специјализације, или хоћемо да останемо на једном нивоу који је шири, општији и тако даље. Дакле то је око општости и тога у ком правцу размишљати о овим постављеним питањима.

Друга тачка о којој сам хтео нешто да кажем тиче се дубине. И сâм сам жртва понекад једног начина размишљања који упућује да од студената очекујемо да знају све оно што ми мислимо да би један идеални социолог требало да зна, да знају чак и оно што ми не знамо, а неки пут и показујемо да не знамо.

Хоћу да кажем да у том смислу морамо пре свега размишљати о томе како да учинимо да социологија буде забавна. Ову реч нисмо до сада чули. Све је јако озбиљно. Мислим да ћемо највише довести у питање нашу дисциплину ако је учинимо одвећ досадном. Употребићу овај израз, а верујте ми да сте некад били у оним комисијама за акредитацију наставника у средњим школама онда би вам било јасно зашто се покреће питање да се социологија искључи из средње школе. Та настава зна да буде јако досадна, а имамо дисциплину која не мора да буде досадна и мислим да морамо да учинимо и на основним студијама поготову ако размишљамо како ћемо те будуће студенте да усмеравамо према наставничком занимању, да учинимо да то буде атрактивно, да то буде интересантно, да не тежимо томе да они знају све оно што бисмо ми мислили да један идеални социолог треба да зна, да мало спустимо лопту, да се запитамо шта је то што смо ми знали кад смо студирали. Дакле, говорим сада о неком просеку, да не инсистирамо да у наше планове, програме, измене, унесемо све оно што мислимо да би требало да тај идеални социолог зна него да можда то мало учинимо релаксиранијим, и да то буде забавно. Има времена, они који се буду бавили науком они ће продубити своја знања, они који се буду бавили другим дисциплинама њима све то што тражимо неће бити потребно.

И трећа тачка. Заложио бих се за то да не брзамо и да не идемо за некаквим комплетним тумбањем свега што постоји. Више сам за један поступан, реформистички приступ да тачно знамо шта је циљ тога што радимо, тако да то што постоји модификујемо, а не да стално, као што то у овој земљи обично иде, све окрећемо наопачке. У том смислу се залажем за један еволутивинији, један мирнији приступ када о свему овоме размишљамо, приступ који неће одбацити све оно што сада постоји.

Морам признати да када је реч о постојећем стању, на нашем одељењу за социологију све оно што смо чули на почетку од Горане, сви ови елементи постоје. Недостају само два: један је онај који се односи на то да се фокусира-

мо на продубљивање две социолошке дисциплине и други, који је до сада био доста занемарен, јесте продубљивање проучавања националног друштва. Све ово остало фактички постоји, не видим да је то нека новина, али је то лепо и прегледно предочено.

Божо Милошевић

Пажљиво сам слушао образложења колегинице Ђорић (о потреби израде националних стандарда за нашу професионалну делатност), као и дискусије осталих учесника на овом округлом столу, и прибележио неке идеје које су делимично прихватљиве, али и делимично проблематичне. Али, пре свега, хоћу да нагласим нешто што ме посебно – као социолога (професионалца) – радује.

Сасвим је добро припремљена расправа за округлим столом; можда је ово први пут да се овако разговара о томе каква српском друштву треба професија социолога. Али, овде одмах имам примедбу: не стандарди „за област социологија“, већ *стандарди за образовање за професију социолог*. Није то никаква област него професија. Професија може да има посебне квалификације унутар ње, иако је и то проблематично; али исто тако унутар ње могу да се развијају нека специфична знања и умећа. Дакле, треба увек у образложењима да употребљавамо социолошке термине који су посебно образложени у садржајима социологије професија.

Иако је прошло и више од 25 година да сам прве радове написао о професији којој припадам, и од када сам говорио бар десетак пута у расправама на разним социолошким стручним скуповима, и данас ћу нешто рећи о томе. Сасвим је неспорно да треба наша образложења потребних стандарда за образовање социолога довести у везу са јасном свешћу шта ми можемо да остваримо од онога што је социолозима у развијеним друштвима пошло за руком да своју професију уврсте међу престижне професије, бар у првих неколико деценија њеног развоја у тим друштвима. Код нас социолози никад нису представљали престижну професију, него су се поједини социолози морали сами борити и доказивати друштву да су потребни. То су чиниле генерације пре мене, ја с њима, а засигурно ће и генерације после мене. (Ето, најсвежији је пример за то борба овде присутног колеге Вулетића, који се индивидуално борио и изборио, у одговарајућем владином савету, да социологија као наставни предмет остане у средњим школама у Србији; иначе је могла једним бирократским потезом да буде избачена из те сфере рада, где се највише запошљавају социолози).

Из уводних образложења на овом округлом столу, видим да је основна пажња усмерена пре свега на образовање социолога за „извођење наставе“ у средњим школама (то и јесте важна област социолошке делатности), али ипак морам да поставим питање: зашто се запоставља потреба образовања социолога за разна истраживања? У оном времену узлета, 60-их година 20-ог века, наша социологија је била врло омиљена и популарна; тако да и данас срећем неке људе који ми кажу „а ти си социолог, социологија је мој младалачки занос

била“, али следи одмах коментар да их је ипак новац одвојио од тог заноса, па су отишли на права или нешто слично. То је само показатељ личне мотивисаности и интересантности социологије (за коју би се можда могло живети); уз јасну свест да се од ње никада није могло удобно живети.

Многе ствари у овде предложеним стандардима хоћемо да „формализујемо“, што ме као нешто искуснијег социолога на овом округлом столу (пored колеге Љубише Митровића) помало обеспокојава. Наиме, мислим да у тој формализацији треба бити опрезан, како се не би дезавуисала потреба за изградњом и развијањем специфичне професионалне етике социолога. Стално треба да имамо у виду чињеницу да су неки високи стандарди утемељени у српској социологији од самог почетка образовања за професију социолог. Када је „основана“ наша прва катедра социологије – београдска, као прва за професионално систематско образовање социолога у нас, она је била управо заснована на најбољим резултатима америчке и европске социологије (то је било онда када су Војин Милић, Вељко Кораћ и Јан Шћепански, 1958, правили први план и програм за професионално образовање социолога у нас). Зато ми се чини да није случајно што је данас Љубиша Митровић критиковао неке „дефекате“ унутар наше социологије, рекавши да смо се у многим стварима вратили периоду од пре 60 година. Разлог за ову расправу треба тражити једним делом и у (квантитативном) расту социолога и социолошких катедри/одсека у нас. Истина, та београдска катедра је одиграла ту велику улогу у развоју социологије у Србији, али и у бившој Југославији; пре свега зато што је она инсистирала на квалитету образовања за професију социолог. (Ја сам, рецимо, у разговору са неким колегама моје генерације, покушао да искуствено идентификујем ко је све – из моје генерације и још бар половина њих из претходних генерација који су се „прикључивали“ мојој приликом обнављања године, што је број од око стотину – завршио социологију у року од десет година и дошао сам до броја 20; што значи да они остали вероватно никад нису ни завршили социологију). Значи ишло се на квалитет, а данас „Болоњска реформа“ налаже обрнут смер, уз прећутну заповед: ако 80% уписаних не заврши у року, нећеш добити плату. Ако се има у виду и то да је београдска катедра за социологију била десеткована (бирократском самовољом, половином 70-их), само после двадесетак година развоја, јасно је зашто јој је требало више деценија да се опорави. Међутим, та чињеница је индиректно деловала на запостављање професионализма у нашој социологији; што се посебно огледало у ницању других катедри/одсека за социологију, на којима данас имамо свега и свачега, и понечега што личи на социологију. Зато сматрам да је добро да се данас утврде неки минимални стандарди за образовање социолога у српском друштву, а ствар је одређене катедре/одсека, људи који тамо раде, колики ће квалитет постићи. Ја сумњам да се може данас тражити неко оптимално решење, већ неко минимално.

Добра је, у овом предлогу, још једна основа коју треба у будућности више развити; добро је што Српско социолошко друштво, као наша асоцијација, треба да стоји спрам „нагодбе“ с државом. Нема професије без нагодбе с државом. Из искуства могу рећи да – поред тога што се наша професија тежно развијала, али што је имала и квалитетне социологе – социологија је стално била онемогућавана, прогањана пре свега од стране оних који су је подредили политичким партијским интересима. Чак и неко ко је допринео да у српски закон о

образовању први пут „уђе“ одредба да социологију у средњим школама могу пре свега да предају социолози (колега Данило Марковић, министар просвете из 90-их), пре тога је често оправдано био критикован од стране београдских социолога због разних „идеолошких искључивости“; што само указује да је и он, ако ништа друго вредно није урадио у социологији (мислим на квалитет социолошких текстова), ето урадио је то. А пре тога је могао социологију да предаје „универзални марксиста“, могао економиста, могао правник, могао овај-онај, па на крају (ако се они не јаве на конкурс), могао је и социолог да предаје социологију у средњим школама; све до тада (1992. године). Од тада је боље, бар што се тиче те врсте професионалне заштите социолога. Међутим, сада ту „нагодбу“ са државом социолошка професија треба да „изоштри“, као што је то случај са сличним правилима деловања професионалаца у развијеним друштвима. Професије су те које профилишу професионалце, а не само одлука министра, или опредељење одсека или катедара; што значи да треба „кодификовати“ неки минимум заштите професионалаца од шарлатанства у њиховој професији, а, колико је могуће, и изван ње.

Кад имамо у виду ту добру основу од које се почело у професионализацији српске социологије, онда и овај предлог за дискусију на округлом столу треба схватити као додаток тој доброј основи. Па, ипак, ја бих дао неколико примедба на тај предлог, са циљем његовог побољшања:

1. Већ сам рекао, кад год можемо да будемо прецизни, онда треба да се придржавамо принципа: општи појам за општу појаву, посебан за посебну, појединачан за елементарну. У том смислу, треба јасно рећи/написати да је ова наша садашња „кодификација“ припремљена за потребе одговарајућег министарства, и то за уређивање оне области која се односи на *професију социолог*. Социолог је професија, и то типична модерна професија, која припада тамо где спадају и друге модерне професије (без обзира да ли су то инжењери, архитекте, физичари, психолози и сл.); дакле припада модерним професијама, које немају неку препознатљиву „харизму“ која се формирала у дугом историјском развоју занимања из којих израстају као професије, нпр., лекар, судија и сл.

2. Кад се образлаже у понуђеном предлогу колегинице Ђорић (а добар део образлагања предлога је посвећен томе) да је потребно развијати специфична знања која се односе на то да социолози треба да садржајније и продубљеније сазнају о односу друштвене структуре и културе, мени одмах (као социологу с општим образовањем) смета зашто се само потенцира тај аспект и занемарују неки други важни аспекти (као нпр. да треба такође садржајније да се проучава однос према економији и привређивању, затим однос према политичком усмеравању друштва и слично, а не само према култури). То је, претпостављам, последица преузимања једног доминантног приступа данас у англосаксонској социолошкој професионализацији, где је нарочито присутна та културолошка/ вредносна варијанта обликовања професионалаца. А, шта ћемо са овим другим аспектима ужепрофесионалног усмеравања социолога; посебно са оним аспектима који се односи на разумевање и истраживање односа друштва према сфери рада (који је посебно актуелан за српско друштво)? Овде ми се одмах намеће питање – да ли то и српски социолози „нагињу“ ка стереотипној представи која каже да Србину не треба помињати рад (јер он наводно реагује на то у смислу „ко воли да ради о глави му се радило“), па отуда треба пажњу искључиво ус-

мерити на сферу културе и евентуално на сферу политике. (При томе, желим да нагласим, како се не би заборавило, да је политика имала пропулзивну моћ за развој социолошке професионализације у нашем друштву, 60-их година 20-ог века). Зато моја примедба, да је у овом предлогу колегинице Ђорић запостављена потреба за субспецијализацијом социолога за професионални рад у једном великом подручју које се „отвара“ у савременом српском друштву (иако у развијеном свету/модерним друштвима социолози увелико „попуњавају“ то подручје професионалног деловања), а то је сфера маркетинга и уопште сфера „људских ресурса“, као и, посебно, сфера „односа с јавношћу“. Истина, у овом предлогу се наводи субспецијализација социолога за област која је названа „пројект менаџер“ (који би вероватно садржавао образовне елементе и за разумевање „људских ресурса“), али – поред тога – за друштвено деловање социолога важно је да буду посебно квалитетно оспособљени (посебно они који то желе) и за маркетинг активности. Наиме, неки моји сазнајни налази о тој сфери деловања указују да, од четири подручја маркетиншке активности, чак $\frac{3}{4}$ имају социолошке одлике; па, ако неки економиста хоће да се бави маркетингом, он мора познавати/разумевати она подручја која припадају социологији. (Ја сам писао о томе како је то уверење настајало код нас да је бављење сфером маркетинга „чисто ствар економиста“, још од 1965 – кад је код нас тек почињало професионално образовање социолога, уз њену друштвену маргинализацију; што су многи српски и бивши југословенски социолози прихватили најчешће као „ствар која се подразумева“ баш у том смислу. Наравно да то није тачно!)

То су, дакле, ништа мање важне сфере, где се социолози могу запошљавати, него што су сфере културе и политике (мада добар део Срба воли да је ближе „политици“), па је зато потребно професионално оспособљавати наше социологе и за деловање у тим сферама.

3. Када је реч о „набрајању“ подручја студирања за социолошку професију, у назначеном предлогу за дискусију на овом округлом столу, треба нагласити да се ради о обједињености три подручја: теоријско-методолошком, емпиријском и примењеним истраживањима. Подсећам само да је емпирија у функцији и теорије и примене. То имају и друге професије. Има неко ко се бави теоријом архитектуре, и неко ко црта зграде и улице. Слично имате и у економији; зато су економисти основали и научно удружење економиста, поред оних економиста који се баве финансијама, књиговодством итд. Често социолози „сврставају“ емпирију у праксу; ни то није тачно. Емпиријска/искуствена истраживања су значајна и за теорију. Могло би се то што је предложено у материјалу за расправу структурисати и по горе наведеним елементима/подручјима образовања за професију социолог, у смислу шта треба знати из овог или оног дела, шта на основним, шта на мастер, шта на докторским студијама и сл. И онда неће бити дилеме. Тада ћемо моћи да у професионалном образовању социолога развијамо/ширимо знања, као што кажу педагози, у концентричним круговима.

4. Нисам за професионално образовање социолога у годишњем трајању $3 + 2 + 3$ – од основног, преко мастер, до докторског степена – као што предлаже колега Цвејић. Наиме, када чак и васпитачи данас иду после три године на једну годину специјализације, неприхватљиво је да се образовање социолога за основни степен студија сведе на 3 године. Нама социолозима је познато да

образовање за професију иде ка томе да се зна све више и више о свем ужем и ужем, јер је такав и развој знања. Зато, ако морамо да имамо образовање за мастер, поред основног и докторског студија, онда морамо захтевати од одговарајућег министарства да то буде $4 + 1 + 3$.

Имајући у виду моје претходне четири напомене, сагласан сам са колегом С. Цвејићем (а у том смислу је нешто говорио и колега В. Вулетић) да треба ићи опрезно у предлагању измена и допуна досадашњег професионалног образовања социолога. Тај опрез се састоји у потреби да се оствари нека врста реформисања, и то оног најбољег што имамо, како не би нагло прекинули добру основу која постоји у српској социологији (још од почетка професионалног образовања социолога, од 1959. године, на београдској катедри/одсеку Филозофског факултета). Неспорно је да је та катедра (данас, одсек) имала добру основу, у бившој Југославији најбољу. Из властитог искуства знам да су многи социолози (посебно они из Љубљане) мени често говорили следеће: ви у Београду имате одличне теоретичаре, методологе; Загребчани имају бољу филозофију; а ми у Љубљани имамо разноврсна емпиријска истраживања, и то најбоља. (Дуго сам сматрао да та, истина површна перцепција, није далеко од истине, а у то су ме уверавале повремене молбе неких колега из Словеније да им „некако дотурим“ изванредан број примерака Милићевог *Социолошког метода*; после распада/разарања Југославије); без кога би многа њихова социолошка истраживања завршила у „борнираном емпиризму“.

На крају, могу само да нагласим да српске социологе чека још један озбиљан напор у тражењу могућности за истински професионални идентитет у друштву. У нашем друштву нису престали да важе они неповољни услови за социологију (и друштвене науке уопште), који од научника очекују да говоре „моћницима“ оно што они хоће да чују, а „народу“ оно у шта он жели да верује. Отуда ће нам још дуго бити потребно да у властитој култури развијамо (рационалну) потребу за „размађивањем“ света живота (како би рекао М. Вебер).

Слободан Цвејић

Желео бих само да дам два појашњења о оном што сам говорио.

Прво, *a propo* опште заједничке основе и неког општег нивоа знања. Ничим што сам рекао не мислим да негирам да је предност социологије то што даје добро опште знање из различитих области, што су то стручњаци који умеју да препознају проблеме у различитим дисциплинама. Али исто тако не мислим да се то не може ускладити с тим да они након три године студија имају профил, да знају шта ће са тим, да не буде да могу само да раде шетање између различитих области, прављење заједничког језика за стручњаке из неколико области. По мом мишљењу то може све да се добије, ја мислим да они на тим основним студијама треба да слушају и антропологију и економију и све до неке мере, да се процени шта је реално.

Друга важна ствар, ја мислим да ће то бити важно питање као што је колега Антонић рекао. Последњи пут кад смо на нашем одељењу расправљали

о томе појавио се нови предлог – а што не бисмо тражили да се социологија студира пет година, $5 + 3$, и то није нерационално. Битно је да се одредимо, ја видим шта би неко ко студира социологију могао да ради након три године, али ми те људе припремамо за даље школовање, није наша амбиција да остану на три године. Не може све што је колега Марко помињао да се натовари тек на докторске студије, мора да се припрема раније...

Данас не треба да дискутујемо о неким конкретним решењима, данас треба да говоримо о исходима. Моје питање, ако кажете $4 + 1$, јесте чему служи та година. У једном семестру се слушају неки предмети, у другом семестру пише мастер рад – чему служи та година, то је потпуно непотребно? Онда нека буде $5 + 3$. Шта је исход тога, шта сте формирали том додатном годином, у том једном семестру не можеш да му додаш ни методологије, само да подигнеш квалитет његовог импута на један виши ниво, да он произведе мало квалитетнији завршни рад, тиме што ће годину дана читати. Не треба да дискутујемо о конкретним решењима. Када се договоримо да идемо ка таквим и таквим исходима, свако од нас при изради силабуса за свој предмет треба да размишља о томе шта треба да уради да би допринео том исходу...

Наше је да кажемо шта треба да су компетенције на три различита нивоа. Мислим да можемо да донесемо закључак да су кључни проблеми на које треба наћи одговор, ти и ти, а да катедре то затим продискутују и да се на следећем састанку заузме став...

Виде се неки профили, види се где социолози могу да раде. Низ ствари које колега Божо говори припадају једној широј области, он није поменуо нпр. људске ресурсе, којима су социолози још ближи, а то све спада у нешто што би модул из економске социологије могао да профилише.

Невен Цветићанин

Ја ћу само врло кратко, више указати на проблем, него презентовати неко решење. Долазим из Института друштвених наука, то је научна институција, нема предавачку делатност, бави се само научним истраживањима. Моја је теза да држава не користи у овом моменту врсне социологе које има, а који раде на Институту, и зато се на институту ми се бавимо истраживањима које држава не користи и то, на крају, испадне ларпурлартизам у коме наука нема контакта са животом. Људи се баве својом темом, а немају никакав „линк“ са државом, и то не својом кривицом, већ немарношћу државе да искористи људски и интелектуални капитал којим располаже. У неким државама, влада и њени органи траже процену, анализу од одређених института где раде социолози, а ми немамо ту врсту комуникације, па испада да свој посао радимо искључиво у приватне сврхе.

Нас условно речено држава плаћа, добијамо плату, а онда држава не води рачуна о томе шта се десило са том инвестицијом у људе, па се чак и дешава да научници тематски одлутају, да се неко бави нечим што није социологија –

дипломатијом, међународном политиком и тако даље, па постоји један хаос у спецификацији послова и тема истраживања.

Проблем је у следећем – ако постоје врсни социолози, који имају одређени академски ниво, који раде анализе друштва, зашто се то не користи? Моје основно питање је да имамо један прекид комуникације између нивоа доношења одлука и нивоа истраживања која треба управо да служе томе, не да буду само теоријско знање. Оно што је моје питање јесте да ли може да се направи неки линк као у уређеним државама између науке и праксе. Имамо пример социолога као што је Гиденс, без обзира како оцењујемо његов практичан ангажман, који је давао практичне процене сопственој влади, а да ли су добре или лоше, то је друга ствар. Ми се врло често бавимо високом теоријом која се не употребљава, и због тога су на губитку и друштво и држава, а и наука која остаје одсечена од конкретног живота, и можда би се могло порадити на томе да се ова ствар унапреди.

Зоран Видојевић

Да додам нешто ономе о чему је говорио колега Цвјетићанин.

И држава мора да зна шта хоће, пре свега да буде на нивоу драме историјског тренутка. Ако имамо лошу државу имамо и лошу политику према науци, што се готово сваки дан очитује и доводи до хаоса, као и све већег губитка научних потенцијала. Хаос је вишеструк, онај општесистемски и онај унутар научних институција. Кључне границе стања науке потичу из општег стања друштва и државе, посебно из начина рада и састава одређених министарстава, недостатка опште стратегије друштвеног развоја која води изласку из све теже друштвене кризе, те стога и немогућности заснивања неопходне стратегије развоја науке. Да је ваљана држава било би и више интересовања за релевантна научна истраживања чији би резултати могли, бар делимично, да се користе за опште друштвено добро.

У вези с тим поставља се начелно питање: колико уопште значајна сазнања из области друштвених, односно „духовних“ наука, и када је држава боља од наше садашње, могу да утичу на доношење кључних политичких одлука? Историјско искуство говори да је тај утицај у већини случајева слаб или постојећи. Илузија је да може постојати нека врста равноправног партнерства између државе и науке. Зна се ко је у том односу неупоредиво јачи и ко кога плаћа. Наука нема непосредну ефективну моћ, као што је има власт. Научна открића из наведених области у већој мери утичу на политику само ако постану *важан елемент кривичке јавне свессти* и на тај начин стекну посредну моћ. Нема те власти која ће прихватити научна сазнања која доводе у питање кључне премисе постојећег система. Максимум прихватања резултата научних истраживања јесте оно што из њих може да послужи парцијалим поправкама система. То је логика односа власти према научним сазнањима и институцијама, чак и онда када су у њеном саставу и неки од научника. Власт себе и систем, чији је израз,

брани од сваке радикалне критике усмерене на његове темеље. То не значи да је та критика сама по себи свагда и у свему у праву и када је у бити аргументована. Ни наука није непогрешива. Али њене грешке су део пута тражања истине. Арогантна власт не признаје своје грешке, а демагошка их признаје у омотачу лажи и обмана. А ако је власт *дилетантскокрајија*, која може имати и „штанцоване“ докторе наука и магистре, људе с купљеним звањима и титулама, онда је на делу тотални разлаз између ње и стварне науке. Дилетанти на власти поступају као свезналице, иако су свесни чињенице да веома мало знају или не знају ништа. Све ће учинити да блокирају стварно знање.

Следећи крупан проблем је проблем *најамног положеја интелектуалаца* који се баве научним радом и то у околностима огромне и растуће незапослености. Страх од губитка посла, ако се „претера“ у критици постојећег система, реалан је и функционише као ограничавајући оквир у доношењу закључака када је реч о природи тог система и његовим последицама. Стога појединци који имају највише разлога за ту врсту егзистенцијалног страха остају на пола пута у откривању истине друштва, али и истине функционисања научних институција, посебно оних приватних. Најамништво у неким од њих добија одлике савременог ропства. Газда је бог и батина. Понаша се не само као власник унајмљеног знања него и личности унајмљеника. То се „гута“ јер нема могућности бољег запослења. Из тога не следи да сматрам да треба укинути приватне универзитете као такве и да оне државне, све редом, третирам као узор научне и етичке исправности.

На крају овог мог излагања скрећем пажњу на познати феномен *издаје интелектуалаца*. Део интелектуалаца, у нас и другде, зарад материјалних добитака, моћи и каријере, бира да ћути о ономе о чему се не би смело ћутати, да подржава појединце и институције економске и политичке моћи, домаће и стране, и када газе основна људска права и угрожавају виталне интересе наше земље, да продаје своја знања, или полужнања оном ко их највише плати, ма какав да је. Таква понашања постају нека врста первертиране нормалности и убијају смисао научног позива.

Горана Ђорић

Ја ћу пробати да сумирам, мада је много питања отворено па ћете ме допунити ако сматрате да је неопходно.

Прво, што се тиче процедуралних ствари: ако сам добро разумела, следећи корак након овог округлог стола је да се овај материјал, који би био мало поправљен, допуњен, макар тиме шта је остало као недоумица у поводу одређених питања, продискутује на департманима и одељењима.

Што се тиче субстантивног садржаја националног оквира, сугестија је да би требало мало прецизније профилисати крајње послове, можда не врло специјалистички, али да се ипак конституише нека мешавина – да то буде довољно опште да могу да се запошљавају на различитим радним местима, а истовреме-

но и довољно специфично да је то један професионалан профил за који би се могле развијати компетенције и квалификације. Тако да мислим да би требало можда мало на томе порадиати. Молим вас да, уколико имате неку идеју, на поменутих 4–5 професионалних профила можда додате још неки, тамо где видите да је то шира група послова коју би социолог био компетентан да обавља.

Што се тиче трајања студија, кад дефинишемо исходе онда ће бити јасно за колико година те исходе можемо да постигнемо и шта можемо да урадимо за 3, шта за 4, а шта за 5 година. Сви су наглашавали потребу дефинисања шта можемо да урадимо на основном, мастер и докторском нивоу студија. Не знам колико је добро ово што имамо као национални оквир, па да само у то уденемо социолошку конкретизацију или можда на томе треба радити мало детаљније.

Слободан Цвејић

Начин на који је ово изложено, говори о томе шта је то што, кад прође цео процес један социолог треба да зна. Шта значи цео процес, до доктората? Ово што је наведено је мало за докторат, а много за основне студије. Ако ћемо ово да шаљемо одељењима на дискусију, треба да пошаљемо диференциран предлог управо са нивоа компетенција и ту мора да се укључи Блум за почетнике – когнитивни нивои. Шта са теоријом уме после основних студија, шта после мастера студија. Значи на сваком нивоу су потребне и теорија и методологија, такође и посебна знања, али шта на сваком нивоу уме са теоријом, методологијом и посебним знањима.

Горана Ђорић

Ово је била добра околност да смо имали 3–4 методолога који су могли да продискутују о проблему исхода за методологију. Једна од сугестија је била да се и међу теоретичарима и међу људима који се баве специјализованим областима примене социолошких знања организују састанци, где би они у посебним областима разрадили идеју основних, мастер и докторских студија. Макар као идеју коју бисмо одељењима предочили.

На крају, била је сугестија да уместо о квалификацијама за област социологија говоримо о професији социолог. И још једна идеја – оно што је проф. Милошевић назвао нагодбом између Српског социолошког друштва и државе. Не знам колико је то битно у овој процедури за сама одељења кад одлучују о исходима, али мислим да део нашег посла мора да буде истовремено и склапање неке врсте уговора између државе и професије социолог, о томе како ћемо ми то узајамно једни другима, у ствари, помоћи.

СТВАРНОСТ И МАСКЕ ДЕМОКРАТИЈЕ¹

„Вештар историје дува само у једном правцу – ка демократији“
Б. Сартори

Монографију проф. др Зорана Видојевића *Демократија на заласку – ауторитарно-шооталићарна преиња* структурирано чине увод и пет поглавља.² Узимајући у обзир формулисане циљеве књиге, користећи импозантну литературу, теоријска сазнања и резултате бројних емпиријских истраживања, аутор нас уводи у свет демократије, њеног значења, њених значајних претпоставки, разних детерминанти које је као такве могу угрожавати и удаљавати од њеног појма и садржаја. Синтагма „демократија на заласку“ није израз неке личне песимистичке опредељености. Демократија не може бити у успону ако је целокупни свет у вишеструкој кризи.

Аутор спомиње да се демократија не може разумети као *подручје* друштвеног бића, већ из његове целине. Ђерђ Лукач заступа тезу да „конкретно истраживање значи [...] однос спрам друштва као целине“. Само истраживање целине сматра се незаобилазном, полазном и завршном тачком анализе конкретног друштва, али и света у њеној глобалности. Прави смисао демократије састоји се у:

[...] отварању реалних могућности да сваки појединац у солидарној, једнакоправној и просперитетној заједници са другима, постаје субјект друштвеног живота; да се укида јаз између владајућих и онима којима се влада; остварује релативно опште добро; постиже изразито већинско задовољство постојећим поретком и властитом животном перспективом, при чему се исти принципи проширују и на раван целокупног човечанства (29).

Демократија није само облик владавине, политичка категорија, она је и егзистенцијална категорија; демократија је култура и начин живота. Демократија постоји у мери у којој се ствара јединство политичке културе и моралне димензије; слободе, правде и поштења људи на власти као и реализације целовитих људских потреба. Она је инструментална вредност, средство за слободнији и потпунији живот, али када је нема, она је и финална вредност. За аутора је посебно важно да се разоткрије шта се заиста збива у постреалсоцијалистичким друштвима и какви су стварни изгледи демократије у њему? Као и то да ли је након краха политократског социјализма поново прешла у примитивни капитализам?

У **првом** делу књиге: „Логика пада“ – аутор указује на кризу демократије у савременом друштву, која се испољава у њеној десубјективизацији и десуп-

¹ Приказ књиге Зорана Видојевића, *Демократија на заласку – ауторитарно-шооталићарна*

² То су: „Логика пада“, „Морал, економија и демократија у светлости епохалних изазова“, „Транзиција, демократија и друштвена свест“, „Србија – драма опстанка“ и „Ка слободном мишљењу“.

станцијализацији. У том контексту улогу народа преузимаће установе и процедуре. Ово редуковање демократије на процедуре и установе (тј. грађанина на поданика) увек је било праћено појавом вођа, ауторитаризма, тираније, диктатуре, тоталитаризма. Највећи успон либерална демократија имала је у периоду након окончања II светског рата, па све до 80-их година двадесетог века. Након ове фазе, проширивања политичке и економске слободе и права, експанзија неолибералног капитализма, изазвала је кризу демократије и индиректне делегитимације. Ако се наставе негативни социјално-економски трендови какви постоје у садашњим околностима, могли бисмо присуствовати појави постмодерног тоталитаризма. По мишљењу З. Видојевића, постоји реална опасност од „демократије без смисла“, због чега аутор с правом примећује да је неопходно рехабилитовање самог нормативног значења појма демократије, њеног садржаја и сврхе.

Други део књиге, са називом „Морал, економија и демократија у светлости епохалних изазова“ – испитује улогу интелектуалаца, грађанске јавности, постојећег вредносног система, морала, економских карактеристика друштва у друштву.

Ум јесте моћ, али она која оплемењује људску свест. Стога ум без суштинских људских вредности – само је привид ума, или његов наказни лик, у најбољем случају бездушни ум (86).

Управо је улога интелектуалаца она друштвена категорија која је често најодговорнија за стање у којем се једно друштво налази. У том контексту аутор истиче да питање положаја интелектуалаца, али и њихове одговорности, треба непрекидно држати отвореним. Једно од главних питања које интелектуалци себи постављају јесте питање: Да ли свет може да буде бољи него што јесте? Да ли је, при томе, могућ свет у којем би било мање несреће, сиромаштва, патње, насиља, зла? И какав би био смисао политичког поретка који се представља као демократски, ако у њему владају несрећа и зло? Борба за хуманије друштво, против зла и несреће у себи носи ризик и могућност пораза. Зато аутор упозорава да демократија пада ако не садржи етос отпора системском обезбеђивању њиховог живота.

У трећем делу књиге: „Транзиција, демократија и друштвена свест“ – аутор анализира стање у постреалсоцијалистичким земљама, начина на које је она спроведена, само стање демократије, итд. Међу првим утемељујућим антидемократским чином у постреалсоцијалистичким земљама била је приватизација, која је спроведена, а да већину, као субјекте политичког живота демократског политичког поретка, нико није питао да ли треба да се спроведе тај процес трансформације својинских односа.

Она је наметнута силом капитала, пре свега западног, и интересима домаће номенклатурно-мафиозне буржоазије, која се убрзано стварала у овим земљама (150).

Саму транзицију није могуће посматрати кроз призму категорија револуције или контрареволуције, већ представља, сама за себе, рестауративни процес. Емпиријска истраживања у постреалсоцијалистичким земљама показују да грађани ових земаља углавном осећају незадовољство стањем у којем се налазе, те нагињу левичарском опредељењу, односно држави благостања; иако у многим постреалсоцијалистичким државама не постоје партије левичарског

опредељења, које би, као такве, имале већи политички значај. Пажња аутора усмерена је и на анализу двеју светских сила, на почетку 21. века, Кине и Русије.

У четвртном поглављу: „Србија – драма опстанка“ – аутор као полазну методолошку тачку анализирања друштвеног збивања издваја чињеницу:

[...] да се не могу раздвајати економски, политички и културни системи толико да се губи из вида њихова испреплетаност, променљивост међусобних утицаја и веза, и пре свега целина тих збивања (187).

Укупно стање у Србији се никако не може покрити појмом кризе. Она је антагонизовано, разорено друштво оптерећено разорним процесима поларизације, поделе, нетрпељивости; без стратегије опстанка и стратегије супростављања погубним процесима. У Србији је, демократија доведена у питање чином приватизације; те је успостављен примитивни сурови капитализам. Читаво стање у Србији карактеришу висока стопа незапослености, ниска просечна примања, технолошка заосталост, висок степен корупције, јефтина незаштићена радна снага, итд.

У другом поглављу књиге наводи се сугестија аутора о потреби корени-те транзиције у сврху градње хуманијег, праведнијег и технолошки развијенијег друштва. То би подразумевало врло конкретизоване мере и делатности, односно да се законским путем одузме опљачкано богатство и врати друштву; деприватизују она предузећа која су од виталног значаја за земљу, јер као приватизована раде на штету друштва као целине; институционализацију својинских односа мешовитог типа, али и обавезну партиципацију запослених у привредним и ванпривредним организацијама (131). Професор Видојевић режим деведесетих сматра ауторитарним, настао на већинском незадовољству статусом Србије као државе, који, иако је нагињао тоталитаризму, то ипак није био. Оно што настаје након овог режима (од пада Слободана Милошевића и траје до данашњих дана), у суштини је:

[...] владавина вишепартијске олигархије, помешана с нестабилном процедуралном демократијом, распрострањеном корупцијом, расподелом власти – приватизоване унутар политичко-економске елите, на неколико центара (262).

Савремена политичка сцена подељена је на две струје: „националистичку“ и „европејску“. Стабилна демократија није могућа у сиромашном и социјално раслојеном друштву. Иако је данас, у Србији, простор слободе шири него што је био, ипак је демократија дефектна, нестабилна и сведена на процедуралну димензију (чиме се народ маргинализује и своди на парадни елемент, а грађанин на поданика, што ствара могућност насилничких покрета, екстремизма, итд).

У петом поглављу: „Ка сводном мишљењу“ – аутор чини кратку елаборацију неких истраживања и истиче да је криза демократије резултат структуралне кризе светског капитализма, али је и део једне шире цивилизацијске кризе.

Видојевић, поставља две хипотезе о могућем утицају кризе неолибералног капитализма на будућност демократије:

- Капитал ће на властиту кризу реаговати сужавањем демократије и њеним свођењем на процедуралну димензију, док ће држава преузети улогу обезбеђивања социјалног мира;

- Могла би се појавити тежња рехабилитације непосредне демократије, нарочито у оним земљама у којима постоји отпор неоколонијализму.

Садашње стање у Србији у знаку је слома, финансијског, моралног, општесистемског. Зато се отварају три могућности у будућности друштва Србије, а то су: олигархизација, рефеудализација и хаотизација власти и трећа у знаку приближавања „шибице бурету барута“.

Аутор на питање куда иде Србија, одговара да се она већ налази у нижеразредном капитализму у основи колонијалног типа и вишепартијске олигархије. Либерална демократија би била корак напред за данашњу Србију. По његовом мишљењу она није на помолу, а о социјалној и партиципативној – не може бити говора ни као могућности.

Први корак у демитологизацији демократије јесте промена перспективе сагледавања њене историјске путање. „Залазак демократије“ је последица претварања профита у овоземаљског Бога, губитка поверења у њену ослободилачку снагу, те дубоке „кризе живљења“. Поставља се питање да ли је демократија заиста од универзалне важности за целокупно човечанство. Модерна демократија јесте вредност првенствено за народе и државе северноамеричког и европског политичко-културног круга. Будућност демократије је у најмању руку неизвесна. Аутор каже да се може поставити веродостојна хипотеза да ће доминантни, светски, политички тренд бити све више у знаку новог експертског елитизма, диктатуре отуђеног знања, ауторитаризма и нових видова тоталитаризма. Зато сматра да је обнова демократије хитна потреба епохе. Са тежњом ка постојању нових политичких и трансполитичких облика. Демократија може опстати као јединство еманципаторског покрета и поретка, онога што се креће напред и што јој даје стабилност, као синтеза партиципације грађана у доношењу важних политичких одлука.

Аутор је својом монографијом желео да открије узроке кризе демократије, могућности, услове и субјекте њене евентуалне обнове, те да назначи потребе трагања за трансдемократским видовима политичке и опште друштвене организације.

Књига је снабдевена импозантном литературом, писана обимно, јасно и лепо, у помало меланхоличном тону. Монографија је комплексна, мултидисциплинарна студија, нужно критичка. У њој аутор, на смео и интригантан начин, трага за узроцима кризе демократије, не само код нас него и у свету. Од значаја је и указивање аутора на полидетерминистички склоп фактора од којих стање демократије у једном друштву зависи. У студији је дат, на једној страни, оптимистички поглед на демократију – „нема дна, дно је покретно“; и, с друге стране, њена песимистичка страна, исказана у синтагми из наслова – „демократија на заласку“. Ова књига, у доба хаоса, показује сјај и беду либералне демократије.

О ЕТИЦИ ИНЖЕЊЕРА³

Људи се у свакодневном животу непрекидно сусрећу са етичким дилемама које искушавају њихов осећај за етику. Нарочит изазов представљају критичне ситуације моралног вредновања у условима када не постоје јасно дефинисани стандарди. У оваквим случајевима, неопходно је ослонити се на сопствени ниво моралног развоја, као и на морална начела која владају у друштву.

Савремено доба допринело је стварању турбулентног и неизвесног пословног окружења и беспопштедне конкурентске борбе у којој су одступања од етичких норми све израженија, а моралне дилеме све чешће. Стога је неопходно информисати будуће генерације пословних људи о значају примене етичких вредности у пословној пракси. Узевши ово у обзир, факултети у нашој земљи су интензивно почели да уводе пословну етику у свој наставни програм. Професионална етика инжењера је постала обавезан предмет и на првој години мастер студија Машинског факултета у Нишу. За потребе овог нововведеног предмета предавач проф. др Драгољуб Ђорђевић и асистент Богдан Ђуровић приредили су уџбеник који, у ствари, представља збирку од 11 реферата написаних за потребе сесије „Професионална етика инжењера“ одржане у оквиру међународне конференције „Машинство у XXI веку“, а чији су аутори угледни етичари и социолози. Студенти – будући инжењери, али и сви остали читаоци ове књиге, могу се упознати са разноврсним етичким теоријама и стећи увид у значај и начин на који се професионално деловање може ускладити са етичким премисама које владају.

Уводни реферат, једноставно насловљен „Етика инжењера“, аутора Јована Бабића, написан је са циљем да се истакне специфичност проблема са којима се сусрећу инжењери у обављању својих професионалних задатака. Такође, разматра се њихова изузетно сложена и захтевна одговорност приликом доношења одлука којима могу утицати на промене светских размера, али и неоправдано занемаривање значаја те одговорности. Нормативна етика, грана етике чији је циљ креирање мерила и препорука за адекватно делање људи у моралним ситуацијама, предмет је разматрања другог рада под називом „Три традиције нормативне етике од значаја за пословну етику и етику инжењера“. Аутор Милован Вуковић даје приказ различитих теорија нормативне етике које је, у зависности од критеријума класификације, могуће разврстати на различите начине. Кроз овај рад читаоци могу упознати три велике традиције нормативне етике: етику врлине, деонтолошку теорију и телеолошку теорију, али и утилитаристички приступ нарочито присутан у савременој економији и политици. Закључна разматрања рада односе се на релације између пословне и

³ Ђорђевић, Драгољуб Б., (прир. Богдан Ђуровић), 2011. *Професионална етика инжењера*. Ниш: Машински факултет.

Припремљено у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије“ (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

нормативне етике и улогу коју нормативна етика, заједно са својим начелима, има у моралном расуђивању пословних људи.

У наставку књиге, Јелена Манић нам чланком „Утицај пословања на професионалну етику инжењера“ најпре, презентује теорију агенције и у том контексту појашњава позицију инжењера, а потом нас упознаје са њиховим дужностима и одговорностима према свим стејкхолдерима. Применом конкретних примера из праксе, ауторка се бави питањем моралних дилема и алтернативама које стоје на рапсологању инжењерима као излаз из проблематичних ситуација. Божо Милошевић, аутор рада „Инжењерска етика: од занатлијске традиције ка рационализму професије“ даје социолошки приказ развоја и рационализације инжењерске професије и у том контексту посматра инжењерску етику и њене специфичности.

Анализом примењене етике на радном месту и у области софтверског инжењеринга, бави се Слободан Вукићевић у раду названом „Радно место и професионална етика инжењера“. Посебан акценат аутор ставља на потребу изучавања етике током едукације инжењера, док помирљивост етичких проблема и техничких задатака доказује тзв. аустралијским приступом методици етике. Критички осврт на процес глобализације, као и сви негативни утицаји који се огледају у занемаривању друштвене одговорности и миноризацији етичких премиса, тема је рада „Професионална етика и дух глобализације“ аутора Богдана Ђуровића. Данијела Гавриловић у свом раду „Професионална етика као основа интеграције друштва знања“ дефинише процес интеграције у савременом друштву и утицај професионалне етике на њега. У том смислу, даље разматра допринос етички (не)прихватљивих поступака инжењера на добробит човечанства. Осми по реду у овој збирци је рад „Етичке димензије техничког сазнања“. Аутор Радош Радивојевић у овом чланку читаоце упознаје са еволуцијом техничког сазнања од његовог одбацивања до друштвеног и научног признања, а разматра и функције које техника има у савременом друштву.

У овој књизи није занемарено ни актуелно питање заштите и очувања животне средине. Весна Милтојевић у раду „Инжењерска етика и еколошка безбедност“ заступа тезу нужности екологизације професионалне инжењерске етике, односно увођења еколошке димензије у етику инжењера. Ауторка сматра да се помирењем технике, етике и екологије могу уклонити претње које угрожавају човечанство. Претпоследњи рад у овој збирци чини упоредни приказ америчког и српског етичког кодекса инжењера. Драгољуб Б. Ђорђевић и Милош Тасић су у чланку „Амерички и српски етички кодекс инжењера: почетно упоређење“ повукли паралелу између ова два кодекса и изнели своја запажања о многобројним недостацима етичког кодекса инжењера и техничара Србије. Коначно, збирку закључује рад насловљен „Професија лекар“ у коме аутор Драган Тодоровић анализира основне одлике и структуру професије кроз призму лекарског занимања. У закључном разматрању, он истиче проблеме и присутност незадовољства лекара тренутним положајем и неке од узрока таквог стања.

Професионална етика инжењера је врло корисно шtivo, чији су се аутори и приређивачи потрудили да студентима мастер студија – будућим инжењерима и свим осталим читаоцима обезбеде адекватну етичку едукацију. Заједнички циљ свих радова у овој збирци јесте информисање о потреби познавања

норми професионалне етике и поштовање и примена истих у стручној пракси, ради очувања професионализма инжењерске професије. Тим путем, остварује се боље упознавање са могућим начинима пословања који ће задовољити личне интересе инжењера са једне, и интересе друштва у целини, са друге стране.

У ЛАВИРИНТУ СА НИЧЕОМ И ФУКУЈАМОМ⁴¹

Лавиринт историје је објављени магистарски рад социолога, песника и филозофа Зорана Недељковића, асистента на Филозофском факултету у Косовској Митровици.

Зоран питким (стручњаку и лаику подједнако разумљивим) стилем лако уводи читаоца у проблематику, коју је одабрао сходно свом доминантно теоријском истраживачком раду: схватање историје, друштва и човека у делу Фридриха Ничеа и Френсиса Фукујаме, разликујући њихове приступе као становиште фатума и постисторијске будућности човечанства. Два аутора, два мислиоца из два различита века, привлаче ауторову пажњу, пошто увиђа могућност суптилног, минуциозног поређења и каузалног повезивања њихових схватања.

Ниче је филозоф-песник, метафоричан и загонетан, својевремено тако рећи непризнат аутор, често асоциран фашизмом, а Фукујама савремени научник, систематичан, писац интерконтиненталног бестселера. Први бескомпромисно подржава нихилистичком релативитету културу Запада, други је глорификује. Први је писао да историјска кретања немају циља, почетка и краја, други проглашава принцип западне либералне демократије њеним крајем, логичним завршетком. Један је писао о натчовеку, други о последњем човеку. Обојица проучавају деветнаести, двадесети и двадесет први век: један антиципира последња два, а други их живи. Фукујама је сматрао Ничеа претечом фашизма, а сам је оличење Ничеове „злураде“ антиципације научника. Аутор већ у самом уводу наглашава да је циљ његовог рада да докаже како је Фукујама погрешно схватио и интерпретирао Ничеову идеју натчовека, па је довео у везу са крајем историје.

За Ничеа је „живот тренутак“, „појединачан случај“, иза кога је бесконачна прошлост света“ (30), а историју обликује однос појединца према личним изборима и делима. Њихово прихватање од стране делајућег субјекта је потврђивање историје и тиме, његово самопотврђивање, а негирање је негирање сопствене егзистенције. Надисторијско је оно што животу даје карактер вечнога, а до надисторијског се може уздигнути онај ко поседује моћ заборава, неисторијску свест, непотерећену и непрезасићену историјским образовањем. Званична историја је за Ничеа тек прикривена теологија, док је човеку потребна историја која користи животу. Историја се понавља у цикличном кретању на макро- и микронивоу, у друштву и појединцу, јер она нема краја. Такође, човек је активни учесник у својој судбини, он у њој учествује потврђујући своју вољу, односно тренутак у коме је она била испољена, прихватајући их обоје.

Сврха човечанства постиже се у његовим највишим примерцима. Највиши људи (синтетички човек) су синтеза историје многих народа, а последњи људи су они који се боје смрти, зато што се боје живота. Да би натчовек био оно

⁴¹ Зоран Недељковић: *Лавиринт историје надчовека и последњег човека*, Свет књиге – Београд и Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2009.

што јесте (а натчовек јесте циљ), човечанство и историја су средства за постижање тог циља. Човек мора да буде јак, да прихвати оно што му се тог тренутка дешава (или му се догодило), без одрицања од живота кроз одлагања за будућност, јер у том случају неће бити оно што јесте. Натчовек је потпун, за разлику од делимичног, стварног човека и ту аутор увиђа парадокс: стварни људи овде су схваћени као нестварнији од идеала. Саморазвитак људског духа, превредновање вредности, Ниче је описао кроз симболичке Заратустрине преображаје.

Друштво Ниче схвата као заједницу слободних индивидуа. Човек не сме да буде схваћен тек као „орган у служби друштва“: насупрот социјализованој личности Ниче поставља личност највишег човека, која остварује највиши степен индивидуалности, аристократског је духа, слободна, асоцијална, нехаризматска и неконформистичка, те за своју аутентичност плаћа цену у виду усамљености. Самоћа је предуслов господарске природе. За разлику од њих, „делимични људи“ су добро социјализовани и конформисте, па осећају разликовање од других као неморално и не подносе самоћу, већ се радије крију у маси. Њима је потребна држава, као и харизма, и херојство, које деле са масама, док самоћа аристократе уздиже као личности. Отуда и разликовање пасивног од активног нихилизма код Ничеа: први даје као резултат опадање духовне снаге човека. Воља за моћи је суштина људске природе и прототип свих афеката, а Ниче разликује људе према количини моћи коју испољавају. Супротност натчовеку је последњи човек, који представља његов негатив у смислу недостатка свих особина које поседује натчовек. Он је склон утилитаристичком моралу и најбоље се осећа у стаду. Осим људи господарског и ропског духа, ту су и такозвани виши људи, који представљају спој натчовека и нечовека.

Морал заглупљује, писао је Ниче, јер захтева покорност обичајима, те не допушта развитак нових норми. Зато се савршени човек, јаке воље за моћи, руководи инстинктима, а не моралом. Морализирање је карактеристика ропске природе малог човека.

Нешто мање простора посвећено је Фукујама, а аутор, иако најављује повлачење паралеле између два теоретичара за крај своје књиге, већ почиње са поређењима и критиком. Ниче је својим схватањима о човеку инспирисао Фукујама на писање о крају историје и последњем човеку (24). Ипак, Фукујамина историјска перспектива се разликује од Ничеове. Он увиђа да и за Маркса, и за Хегела, историја човека није бесконачна: први је крај еволуције друштава назирао у комунизму, а други у либералној држави. Фукујама сматра да је хришћанство увело идеју историје, коначне у времену, са почетком у виду стварања човека и његовим спасењем као крајем.

Фукујама у својој књизи „Крај историје и последњи човек“ сматра либералну капиталистичку демократију најбољим и коначним уређењем, а последњи човек ове демократије је постисторијски човек, потрошач, конформиста и медиокритет, примећује аутор, поредећи Фукујаминог последњег човека са тоталним човеком Карла Маркса, слободним у чину стварања. Он увиђа својеврсно идеолошко супарништво које Фукујама испољава у односу на Маркса. Ипак, Фукујама, у недостаку емпиријских чињеница, редукује своју идеју о крају историје на утопију, могућност. Историја политичке и економске сфере се испољава у једносмерном кретању, али социјалној и моралној сфери Фукујама признаје циклично кретање, богато „плимама и осекама“. Аутор образлаже

једностраност Фукујаминог тумачења Ничеовог схватања историје, пошто је највероватније редуковао Ничеов однос према историји на један њен аспект, од три, колико их је Ниче разликовао.

Појам социјалног капитала код Фукујаме изгледа да је антиципирао Алексис де Токвил, умећем удруживања као основним умећем у демократијама. Социјални капитал је способност стварања нових асоцијација, развијена на основу социјалних врлина, утемељена на поверењу и очекивању учесника у друштвеном односу да ће се остали учесници понашати сходно успостављеним нормама. Социјални капитал се може испољити у позитивном и негативном облику: солидарност у групи је неретко праћена неповерењем према другим групама. Спонтана социјабилност је „подкуп“ социјалног капитала и може се подвести под појам органске солидарности Емила Диркема. Спонтаност и поверење у друштвеним заједницама су у корелацији и међусобно су условљени. Неповерење доводи до ослањања на формалне прописе и уговоре, односно до нестанка социјалног капитала. Правни апарат је супститит за поверење које је нестало из друштвених односа. Ипак, за Фукујаму су социјални капитал, спонтана социјабилност и поверење пре свега економске категорије. Он пореди учинак социјалног капитала у Јапану, Немачкој, Кини, Италији, Француској, Кореји и Америци по његовом учинку на индустрију и чак предлаже формулу за израчунавање социјалног капитала у одређеном друштву.

Међутим, опадање поверења, како у људе, тако и у институције, пораст криминала, распад породице средином шездесетих година двадесетог века, Фукујама сматра симптомима „великог раскола“, који је превазиђен почетком деведесетих, поновним растом социјалног капитала, услед чега је приметан пад стопе криминала, броја разведених бракова и самохраних мајки.

Последњем Фукујамином човеку као основни покретач свести јавља се жеља за признањем. Ово пак, претпоставља потребу човека да вреднује: себе, друге, ствари и делања. Овај аспект људског духа Фукујама назива, по угледу на Платона, *тхимос* (*thymos*), поредећи га са Ничеовом вољом за моћи. Мегалотимија је жеља за славом, за признавањем сопствене супериорности од стране других, а изотимија потреба да се буде признат као једнак другима. Вишак једне или друге би могао да уништи заједницу, односно, либералну демократију, па су друштву неопходни „вентили“ у виду предузетништва, екстремних спортова... Признање које даје заједница, у коју је индивидуа укључена због личних квалитета, за појединца има већу вредност од оног безличног, које даје држава.

Занемарујући идеју о духовном аристократизму, Фукујама повезује Ничеову тезу о превладавању човека са напретком генетског инжењеринга, која ће можда моћи да измени саму природу људског бића интервенцијама у генетском коду. Демократска једнакост и људско достојанство лако би могли нестати ако би нова, путена аристократија, положила право на повлашћеност, позивајући се на природно право генетски супериорне наткласе.

Користећи у свом раду историјско-упоредни приступ, херменеутичке методе тумачења и следећи критичку анализу текстова, аутор изводи закључну синтезу у којој потврђује своју претпоставку. Као њен елемент, представља нам схему паралеле опозита мреже Ничеових и Фукујаминих појмова („обогаћених“ терминима Ериха Фрома, што пажљиви упућени читалац може да

примети): циклични ток историје, надисторијски човек, заједница слободних појединаца, духовна аристократија, рат као онтолошки појам, асоцијалност, модус бивствовања и натчовек, супротстављени су у тој схеми следећим појмовима: крај историје, постисторијски човек, успешна држава, власт либералне демократије, мир као политичко решење, социјални капитал, модус имања и последњи човек.

„Лавиринт историје“ као теоријска синтеза представља одређени теоријски допринос социологији, али је такође штиво кроз које ће своју радозналост задовољити свако, кога занимају различита виђења историје. Читаоци верни Ничеу биће задовољни, пошто аутор, поред стручних и аргументованих запажања, јасно износи и личне вредносне ставове у вези с двама теоретичарима. Захваљујући стилу, књига је приступачна за читање, јасна је и углавном не оставља читаоца у недоумици, па се опрашта по која штампарска грешка, или реченица, која као да је „залутала“ из неког другог рада. Студија Зорана Недељковића је плод не малог мисаоног аналитичко-синтетичког напора да се протумаче додирне тачке дела два, на први поглед, тако различита, аутора и између њих повуче паралела која доказује да је Фукујама погрешно интерпретирао Ничеово схватање натчовека, из чега је произашло његово тумачење историје. Аутор је, чини се, пронашао свој пут из лавиринта, у који је добровољно ушетао.

СРПСКО ТРЖИШТЕ РАДА У ТРАНЗИЦИЈИ⁵¹

Књига Михаила Арандаренка *Тржиште рада у Србији* бави се српским тржиштем рада после 2000. године. Састоји се из три дела: у првом делу приказани су трендови на тржишту рада у Србији, у другом делу се разматрају институције, а у трећем политика запошљавања и политика тржишта рада. У оквиру сваке обрађене теме, на почетку су дата теоријска одређења, методологија истраживања одређене појаве и преглед значајних истраживања, а затим се анализира посматрана појава у Србији у упоредној перспективи.

Први део књиге („Трендови“) започиње поглављем које се односи на статистику тржишта рада. Аутор даје одређења три основна контингентна становништва (запослених, незапослених и неактивних), релативне показатеље који омогућавају поређење на националном и међународном нивоу и неке додатне индикаторе неискоришћености потенцијалне радне снаге. Посебна пажња посвећена је изворима података о контингентима тржишта рада. Аутор истиче значај *Анкете о радној снази* („основни и најважнији званични извор информација о радном статусу становништва широм света“, (11)) и детаљно износи њене предности у односу на административне изворе података (који такође имају одређену информативну и аналитичку вредност). На крају ове главе аутор указује на један веома важан, а неоправдано мање популаран индикатор – индикатор радне интензивности раста, односно еластичности запослености у доносу на раст бруто домаћег производа.

У следећем поглављу аутор даје кратак приказ развоја статистике тржишта рада у Србији, а затим анализира трендове на тржишту рада у Србији током деценије 2001–2010. које одликује „перманентни пад активности и практично непрекинуто опадање запослености, док је кретање незапослености било мање праволинијско“ (21). У наставку се разматра утицај економске кризе на кретање вредности основних показатеља на тржишту рада, а затим су приказане промене у секторској структури запослености. Поред формалне запослености, у овом поглављу анализирана је и неформална запосленост и приказана различита истраживања и процене обима запослености у неформалном сектору. Истиче се да током последње деценије није дошло до смањења овог сектора, али јесте до промене његове структуре у негативном смислу – сиромаштва, дискриминације и искључења. Аутор разматра положај жена и старосних група на тржишту рада. Посебно су издвојене рањиве групе на тржишту рада – наведена је дефиниција МОР-а, индикатори за одређивање рањивости и приказане оцене дубине рањивости и водећег фактора рањивости за десет група на тржишту рада Србије. Најзад, укратко су приказане разлике између регионалних тржишта рада уз указивање на проблем доступности података за нижи ниво од поделе на три региона – Централна Србија, Београд и Војводина. У другом делу овог поглавља приказана су кретања у платама – раст зарада у

⁵¹ Михаил Арандаренко (2011) *Тржиште рада у Србији: трендови, институције, политике*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.

последњој деценији, однос између зарада у јавном и приватном сектору, удео рада (део националног дохотка који припада раду) и родне разлике у зарадама. На основу анализе кретања запослености и БДП-а у периоду од 2001. до 2010. године, аутор закључује да је „употреба термина ‘беспослени раст’ (*jobless growth*) за Србију чак еуфемизам“ (54).

На крају овог дела монографије аутор износи своје пројекције кретања на тржишту рада у периоду 2010–2020. Пројекције запослености засноване су на две имплицитне претпоставке: довршетак процеса транзиционог реструктурирања тржишта рада и прелазак на нови модел развоја, који подразумева веће ослањање на реалне изворе раста.

На почетку другог дела књиге („Институције“) аутор прво одређује своје теоријско становиште као слеђење традиције институционализма („левог“, „старог“), по коме су институције нераскидиви део тржишта рада, а не нужно зло или препрека за ефикасно функционисање слободног тржишта. Агенти на тржишту рада посматрају се као ужљебљени у институције које су друштвено конструисане (72). Аутор прво укратко излаже модел конкурентског тржишта рада, а затим даје кратак преглед улоге и утицаја институција и указује да оне не морају да воде систематски лошијим исходима на тржишту рада.

У следећим поглављима дата је анализа институција тржишта рада у Србији (радно време, минимална зарада, синдикати и колективно преговарање, опорезивање рада, законодавна заштита запослених и накнада за незапослене). За сваку од њих даје се прво теоријско-упоредни оквир, а затим се анализира законска регулатива и функционисање дате институције у Србији.

У поглављу о радном времену дефинисани су основни облици радног времена (стандардно и стварно; пуно, непуно, скраћено), а затим је приказана законска регулатива ове области у Србији и дата њена оцена у упоредној перспективи. Наводи се оцена да Србија има балансирану и неутралну регулативу радног времена, истиче да је заступљеност непуног радног времена и даље маргинална и да регулатива прековременог рада иде на корист послодавцима због начина на који је регулисана могућност прерасподеле радног времена.

У делу о минималној заради, аутор анализира утицај минималних зарада на висину зарада, креирање нових послова и сиромаштво запослених, а затим и политику минималних зарада у Србији после 2000. године оцењујући да оне нису биле екстремно високе, али ни стриктно примењиване и да не би требало прецењивати њихову улогу. Због система опорезивања рада, минимална зарада у Србији је релативно скупа за послодавце, али није довољно издашна ни привлачна за запослене.

Након излагања упоредно-теоријског приступа и оцене утицаја синдиката у развијеним земљама у контексту промена последњих деценија, аутор детаљно излаже законску регулативу која се односи на колективно преговарање, синдикате, колективне уговоре и социјално-економске савете у Србији. Он износи тврдњу да се може сматрати „историјском иронијом да Србија, као део земље која је својевремено за свој врхунски циљ прокламовала борбу за остваривање пуног ослобођења и власти радничке класе кроз самоуправљање, данас спада у земље са најслабијим радничким покретом међу европским пост-комунистичким земљама“ (135). У наставку, приказани су резултати истраживања о уделу синдикалног чланства међу запосленима и његовој структури, анализи-

ране препреке за успостављање ефикасног социјалног дијалога у Србији који карактерише „клима општег узајамног неповерења и краткорочних тактичких приближавања“ (140). Узроке оваквог стања, поред економских фактора, аутор налази у непостојању одговарајућег политичко-културног оквира и неравнотежи моћи у корист представника владе.

После дефинисања основних појмова и приказа врсти пореза на рад, анализира се утицај опорезивања на понуду и потражњу рада, пословање предузећа и стандард запослених. Истиче се да ефекти промена у висини и структури опорезивања зависе од карактеристика самог тржишта рада. У анализи опорезивања рада указује се на последице регресивног система опорезивања дохотка уведеног 2001. године у Србији по чему се она разликује од већине земаља ОЕЦД-а и ЕУ које имају уграђену прогресивност у опорезивање дохотка грађана.

Законска заштита запослених (333) се у ужем смислу састоји од норми и процедура које се примењују у случају отпуштања радника. Аутор објашњава елементе 333, а затим приказује теоријска разматрања о утицају 333 на исходе на тржишту рада, методологију мерења и међународна поређења. Анализирана је законска регулатива у Србији, затим изнете процене вредности које показују да регулатива заштите запослених у Србији није посебно ригидна у поређењу са земаљама у окружењу или чланицама ОЕЦД-а.

Последња институција коју аутор приказује јесте накнада за незапослене – објашњен је појам, утицај на исходе на тржишту рада, дата су међународна поређења, законска решења и обухват у Србији, као и промене у регулацији и примени током последње деценије. Накнаду за незапослене у Србији карактеришу мали обухват и релативно високи износи накнада.

На крају овог дела разматрају се институционалне конфигурације и њихов утицај на економске перформансе. Уместо изолованог посматрања утицаја појединих институција, истиче се да „начин на који се институције тржишта рада 'уклапају' једна у другу и у шири контекст привреде и друштва снажно утиче на крајње резултате на тржишту рада и опште економске перформансе одређене земље“ (193) и да свака земља треба да пронађе за себе онакву конфигурацију институција која јој највише одговара.

Трећи део, „Политике“, састоји се од две главе. На почетку прве главе („Политика запошљавања и тржишта рада у Србији“) аутор истиче вишеструки идентитет тржишта рада у Србији које у себи сједињује карактеристике тржишта рада развијених земаља, земаља у развоју и земаља у транзицији, што отежава креирање стратегије запошљавања и остваривање политике тржишта рада. У наставку, дат је приказ модела тржишта рада (модел формалног тржишта рада, дуална и сегментирана тржишта рада, модели неформалног тржишта рада). Истиче се да се у већини земаља у транзицији незапосленост јавља као перманентни проблем и разматрају се различита теоријска објашњења ове појаве. Анализа развоја тржишта рада у Србији у последње три деценије показује да је у овом периоду дошло до великих промена у обиму, структури и облицима запослености и институцијама тржишта рада. Кључна одредница српског тржишта рада јесте његов вишеструко дуални карактер (јавно-приватно, формално-неформално, модерно-традиционално). Удео ових сегмената и затвореност примарних сегмената тржишта рада упућују на то да „одмакну

транзицију у Србији карактерише консолидација дуалног тржишта рада“ (220). Разматрајући институционалне конфигурације на тржишту рада у Србији, аутор указује на опорезивање рада као најозбиљнију институционалну препреку ефикасном функционисању тржишта рада и раста запослености. У наставку дата је анализа стратегије запослености и раста у Србији до 2010. године. Аутор истиче да су у почетку (2001. године) стратегије реформи третирали реформу запошљавања као споредну и прихватили поједностављени приступ слободног тржишта (Вашингтонски консензус), па је свеобухватна политика запошљавања дефинисана тек 2005. године. После анализе стратешких докумената, у делу под називом „Политичка економија незапослености“, аутор указује на то да се одсуство стратегије запослености и неадекватност институција тржишта рада може интерпретирати и на радикалнији начин, као стратегија у чијој су основи били „прерасподела и класно-слојни и групни интереси“ (225).

У последњем поглављу („Активна политика тржишта рада“) на почетку је дат упоредно теоријски оквир – дефиниције основних појмова, класификација, циљеви и историјски развој активних програма тржишта рада, евалуација резултата примене ових програма и њихови нежељени ефекти (баласта, супституције и истискивања). Затим је анализиран законодавни оквир активне политике тржишта рада у Србији и примена различитих програма. Посебна пажња је поклоњена проблему евалуације примене ових програма – детаљно је приказана методологија макроекономске и микроекономске евалуације нето утицаја активних програма и, на крају, указано на неколико студија у којима су изнети резултати евалуације примене активних програма тржишта рада у Србији.

Књига *Тржиште рада у Србији* писана је, како истиче аутор, не само као истраживачка монографија, већ и са циљем да пружи преглед релевантних радова о српском тржишту рада и да се делови користе као литература за студенте економије. Вредност књиге произилази управо из тога што је аутор успешно остварио ове циљеве. Систематично изложена проблематика функционисања тржишта рада и анализа стања и трендова на тржишту рада у Србији последње деценије попуњава празнину у литератури доступној на српском језику. За студенте (али и све истраживаче који се баве проблемима тржишта рада, а нису економисти) представља корисно средство за упознавање основних појмова и проблема тржишта рада. Упоредни приступ омогућава да се јасније сагледају трендови, институције и политика у Србији, посебно кад је реч о интерпретацији различитих показатеља и законских решења. Треба истаћи исцрпна објашњења која се односе на различите индикаторе тржишта рада и указивање на најчешће проблеме који се јављају приликом прикупљања и тумачења података, како кад је реч о статистичким подацима тако и о емпиријским истраживањима. Обухватни приказ трендова и стања тржишта рада у Србији заснован на најновијим подацима (често из 2010. године) и важећој законској регулативи чини ову књигу важним извором података.

ПРИКАЗ ТЕМА ЗА 2009. И 2010. ГОДИНУ⁶

Часопис за друштвене науке *Теме* гласило је Универзитета у Нишу, излази четири пута годишње у континуитету од 1977. године и до сада је публикувано 98 свезака. На челу редакције је проф. др Драгољуб Б. Ђорђевић, социолог, редовни професор Машинског факултета у Нишу. Часопис има и међународни издавачки савет, састављен од светски признатих стручњака из области друштвених дисциплина. На листи српског Министарства науке и просвете сврстан је у категорију М24. Поред устаљених рубрика (Студија, Панорама, Превод, Друштвени научници Универзитета у Нишу, Осврти и прикази...), према унапред усвојеном издавачком плану, свака свеска садржи посебне темате о актуелним друштвеним темама. У даљем тексту биће приказани бројеви за 2009. и 2010. годину.

Основна тема броја 1/2009. јесте *Социологија queer идентитета*. Кроз своје радове аутори Милош Јовановић – „Чему педери у оскудно време?“, Џефри Викс – „Конструкција хомосексуалности“, Кен Пламер – „Скицирање социолошког геја: прошлост, садашњост и будућност социологије истополних односа“ и Стивен Сајдмен – „Социјални конструкционизам: социологија, историја и филозофија“, указују на развој друштвених схватања о *queer* идентитету и износе преовлађујуће ставове у социологији истополних односа. Радови Лизелот Ван Велзен „Без ичега у Београду: Етнографска студија о свакодневним искуствима српских гејева и лезбејки у 2004. години“ и Драгана Николића „Активан/пасиван: улога интернет комуникације међу гејевима у Србији“ представљају резултате истраживања спроведених код нас везаних за свакодневна искуства хомосексуалаца и проблеме са којима се суочавају у односу са хетеросексуалним особама. Такође, објављен је „Лексикон queer теорије“ Андриане Захаријевић и „Селективна библиографија радова који се баве ЛГБТ тематиком“ Милоша Јовановића.

У другом делу броја објављена су два рада из области *Социологије масовних комуникација*. Први од њих „Улица Васе Мискина, Маркале, Рачак: догађаји с обарачем“ аутора Слободана Вуковића представља анализу неколико догађаја који су у европским и америчким медијима покренули низ оптужби против Срба и Србије, подржаних од западних званичника. У другом раду „Медијска пристрасност у изборима: Како је Барак Обама (Barack Obama) побиједио Хилари Родхам Клинтон (Hillary Rodham Clinton)“ Мартине Топић, представљен је генералан положај жена у политици и допринос масмедијске слике елиминацији Хилари Клинтон из председничке кампање.

Прилозима истакнутих економиста – Љубомира Маџара, Божидара Церовића, Џефрија М. Хоџсона, Алпара Лошонца, Милорада Божића, Бранислава Митровића и Зорана Стефановића, Срђана Голубовића, Наташе Голубовић,

⁶ Припремљено у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије“ (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој РС.

Предрага Цветковића и Небојше Раичевића – у броју 2/2009. расветљавају се дводеценијска достигнућа и изазови постсоцијалистичке транзиције балканских земаља из домена привреде.

Темат *О основама ромологије*, прилозима из пера угледних домаћих и иностраних социолога религије, књижевника, антрополога и ромолога, скроман је допринос конституисању ромологије, нове научне дисциплине којој тек следи академско утемељење на српским универзитетима.

У првом делу *Тема 3/2009.* понуђена су различита правна тумачења теме *Криминалисте и држава*, кроз следеће радове: „Улога кривичних санкција у успостављању и заштити владавине права и правне државе“, „Појава, развој и улога новца у савременој привреди“, „Прање новца као савремени безбедносни изазов“, „Пореска утаја у новом кривичном праву Републике Србије“, „Проблем корупције у међународном кривичном праву“, „Спорт, млади и насиље“, „Безбедносна превентива – императив модерне безбедности“, „Институт заштитеног свједока у кривичноправном систему Босне и Херцеговине“ и „Поморско осигурање према византијском Номос Рходиан nauticos-у у случајевима потапања брода, гусарског напада или олује“.

У темату о *Медијима*, кроз радове Наташе Симеуновић, Надежде Силашки, Зорана Јовановића и Иване Стојановић, разматрана су питања производње преферираних значења, деловања избором лексике у рекламним огласима за жене, утицаја нових облика виртуелне комуникације на психичке реакције публике и разматране околности у којима цензура може бити оправдана.

Први део броја 4/2009. приближава *неодарвинизам као ђравац у друштвеним наукама*, трима радовима угледних светских ауторитета из ове области – Стивена Пинкера, Реја Џекендофа и Данијела Денета, те трима радовима домаћих универзитетских снага: Ђорђа Видановића, Михаила Антовића и Марка Шкорића; сачињена је и селективна библиографија наслова из области неодарвинизма од стране приређивача темата Михаила Антовића.

Други део броја нуди радове из области *Психологије*. Приложени су махом емпиријски радови: „Класификација индивидуалних разлика: теорија афективног везивања и трансакциона анализа“, „Пријатељство и самоконструисање“, „Телесна географија“ и андрогиност надарених адолесцената“, „Улога породице у формирању емоционалног профила студената друштвених наука“ и теоријски рад „Сензомоторно учење“.

Трећи темат из *Педагогије* приказује истраживачке резултате Јасмине Клеменовић, Оливере Гајић, Споменке Будић и Слађане Зуковић о ставовима наставника, ученика и/или родитеља о наставном предмету Грађанско васпитање. Шпела Голубовић, Сандра Рудић и Иван Јерковић бавили су се доприносом појединих чинилаца социоедукативне занемарености одлагању поласка у школу, а Александар Гајић и Александар Милојевић пропитивали су однос између школског успеха и статуса адолесцената у разреду.

Број 1/2010. у целисти је посвећен разматрању питања из *Социологије ђравославља*, такође недовољно развијене субдисциплине из области српске социологије религије. Приређивачким умећем њеног еминентног представника Драгољуба Б. Ђорђевића, потпомогнутог напорима младог Милоша Јовановића, превођењем реперних иностраних текстова и нарученим оригиналним научним радовима европских социолога религије и религиолога, продискутоване су сле-

деће теме: „Социологија православне традиције“, „Проблеми заснивања социологије православља“, „Православна социологија или социологија православља: о могућностима конфесионалне социологије“, „Динамика религиозности грађана Русије од 1989. до 2006. године“, „Религиозност у данашњој Русији – поводом једног новијег социолошког истраживања“, „Религија у Белорусији“, „Везаност за православље у огледалу статистике: социолошко мерење црквености“, „Православље и глобални плурализам“, „Амбивалентни православци“, „Православна црква и европске интеграције“, „Православље и српско друштво“, „Социјално-православни утопизам руског сребрног доба“, „Православно хришћанство и привредни развој: случај Грчке“, „*Historia magistra vitae est* – предлог теолошког превредновања процеса секуларизације“; а понуђена је и селективна библиографија објављених научних радова из последњег десетогодишја.

Први темат у броју 2/2010. посвећен је важним социолошким темама: институционалном развоју социологије на Универзитету у Новом Саду, неопходности „методолошке сарадње“ квалитативног и квантитативног метода у проучавању школских уџбеника, дOMETИМА транзиционог процеса у Бугарској са аспекта генерацијског дискурса, материјалном положају епископата и свештенства Српске православне цркве између 1804. и 1914. године“, те адвентистичком религиозном изражавању.

У темату о економским питањима пропитује се утицај економске кризе на земље у транзицији које су оствариле чланство у ЕУ, анализирају проблеми апсорпције развојних фондова Европске уније у Србији, проучава систем корпоративног управљања у транзиционим економијама и разматра концепт друштвене одговорности предузећа.

Број 3/2010. започиње првим делом студије Марка Шкорића и Алексеја Кишјухаса под називом „Еволуција и природна селекција пре Чарлса Дарвина: историјска анализа адумбрације, антиципације и директних утицаја на формулisaње једне научне идеје“, где се нуди анализа ставова најзначајнијих аутора који су писали о идејама еволуције и природне селекције, у распону од античких Грка до краја XVIII века. Други део студије наставља се у броју 4/2010, овог пута расправом о ставовима аутора који су директно утицали на Дарвинове идеје и каснији развој теорије еволуције, пре свега Еразмуса Дарвина, Жана Ламарка, Жоржа Кивије, Жофроа Сен-Илера, Чарлса Лајела и Едварда Блајда.

Основна тема броја 3/2010. јесте *Кафанологија: социологија једног културног облика*. Преводима са неколико светских језика и нарученим прилозима инспиративно је понуђен нацрт једне могуће *кафанологије*, о чему сведоче и следећи наслови: „Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане“, „Социјални миљеи у кафанама: посматрање“, „Феномен кафане и модернизација – фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу“, „Градске кафане као кодови урбане географије“, „Мариборске кафане у периоду 1900–1940. – простори спајања и раздвајања“, „Таверне, седељке и кафане“, „Један век у животу Шпаније: Слободно време и свакодневни живот у 20-ом веку“, „Кафански живот у Кладову“, „Кафићи у Француској, констатација. Место нових тенденција или нестанка?“, „Кафанске приче“, „... А за гости важи фајронт!“.

Темат *Спорт и друштво* у броју 4/2010. осветљава у нас недовољно развијену дисциплину *социологије спорта* путем следећих наслова: „Ревизија социологије спорта у светлу феномена Зигмунта Баумана“, Естетске димензије спор-

та“, „Социо-историјски аспекти соколства у Србији“, „Социолошка паралела у делу 'Фудбалска библија' као допринос савременом поимању игре и спорта у друштву“, „Речник хокеја у Канади“, „Рекламирање у спорту као средство савремене комуникације“, „Стилови учења у функцији унапређивања моторичког учења“, „Утицај фактора из социо-економског окружења на моторичко понашање“, „Ефекти различитих метода тренинга снаге на експлозивну снагу ногу“ и „Детињство у гимназијској сали или још једном о злоупотреби деце“.

Темине шаренице броја 2/2009. баве се адвентизмом, политиком афирмативне акције, партијском државом, историјским темама и инвестиционим улагањима. У броју 3/2009. преиспитује се настанак појма светског друштва, универзализма и његовог опозита културног релативизма, утицај процеса глобализације на националну сувереност држава, дејство специфичне православне религиозне културе на друштвени и привредни развој, осветљава се опус Ђорђа Маринковића кроз расправу о ауторству над култном српском песмом „Тамо далеко“ и приказује пример решавања проблема шведске националне мањине на начин са Оландских острва. Аутори у броју 4/2009. пишу о идеји прошлости у савременој уметности, условљености не/религиозности етнолога/антрополога у антрополошким тумачењима, аспектима односа Српске православне цркве и државе, улози рода у контексту међународних односа и безбедносних студија, разлици између ратне пропаганде либералних демократија и пропаганде недемократских држава, социокултурним и економским аспектима мултикултурализма у Војводини, стратегијама друштвене одговорности предузећа и узроцима и симптомима нефункционалности класичних метода обрачуна трошкова у савременим условима пословања и, коначно, дијагностиковању телесне композиције врхунских спортиста припадника различитих спортова: фудбал, рукомет, кошарка и одбојка. У *Шареницама* из броја 1/2010. Миролуб Јевтић разматра однос између фундаменталистичких хришћанских заједница и политике САД према евроазијском региону, Марко П. Ђурић износи лични став о исламу као вери, Драган Ђукановић анализира поједине сегменте Устава Републике Црне Горе, Душан Мојић разматра утицај најважнијих класификација националних култура на теорију и праксу организације, док се Марија Џунић бави алтернативним приступима проучавању односа између социјалног капитала и институција демократског система.

Стална рубрика *Панорама* у броју 2/2010. доноси четири рада. У првом раду „О насиљу и правди у модерној култури“ Даница Милошевић разматра ставове књижевника Едварда Бонда који су слични ставовима Харолда Пинтера и Питера Селарса, аутора који се у својим уметничким делима такође баве узроцима неправде и насиља у савременом свету. Весна Станковић Пејновић истиче да је распаду Југославије допринео читав низ фактора, преко политичких актера и њихових веровања, интерпретације реалности, прошлости и будућности, те контекст у коме се догодила политичка акција. У раду „Политичка коалиција као брак, или родно обележени политички дискурс у Србији“ Тајјана Ђуровић и Надежда Силашки анализирају метафору *брака* под теоријским окриљем когнитивне лингвистике и критичке анализе дискурса, метафору која је обележила политички дискурс Србије у време склапања постизборне коалиције између Демократске странке и Демократске странке Србије 2007, односно оне између Демократске странке и Социјалистичке партије Србије 2008. године.

Текст „У потрази за духом ствари: употреба митолошких и алхемијских елемената у савременој економској пропаганди“ Виолете Цветковске Оцокољић и Татјане Цветковски односи се на анализу деловања основних ликовних елемената на људску психу кроз анализу две рекламне поруке компаније Кока-Кола.

У броју 4/2010. у *Панорами* се разматра однос између религије и глобализације, положај вере у постмодерном и постсекуларном свету, питање јапанских инвестиција у Руској Федерацији, дистинкција између правних појмова „етничко чишћење“ и „геноцид“, анализирају резултати истраживања о фолклорном наслеђу у Србији, БЈР Македонији и Хрватској, а представљена је и библиографија радова „Нишке ромолошке школе“ публикованих у 2008, 2009. и 2010. години.

Редакција је у двама посматраним годиштима покренула специфичан серијал представљања научника из друштвено-хуманистичких дисциплина, стално запослених на Универзитету у Нишу. Након кратке биографије и извода из библиографије, према ауторовом избору, прештампан је и објављен по један оригинални научни рад следећих универзитетских професора: др Милана Тасића, редовног професора филозофије математике и филозофског преводиоца, др Љиљане Станковић, редовног професора Економског факултета у Нишу, др Драгана Николића, редовног професора Правног факултета у Нишу, др Еме Миљковић, ванредног професора Филозофског факултета у Нишу, османисте и стручног преводиоца, др Љубише Митровића, редовног професора Филозофског факултета у Нишу, једног од најпознатијих српских општих социолога и социолога развоја старије генерације, др Горана Масимовића, редовног професор на Филозофском факултету у Нишу, познатијег српског књижевног критичара и књижевног историчара средње генерације и др Марине Матејевић, ванредног професор Филозофског факултета у Нишу, педагога и породичног терапеута. У броју 1/2009. с пијететом су поменута двојица угледних професора нишког универзитета, др Љубиша Крстић и др Глигорије Зајечарановић, чија су имена уско везана уз историју часописа, а који су преминули 2008. и 2009. године. У броју 4/2010. објављена је и својеврсна интелектуална исповест Ђуре Шушњића, водећег српског социолога, којом резимира животну и професионално искуство.

Током 2009. и 2010. године у *Темама* објављена су 36 приказа књига познатих научника из области друштвено-хуманистичких наука, 2 сопштења са скупа и 2 приказа научних скупова.

Форма приказа недостатна је за ширу анализу домета часописа *Теме*, али нам је намера била да макар у најкраћим цртама представимо овај изузетно користан издавачки подухват са дугом традицијом постојања. Једна од најважнијих предности овог часописа садржана је у чињеници да се на једном месту публикују текстови који генерализују најважније тенденције, трендове и проблеме социологије, економије, права, педагогије, психологије, новинарства...

Из свега наведеног, можемо са задовољством препоручити часопис *Теме* како стручњацима из области друштвених наука, тако и ширем читалачком аудиторијуму, нимало не сумњајући да ће читаоци препознати његов значај као потребног извора информација и знања, који препознатљиво носи печат времена у којем живимо.

РОМИ (ЦИГАНИ) У БЕОГРАДУ⁷¹

Монографија *Роми (Цигани) у Београду*, аутора Александра Кнежевића проистекла је из магистарске тезе под истим називом. Имајући у виду да је аутор по основној вокацији демограф, очекивало се његово баратање статистичким подацима. Истраживачки интерес аутора, усмерен је ка Ромима као једној од мањинских група која живи на територији града Београда. Ради компарација са већ постојећим статистичким подацима о овој мањинској групи, аутор спроводи и емпиријско истраживање. Истраживање је реализовано у периоду 20–30. августа 2006. године на територији града Београда, док су Роми, као мањина, циљна група истраживања. Мултидисциплинарни приступ и компаративна анализа истраживачког проблема помогли су аутору да, кроз седам поглавља, прикаже читаоцу демографску слику Рома као једне мањинске популације на територији Београда.

На самом почетку, у поглављу, „Уводне и методолшке напомене“, аутор нас упозорава да је проучавање Рома прави изазов етностатистици и етнодемографији због специфичности које произилазе из њиховог аутентичног културно-историјског наслеђа и менталитета (2). Овакав став, произилази из чињенице да је ова етничка заједница без политичко-територијалне организације, флотантног понашања при националном декларисању што узрокује отежано добијање квалитетних статистичких података неопходних за праћење демографских појава и процеса код ромског становништва.

Ради добијања комплетније етнодемографске слике ромског становништва, друго поглавље, „Роми (Цигани) у Србији и Београду“, представља један историјски преглед. Најпре се полази од, њиховог порекла на Балкану и у Србији, а затим се прате њихове етнодемографске карактеристике у периоду од 1834. до 1944. године. Прве статистичке податке о овој етничкој заједници налазимо из периода Кнежевине и Краљевине Србије, међутим, по ауторовом мишљењу они нису комплетни, али су у исто време због свог раритета и драгоцени. Највеће заслуге, по мишљењу аутора, за најсвестраније етнолошко проучавање Рома у Србији, из тог периода, припадају етнологу светског гласа Тихомиру Ђорђевићу, који је у Бечу 1902. године докторирао на теми *Цигани у Србији* (5).

У циљу истраживачке опсервације, у трећем поглављу, „Динамичке промене у ромској популацији Београда у периоду 1948–2002“, наставља се са историјско-хронолошким освртом на постојеће статистичке податке о етнодемографским карактеристикама ромске популације, али сада на територији Београда. Указује се на проблем примене субјективног критеријума као основног и

⁷¹ Александар Кнежевић, *Роми (Цигани) у Београду – етнодемографска проучавања*, Универзитет у Београду – Географски факултет, Београд 2010.

Припремљено у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије“ (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

званичног принципа националне идентификације. Аутор сматра да је неопходно узети у обзир матерњи језик и вероисповест код проучавања етнодемографских карактеристика, посебно код проучавања Рома јер су подложни „етничкој мимикрији“, тј. склони су да се у пописима декларишу као припадници етничких заједница са којима живе на истом подручју (27). Решење овог проблема види у могућем ангажовању Рома у својству пописивача.

Четврто поглавље, „Компоненте популационе динамике Рома у Београду“, посвећено је анализи природног и миграционог кретања Рома у Београду. Отпор чврстих традиционалних образаца са једне, и модернизације друштва, са друге стране, у етнодемографским анализама су највидљивије у домену природног кретања становништва (49). Природно кретање становништва се огледа у промени плодности, смртности и природног прираштаја. Можемо запазити да, београдске Роме карактерише снижен морталитет коме се придружује лагани пад наталитета, услед чега врло висок природни прираштај почиње полако да пада. Ромско становништво је у прошлости било препознатљиво по селидбеном стилу живота, који је утицао како на избор њихових традиционалних професија, тако и на њихов општи друштвени положај. Међутим, најновији подаци о миграцијама на територији Београда, указују на не баш изражено њихово присуство у миграцијама које се завршавају трајном променом пребивалишта. Могуће објашњење је у њиховој индиферентности према законским обавезама у вези са пријавом и одјавом пребивалишта. И поред оваквих запажања чињеница је да су се многи Роми доселили у Београд из јужних и југоисточних делова Србије, ради бољих услова живота. Последње веће досељавање Рома у Београд датира из периода после 1999. године, када су избегли са Косова и Метохије.

Потпуну етнодемографску слику можемо добити једино ако добро проучимо и демографске структуре опсервиране популације. Из тог разлога, пето поглавље, „Демографске структуре београдских Рома“, проучава полну, старосну, брачну, образовну и социоекономску структуру ове популације. Што се тиче полне структуре, општи је тренд повећања броја женског становништва у односу на мушко на територији Београда. Истовремено је и код Рома у Београду приметан пораст удела жена у односу на мушкарце. Старосна структура становништва директно зависи од наталитета, морталитета и миграција. Како је указао у претходном поглављу, да долази до опадања природног прираштаја Рома у Београду, услед пада наталитета, то је директно утицало на њихову старосну структуру. С тога се повећава удео средње старог становништва у Београду, па се може закључити да се одвија старење ромског становништва у Београду директно услед опадања наталитета. Међутим, њихов радни контингент у Београду значајно је млађи од радног контингента свих становника Београда, разлог томе се налази у учешћу лица млађих од 15 година, јер традиционално привређивање Рома подразумева и дечији рад. Брачна структура становништва умногоме зависи од културно-цивилизацијских, економских, политичких и других фактора. За ову популацију у Београду карактеристично је да се услед попуштања традиционалних оквира живота, повећава број старијих од 15 година који нису ступали у брак (81). Како у прошлости, тако и данас, њихова деца једва успевају да заврше основну школу и то скоро свако треће дете. Последњи попис из 2002. године, указује да се смањио број неписмених Рома

на територији Београда, али да је свака четврта Ромкиња и сваки једанаести Ром неписмен што и даље представља висок ниво неписмености ромске популације. Према добијеним подацима, теренског истраживања на територији Београда, 34% је завршило основну школу, 16% средњу школу, док остали имају непотпуно основно образовање (87). Аутор закључује да Роми имају негативан однос према школовању, а основни разлог је недостатак свести родитеља о потреби школовања у данашње време. На крају овог поглавља, говори се о њиховом традиционалном начину живота и економском положају у Београду. Роми у Србији представљају најугроженију етничку заједницу, разлози су многоструки. Најретрограднији утицај на њихов развој је имало изостајање из својинских односа. Време када је отпочео процес промена код Рома, односи се на прелазак са номадског на стационарни начин живота. Према подацима који су приказани, за период 1981–2002, повећава се стопа активних становника са личним приходима и смањује удео издржаваних лица (89); а најчешће занимање које су наводили приликом анкетирања било је сакупљање секундарних сировина 65%, и то папира и старог гвожђа.

У шестом делу ове монографије, „Карактеристике ромских домаћинстава и породица у Београду“, дата је анализа карактеристика породица и домаћинстава, и долази се до закључка да су најбројнија вишечлана домаћинства. Доминира проширена породица са оцем на челу, његова моћ се темељи на патријархалном менталитету Рома у Србији, а делом и на верским учењима ислама и хришћанства. Док у инокосним породицама највећи утицај има муж који издржава породицу и одлучује о свему.

Последње, али не и мање значајно поглавље, „Оцена квалитета живота београдских Рома - стање и перспективе“, на основу претходних података оцењује квалитет живота ромског становништва. Полази од начина становања, и закључује да је њихова стамбена ситуација највидљивији облик њиховог сиромаштва. Битан чинилац њиховог ниског квалитета живота је и слаба социјална интеграција, на коју је имао утицај спор друштвено-економски развој.

Можемо закључити да етнодемографске специфичности ромског становништва у Београду представљају актуелну и изазовну тему за проучавање, нарочито зато што су резултат деловања многих фактора који су предмет проучавања не само демографа, већ и научника и истраживача других профила, а пре свега социолога. Због тога је ова монографија значајан помак у даљим истраживањима ромске популације на нашим просторима.